ISSN 0012–7825

EOS

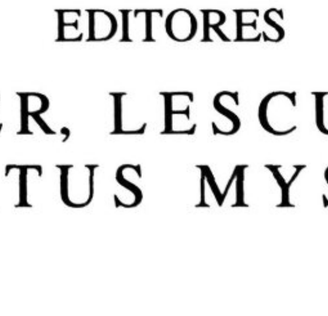
COMMENTARII SOCIETATIS PHILOLOGAE POLONORUM

EDUNTUR
INDE AB ANNO MDCCCXCIV

EDITOR PRIMARIUS
SILVESTER DWORACKI

EDITORES
GEORGIUS AXER, LESCUS MROZEWICZ,
HERBERTUS MYŚLIWIEC

Volumen LXXXIII 1995
Fasciculus 1



EOS
POLONORUM

WARSZAWA – POZNAŃ
POLSKIE TOWARZYSTWO FILOLOGICZNE
1996

COMMENTARII EDUNTUR ADMINISTRANTUR
61–874 POZNAŃ, ALEJA NIEPODLEGŁOŚCI 4
INSTYTUT FILOLOGII KLASYCZNEJ UAM

Commentarii eduntur sumptibus
Consilii Studiis Colendis Instituti

© Copyright by Polskie Towarzystwo Filologiczne, Warszawa – Poznań 1996

EOS

ORGAN

POLSKIEGO TOWARZYSTWA FILOLOGICZNEGO

UKAZUJE SIĘ OD ROKU 1894

REDAKTOR NACZELNY

SYLWESTER DWORACKI

REDAKTORZY

JERZY AXER, LESZEK MROZEWICZ,
HERBERT MYŚLIWIEC

Rocznik LXXXIII 1995

Wydano ze środków
Komitetu Badań Naukowych



EOS
POLONORUM

WARSZAWA – POZNAŃ
POLSKIE TOWARZYSTWO FILOLOGICZNE
1996

EOS LXXXIII 1995

EOS

COMMENTARII SOCIETATIS PHILOLOGAE POLONORUM

EDUNTUR
INDE AB ANNO MDCCCXCIV

EDITOR PRIMARIUS
SILVESTER DWORACKI

EDITORES
GEORGIUS AXER, LESCUS MROZEWICZ,
HERBERTUS MYŚLIWIEC

Volumen LXXXIII 1995



EOS
POLONORUM

WARSZAWA – POZNAŃ
POLSKIE TOWARZYSTWO FILOLOGICZNE
1996

COMMENTARII EDUNTUR ADMINISTRANTUR

61–874 POZNAŃ, ALEJA NIEPODLEGŁOŚCI 4
INSTYTUT FILOLOGII KLASYCZNEJ UAM

Commentarii eduntur sumptibus
Consilii Studiis Colendis Instituti

© Copyright by Polskie Towarzystwo Filologiczne, Warszawa – Poznań 1996

C O M M E N T A T I O N E S

EOS LXXXIII 1995

ISSN 0012–7825

THE PYLIAN WORD *WA–NA–SO–I* — SOME OBSERVATIONS

By

ROBERT A. SUCHARSKI

Bogdano Wiśniewski
septuagenario

Among all the inscriptions written in the Linear B syllabary, tablets bearing the word wa–na–so–i do not occur very often. In fact, they have been found only at Pylos in a series of tablets dealing with the olive oil[1] (the designation PY Fr has been given as the symbol of this series[2]). The word wa–na–so–i appears only on five (six?) tablets; their texts read as follows:[3]

Fr 1222 { a OLE + **PA** v 1
wa–na–so–i, to–no–e–ke–te–ri–jo

Fr 1227 wa–na–ka–te, wa–na–so–i, [ ] s 1 v 1

Fr 1228 wa–na–so–i, e–re–de OḶḶE + **PA** v 1

Fr 1235 .1 wa–]na–so–i, wa–na–ka–te, pa–ḳọ[–we] OLE + **PA** 1
.2]ẉạ–na–so–i, po–ti–ni–ja, pa–ko–we OLE + **PA** v 3

Fr 1251 wa–na–so–i[OLE.

In addition to these tablets another one — Fr 1234 — might be recalled, where we find the following text:[4]

wa–na[

---

[1] Cf. E.L. Bennett, *The Olive Oil Tablets of Pylos*, Salamanca 1958.

[2] *Ibidem*, p. 10.

[3] The texts of the tablets according to: E.L. Bennett, J.-P. Olivier, *The Pylos Tablets Transcribed* I (= PTT I), Roma 1973, p. 155 – 60.

[4] *Ibidem*.

It has been proposed to restore it as wa–na[–so–i, but, of course, no one can exclude different restorations as e.g. wa–na[–ka–te.[5] This restoration, however, does not play any rôle in establishing the real meaning of the word. In fact, none of the attempts to elucidate it has acquired the name of *opinio communis*. It is therefore possible that wa–na–so–i should be explained as:

a) a place name or a name of a sanctuary (dat.-loc. pl.);[6]

b) a designation of goddesses — Two Queens (dat. dual.);[7]

c) a designations of priests (dat. pl.);[8]

d) a name of a festival (dat.-loc. pl.).[9]

There are, of course, many reasons of this lack of unanimity on the meaning of the word and the question of the word formation of wa–na–so–i seems to be one of them. The major part of mycenologists would believe that wa–na–so–i should be connected with the Greek word (Ϝ)άναξ or to be more precise with (Ϝ)άνασσα.[10] This interpretation, however, becomes questionable, if we accept H. Frisk's view, that the feminine form (Ϝ)άνασσα is the result of a suffix derivation: (Ϝ)άνασσα < (Ϝ)άνακ + yα.[11] As M.D. Petruševski has pointed out, the expected form of the palatalized *k* would be written in Mycenaean with the sign belonging to the *z*–series, so *Ϝάνακyα would become *wa–na–za, whatever the proper pronunciation is[12] — the word wa–na–so–i, therefore, can not be connected etymologically with ἄνασσα in any way. This argumentation seems to be exact, however, the internal Greek lexical material may prove that the stem form which is used in this case as the derivation basis is Ϝανακτ– and not Ϝανακ–.[13] Besides, it has been observed that "–kti– hätte myk. nicht (–*ks*–) sondern (–*ss*–) ergeben".[14] Therefore, nothing prevents us from connecting wa–na–so–i to the well known Mycenaean and Homeric word — ἄναξ. Besides, we may find also a non-Greek testimony strengthening the above argumentation. As far as we know, there is only one language (more precisely — one dialect), among all the Indo-European languages, having in its lexical treasure a word connected etymologically with the Greek ἄναξ. This is East-

---

[5] More recently: F.A. Jorro, *Diccionario Micénico*, Madrid 1993, vol. II, p. 400 – 404. This is also where the reader searching for the bibliography dealing with this subject should be referred to.

[6] Cf. (e.g.) Bennett, *o. c.*, p. 50; M.D. Petruševski, *Discussions mycénologiques*, Živa Antika XII 1963, p. 304, M. Gérard-Rousseau, *Les mentions religieuses dans les tablettes mycéniennes*, Roma 1968, p. 240.

[7] Cf. L.R. Palmer, *The Interpretation of Mycenaean Greek Texts*, Oxford 1963, p. 249, 461.

[8] Cf. C. Gallavotti, *I documenti unguentari e gli dei di Pilo*, La Parola del Passato XIV 1959, p. 101. N. van Brock, *Notes mycéniennes*, Revue da Philologie XXXIV 1960, p. 230 sqq.

[9] Cf. G. Pugliese-Carratelli, *Aspetti e problemi della monarchia micenea*, La Parola del Passato XIV 1959, p. 410.

[10] The bibliography may be found in Jorro, *o. c.*

[11] Cf. H. Frisk, *Griechisches etymologisches Wörterbuch,* I, Heidelberg 1960, s.v. ἄναξ.

[12] V. n. 6; cf. also idem, *Interprétation da quelques mots grecs mycéniens*, Studi Micenei ed Egeo-Anatolici XII 1970, p. 127.

[13] Cf. A. Leukart, *Die frühgriechischen Nomina auf* –tās *und* –ās, Wien 1994, p. 96, n. 175.

[14] *Ibidem*, p. 79, n. 107.

Tocharian (= Toch. A).[15] So we find in Toch. A word: nātäk — "lord:"[16] its feminine counterpart is nāśi — "lady". The comparison to the Greek words allows us to reconstruct PIE forms: **wn̥Atks* and **wn̥AtkyA*.[17] So, in the light of these observations there should be no doubt, that Greek (Ϝ)άνασσα had been built on the "full" consonantal masculine stem (Ϝ)άνακτ–; the word, of course, should be spelled in Mycenaean as wa–na–sa.[18]

The other problem caused by the word wa–na–so–i is the question of the circumstances to which we should refer it. So, in despite of the proposals given by M. Gérard-Rousseau[19] and first of all by K. Wundsam[20] to see in it a royal palace, there is no need to take the word out of the religious context in which it is found, being engraved in the tablets of the series Fr.[21] But even if it is strictly limited to the sphere of religion there is still enough room for various interpretations.

Among all the tablets belonging to the Fr series there is one another bearing a strong resemblance to these quoted above. This is the tablet Fr 1219 with the following text:[22]

.1 *vacat*
.2 wa–no–so–i, po–se–da–o–ne OLE + **A** v 2

What is important here is the different spelling: wa–no–so–i instead of wa–na–so–i. This spelling was regarded as erroneous[23] or simply as a variant, either

---

[15] I omit here Phrygian. *Wanaktei* from the Midas' inscription is, in my opinion, a Greek borrowing. On the possibility of finding in the old Phrygian inscriptions words that are Greek borrowings see: G. Neumann, *Phrygisch und Griechisch*, Wien 1988, p. 16, 21 – 22.

[16] Cf. W. Winter, *Some widespread Indo-European Titles*, [in:] *Indo-European and Indo-Europeans*, Philadelphia 1970, p. 53 – 54 (I owe this reference to K.T. Witczak); also R. Virédaz, *Palatalisations grecques: chronologie et classification des traitements*, [in:] *Dialectologica Graeca, Actas de III Coloquio International de Dialectología Griega*, Madrid 1993, p. 336.

[17] The difference in the sequence of the consonants: nātäk vs. ἄνακτος (gen. sg.) may be observed in other pairs of words; e.g.: Greek — χθών vs. Toch. A. — tkam̥ and Het. — tekan; Greek τίκτω vs. ἔτεκον. The development of the group of consonants in Tocharian **tky* > ś is regular according to: H. Pedersen, *Zur Tocharischen Sprachgeschichte*, København 1944, p. 26.

[18] A West-Tocharian (= Toch. B) word: ñäkte that was proposed by E. Lidén (in Nordling, Finskt Museum, 1929, p. 72) as an etymological equivalent of ἄναξ, because of phonetic reasons should be rather treated in a different way (cf. H. Pedersen, *Tocharisch vom Gesichtspunkt der indoeuropäischen* (sic!) *Sprachvergleichung*, København 1941, p. 31, n. 1); probably it can be connected to Greek νέκυς (cf. J. Pokorny, *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, Bern 1959, p. 762). But even if we supposed that E. Lidén was right and that ñäkte was an ἄναξ cognate word, its feminine form ñäkteñña would prove its own secondary character, being built on the "full" consonantal masculine stem ñäkte (cf. W. Winter, *Studia Tocharica*, Poznań 1984, p. 283).

[19] V. n. 6.

[20] Cf. K. Wundsam, *Die politische und soziale Struktur in den mykenischen Residenzen nach den Linear B Texten*, Wien 1969, p. 20 – 33.

[21] Cf. Bennett, *o. c.*, p. 37.

[22] V. n. 3.

[23] Cf. (e.g.) Bennett, *o. c.*, p. 50.

graphic or phonetic, of wa–na–so–i.[24] In our opinion there are reasons to believe that it is a phonetic one (see below).

But there is still one thing in this tablet that is very important. In the *apparatus* to this inscription in the first edition of the Pylian Fr series[25] E.L. Bennett writes: "–o– [in po–se–da–o–ne R.A.S.] is written over –[[i]] –".[26] In the commentary we find: „The scribe's general carelessness may explain the error and correction in po–se–da–o–ne. He may have thought for a moment that he was about to write the name of the sacred place po–si–da–i–jo found in Tn 316, instead of the name of the god. But he had written correctly the –se– of the god and not the –si– of the place, so this explanation is not convincing".[27] But in the edition of 1973, that E.L. Bennett published together with J.-P. Olivier — The Pylos Tablets Transcribed I — we find in the *apparatus*[28]:

1219 palimpsest;

.2 [[i–ja]] under –o–ne is probably an *actual* [R.A.S] erasure.

What does this mean? It shows that the scribe did really mean po–si–da–i–jo, the sanctuary of Poseidon.[29] His first intention, therefore, was to write „wa–no–so–i in the shrine of Poseidon" — po–se–da–i–jo here can hardly be anything else than dat.-loc. sg. denoting place. On the other hand, the fluctuation in the sequence of words: wa–na–so–i, wa–na–ka–te (Fr 1235) vs. wa–na–ka–te, wa–na–so–i (Fr 1227) probably shows the equal rank of both elements. And because no one doubts wa–na–ka–te (Ϝανάκτει — dat. sg.) is the recipient of the oil mentioned in the tablets, we should attach the same category to wa––no–so–i. To sum up: the first intention of the scribe of the tablet Fr 1219 was to write: "to wa–no–so–i in the shrine of Poseidon"; wa–no–so–i appear(s) now to be recipient(s) of oil and therefore should be in the dative case. These observations allow us to say that wa–na/no–so–i ought to be explained as (a) divine name(s) (the religious context!), whose bearer(s) get(s) some oil and whose cult is strictly connected with the cult of Poseidon.[30] In fact, in Tn 316, that also mentions po–si–da–i–jo, we find two goddesses: qo–wi–ja and ko–ma–we–te–

---

[24] Cf. C. Ruijgh, *Études sur la grammaire et le vocabulaire du grec mycénien* (= Études), Amsterdam 1967, p. 180, 335. C. Milani, *Oscillazioni vocaliche nel miceneo*, Aevum XLI 1967, p. 209 sqq. M. Lingren, *The People of Pylos*, Uppsala 1973, vol. II, p. 156, n. 1.

[25] Bennett, *o. c.*, p. 50.

[26] *Ibidem.*

[27] *Ibidem.*

[28] PTT I, p. 159; cf. also Jorro, *o. c.*, vol. II, p. 153.

[29] The spelling –se– instead of –si– may be due to the observed fluctuation between –e– and –i– (it occurs, however, mainly in the words of non-Greek origin; cf. C. Milani, *o. c.*, p. 230: "L'oscillazione micenea [–e–/–i–] sembra risalire alla lega linguistica anatolico-minoica, da cui derivano gli stessi o analoghi casi riscontrati nelle linque microasiatiche".

[30] Cf. G. Pugliese Carratelli, *Vanaso in Pilo*, La Parola del Passato XII 1957, p. 333.

ja[31]. These observations strongly support L.R. Palmer's idea that wa–na–so–i is the dative case of dual and should be translated as „to the Two Queens"[32].

It also supports the idea that wa–no–so–i is the phonetic variant of wa–na–so–i; C. Ruijgh writes: "wa–no–so–i: cette forme s'explique par une assimilation régressive de voyelles non contiguës (*Ϝανάσσω > *Ϝανόσσω), phénomène qui se produit surtout dans des noms propres (cf. Ἐρχομενός > Ὀρχομενός, Ἑκάδημος > Ἀκάδημος): la valeur sémantique d'un nom commun s'affaiblit quand il vient a servir de nom propre, de sorte qu'il subit plus facilement des déformations affectant les morphèmes dont il est composé".[33]

Warszawa

[31] Cf. M. Ventris, J. Chadwick, *Documents in Mycenaean Greek*, Cambridge 1956, p. 288 L.R. Palmer, *Studies in Mycenaean Religion* [in:] Festschrift für R. Muth, Innsbruck 1983, p. 283 – 96. Cf. also my article on ko–ma–we–te–ja: Eos LXXXI 1993, p. 177 – 181.

[32] V. n. 7. As far as we known, the strongest grammar argumentation against L.R. Palmer's interpretation was presented by E. Risch (*Mykenisch* seremokaraoi *oder* seremokaraore, Studi Micenei ed Ego-Anatolici I 1968, p. 57; idem [in:], Res Mycenaeae, Göttingen 1983, p. 366). He argues that it is very improbable to suppose the dat. dual. ending –οιιν in Mycenaean (so Palmer), given the presence of the ending –ο(ι)υν (in du–wo–u–pi — δ(υ)Ϝο(ι)υν–φι cf. Arc. –οιυν). But the Mycenaean form du–wo–u–pi is probably an instr. and we have not any proves that this ending had already been generalized as the ending of the oblique cases of dual. Besides, the declension of numerals is often conservative as e.g. Latin duo and ambo teach us.

[33] Ruijgh, *Étude*s, p. 335.

Eos LXXXIII 1995
ISSN 0012–7825

MYKEŃSKI OŚRODEK KULTOWY W MIEJSCOWOŚCI **MA–SA** (MALLA)

Napisała

ELWIRA KACZYŃSKA

Bogdano Wiśniewski
septuagenario

1. Atestacja źródłowa.

Miejscowość **ma–sa** pojawia się na tabliczkach linearnych B znalezionych w Knossos siedmiokrotnie (McArthur 1985:61 – 62), przy czym co najmniej dwukrotnie występuje ona w ewidentnym kontekście kultowym (Killen 1987:164). Tabliczka KN Ga 1058 donosi o wotach przekazanych do miejscowości *ma–sa* na święto *te–o–po–ri–ja* (Θεοφόρια), które polegało na paradnym obnoszeniu podobizny bóstwa poza obrębem świątyni (Stella 1958:49; Gerard-Rousseau 1968:211). Tabliczka nie przekazuje *explicité*, o jakie konkretnie bóstwo chodzi, ale pewne przesłanki, o których powiemy wkrótce, zdają się wskazywać na Dzeusa.

Inna tabliczka KN F 866 zawiera adnotacje o wotach przekazanych do Dikte (*di–ka–ta–de*) i do rozpatrywanego tu ośrodka kultowego (*ma–sa[–de]*), znowu bez żadnej informacji, dla jakiego bóstwa przeznacza się te dary. Najwidoczniej dla przeciętnego skryby nie stanowiło to tajemnicy. W przypadku centrum kultowego w Dikte posiadamy niezależne doniesienie współczesne, że czczony był tam Dzeus pod przydomkiem Diktajos (KN Fp 1: *di–ka–ta–jo di–we*). Doniesienie to w pełni zgadza się z przekazami autorów antycznych, którzy wskazują nie tylko na Dikte jako ośrodek kultowy Dzeusa, ale też potwierdzają popularność kultu Dzeusa Diktajskiego (gr. Ζεύς Δικταῖος). Wszystko to wskazuje, że wota wysyłane do Dikte przeznaczone były dla Dzeusa. Taki sam wniosek należy postawić w przypadku miejscowości *ma–sa*, która znajduje na tej samej inskrypcji KN F 866 w bezpośrednim sąsiedztwie z Dikte.

2. Nazwa i lokalizacja mykeńskiej miejscowości *ma–sa*.

Killen (1988:172 – 173) starannie podkreśla, że oba wspomniane miejsca kultowe, mianowicie *di–ka–ta* oraz *ma–sa*, nieprzypadkowo znalazły się na tej

samej tabliczce KN F 866. Łączyła je zapewne nie tylko podobna funkcja kultowa (tj. sanktuarium Dzeusa), ale i zbliżona sytuacja geograficzna. A zatem miejscowości *ma–sa* należałoby poszukiwać w tym samym regionie Krety, co Dikte. Sam Killen (1987:173) idzie za świadectwem Aratosa i próbuje lokalizować mykeńską Dikte, a wraz z nią i miejscowość *ma–sa* w okolicach góry Idy. Jeszcze dalej podąża Owens (1993:160 – 161), który — na bazie sugestii Killena (1987), że ośrodków kultowych należy poszukiwać w sąsiedztwie Knossos — łączy mykeńską Dikte z górą Juktas nieopodal Knossos. Jednak Aratos mówi o pojedynczym szczycie Dikton (gr. τὸ Δίκτον) położonym w masywie Idy, gdzie istniał typowy temenos górski wraz przylegającym doń gajem, gdzie czczony był Dzeus pod przydomkiem Alysios lub nawet Asios (nie zaś Dzeus Diktajos)[1]. Inni zaś twórcy począwszy od epoki archaicznej (Hezjod) aż po epokę rzymską (np. Diodor Sycylijski, Strabon), chociaż podają niekiedy sprzeczne informacje, zdecydowanie optują za wschodnią lokalizacją Dikte (Crowther 1988), a zatem nie możemy podążać śladem Killena i Owensa w lokalizacji Dikte na zachód od Knossos.

Toponim *ma–sa* ma zatem wschodnią proweniencję i jako taki mógłby być identyfikowany ze starożytnym miastem (ἡ) Μάλλα, dobrze znanym zarówno z inskrypcji, jak i monet przezeń wybijanych (Guarducci 1935:231n.; Faure 1967:65). Fonologicznie takie zestawienie jest w pełni możliwe, gdyż zapis *ma–sa* może być restytuowany w formie *ma(l)sa* czyli Μάλσα (Witczak 1993:87), zaś grupa –λσ– w okresie postmykeńskim przekształciła się regularnie w geminatę –λλ–. Sugerowany zatem rozwój Μάλσα (*ma–sa*) 〉 Μάλλα nie powinien budzić żadnych zastrzeżeń. W okresie hellenistycznym i rzymskim Malla uznawana była za główny ośrodek kultu Dzeusa Monnitiosa, którego przedstawiano na monetach jako bóstwo opiekuńcze miasta (Davaras 1989:192). Minojsko-mykeńska geneza tego przydomka[2] zdaje się wskazywać na starożytność kultu Dzeusa w Malli. Mamy zatem prawo dopatrywać się kontynuacji kultu Dzeusa w Dikte (pod przydomkiem Diktajosa) i w Malli (pod przydomkiem Monnitiosa) od czasów mykeńskich po okres rzymski. W każdym razie, za zestawieniem myk. *ma–sa* z miejscowością Μάλλα przemawia zarówno aspekt kultowy, jak i fonologiczny.

---

[1] Por. scholia do dzieła Aratosa pt. *Phaenomena*, które zawierają następujące objaśnienie: Δίκτῳ · ἀκρωτήριον τῆς Κρήτης πλησίον τῆς ῞Ιδης τοῦ Κρητικοῦ ὄρους, ἔνθα ἐστιν +᾽Αλυσίου (recte: ᾽Ασίου) Διὸς τέμενος περὶ τὸ παρακείμενον ἐκεῖ ἄλσος. Proponowana tu poprawka ma na celu zastąpienie niejasnego *hapax legomenon* +᾽Αλυσίου przez epitet Dzeusa znany z innych źródeł. Stefan Bizantyjski przekazuje bowiem, że w Asos znajdowało się wielce starożytne sanktuarium Dzeusa Asiosa (Steph. Byz. s.v. ῞Ασος · πολίχνιον Κρήτης. ὁ πολίτης ῞Ασιος. οὕτω γάρ ὁ Ζεὺς ἐκεῖ τιμᾶται „καὶ ᾽Ασίου Διὸς ἱερὸν ἀρχαιότατον"), które mogło być owym temenosem górskim na szczycie zwanym Dikton. Asos jako ośrodek kultowy ma genezę minojsko-mykeńską, bowiem pojawia się on w formie **47–so* (tj. a_4–*so*, por. Witczak 1992:89) co najmniej sześciokrotnie na tabliczkach linearnych B, rejestrujących wota ofiarne przekazywane przez Knossos.

[2] Zdaniem Willettsa (1962:246), przydomek Monnitios jest derywowany do rzeczownika μόννος, który określa 'an elaborate necklace', będący symbolem władzy w okresie minojskim. Por. Schwabl (1978: 338).

Lokalizacja miasta Μάλλα nie wywołuje żadnych wątpliwości. Leżało ono pomiędzy współczesnymi wsiami Christos i Malles, przy czym ta druga nazwa miejscowa jest jawną kontynuacją starożytnego miana (Faure 1959:196; 1973:117; Brown 1985:193). Nastąpiła tu jedynie zamiana liczby pojedynczej (gr. ἡ Μάλλα) na mnogą (nowogr. Μάλλες). Położenie zatem Malli jest potwierdzone przez dane onomastyczne.

Jeśli teraz spojrzymy na mapę Krety, to okaże się, że Malla leży po drugiej stronie tego samego masywu, w obrębie którego znajduje się grota kultowa zwana obecnie Psychro. Wielu badaczy sądzi, że właśnie w tej jaskini Hezjod lokalizował narodziny Dzeusa. Poeta beocki nazywa wspomniany masyw Αἰγαῖον ὄρος „kozia góra", co zapewne było greckim tłumaczeniem nazwy minojskiej Δίκτη[3]. Dzisiaj masyw ten nosi miano Lasithi, ale jego najwyższy szczyt nazywany jest Dikti Lazaros (2148 m n.p.m.). Kreteńskie centra kultowe — Malla i Dikte — znajdowały się zatem w obrębie tego samego masywu górskiego, czyli w tej samej strefie geograficznej, co zgadza się ze świadectwem tabliczki KN F 866, która wymienia najpierw Dikte (*di–ka–ta–de*), a zaraz potem Mallę (*ma–sa–[de]*). Kolejność wymieniania jest też znamienna. Świątynia Dzeusa Diktajskiego znajdowała się bliżej Knossos aniżeli świątynia Dzeusa Monnitiosa, nic dziwnego zatem, że zapis *di–ka–ta–de* (Δίκταν–δε) 'do Dikte' poprzedza zwrot *ma–sa–[de]* (Μάλσαν–δε) 'do Malli'. Innymi słowy, także aspekt geograficzny potwierdza proponowaną tu lokalizację miejscowości *ma–sa* w pobliżu dzisiejszych Malles.

3. Badania archeologiczne w Malli.

Costis Davaras (1989:191 – 192) podaje, że na terenie starożytnej Malli nie prowadzono dotychczas systematycznych badań archeologicznych, ale badania powierzchniowe i przypadkowe odkrycia przyniosły na światło ciekawy relief dedalijski i fragmenty ceramiki od okresu późnominojskiego III po rzymski (por. Pendlebury 1939:344, 353, 362, 376).

W czerwcu 1984 roku polscy archeolodzy — Bogdan Rutkowski i Krzysztof Nowicki — odwiedzili teren położony między Malles i Christos, gdzie — jak już wiemy — znajdowała się starożytna Malla. W pobliżu kapliczki Agii Paraskevi, usytuowanej przy wejściu do niewielkiej jaskini, znajduje się źródło obfitujące w wodę. Tam polscy archeolodzy podczas penetracji znaleźli fragmenty ceramiki datowane na okres późnominojski III i hellenistyczny. Nad tym miejscem dominuje skalisty wierzchołek, na szczycie którego znajdują się pozostałości czegoś, co mogło być dawnym refugium (Rutkowski-Nowicki 1985:123, 129 – 130). Niestety, na dawniejsze ruiny nawarstwiły się zabudo-

---

[3] Por. glos Hesychiosa: δίζα · αἴξ · Λάκωνες. Podobnie objaśnia tożsamość oronimów Δίκτη ὄρος = Αἰγαῖον ὄρος A s t o u r (1966:314), który jednakże widzi tu kalkę językową semicko-grecką, cf. ugaryckie *dqt* 'femalle head of small cattle for sacrifice' (gdzie *–t* jest wykładnikiem rodzaju żeńskiego) oraz bóstwo *Dqt* odnalezione na ugaryckiej liście bogów.

wania postawione przez pasterzy i wieśniaków, co utrudnia datację tego refugium i nie pozwala na jakiekolwiek wnioski. Teksty pisane wskazują jednak na to, iż Malla stała się ważnym ośrodkiem kultowym najpóźniej w końcowej fazie epoki mykeńskiej, przy czym w świetle tabliczek linearnych B z Knossos był to czwarty co do popularności ośrodek kultowy, ustępujący swą rangą jedynie ośrodkom w Amnisos, Asos i Dikte[4].

Można zatem na bazie naszych obserwacji sformułować postulat badawczy, aby polscy archeolodzy, prowadzący pod kierownictwem prof. B. Rutkowskiego badania na Krecie, zwłaszcza zaś nad tamtejszymi miejscami kultowymi, uwzględnili Mallę w swoich planach badawczych.

Łódź

A MYCENAEAN CULT PLACE AT MALLA
(Summary)

The Linear B tablets, describing distribution of religious offerings at Knossos, mention a locality **ma–sa** among the most popular cult places in Crete (Killen 1987). The toponym **ma–sa** can be safely interpreted as [*Malsa*] and identified with the Classical site Malla (Modern *Malles*, Hierapetras), known from inscriptions and coins (Brown 1985) as a centre of the cult of Zeus Monnitios (Davaras 1989). The divine epitheton was probably of Minoan origin (Willetts 1962), thus it is conceivable to suggest that the sanctuary of Ζεὺς Μοννίτιος at Malla originated from Mycenaean times.

BIBLIOGRAFIA:

Astour, M.C. 1966, *Aegean Place-Names in an Egyptian Inscription*, American Journal of Archaeology LXX, 1966, s. 313 – 317.

Brown, R. A. 1985, *Evidence for Pre-Greek Speech on Crete from Greek Alphabetic Sources*, Amsterdam.

Crowther, Ch. 1988, *A Note on Minoan Dikta*, Annual of the British School of Archaeology at Athens LXXXIII, 1988, s. 37 – 44.

Davaras, C. 1989, *Guide to Cretan Antiquities*, Athens (2nd rev. edition).

Faure, P. 1959, *La Crète aux cent villes*, Kretika Khronika XIII, 1959, s. 171 – 217.

Faure, P. 1967. *Toponymes préhelléniques dans la Crète moderne*, Kadmos VI, 1967, s. 75 – 92.

Faure, P. 1973. *La Vie quotidienne en Crète au temps de Minos*, Paris.

Gerard-Rousseau, M. 1968, *Les mentions religieuses dans les tablettes myceniennes*, Roma.

Guarducci, M. 1935, *Inscriptiones Creticae*, I: *Tituli Cretae mediae praeter Gortynios*, Rome.

Killen, J. T. 1987, *Piety begins at home: place-names on Knossos records of religious offerings*, Tractata Mycenaea. Proceedings of the Eighth International Colloquium on Mycenaean Studies, held in Ohrid, 15 – 20 September 1985, ed. by P. Hr. Ilievski and L. Crepajac, Skopje, s. 163 – 177.

---

[4] Na sporządzonej przez Killena (1987:163 – 164) liście miejsc kultowych, do których są wysyłane z Knosos wota, Amnisos pojawia się co najmniej siedmiokrotnie, Asos co najmniej sześciokrotnie, Dikte czterokrotnie, a Malla dwukrotnie. Wszystkie pozostałe miejscowości w kontekście kultowym występują po jednym razie.

McArthur, J. K. 1985, *The Place-Names of the Knossos tablets*, Salamanca.
Owens, G. 1993, *Minoan* di-ka-ta, Kadmos XXXII, 1993 s. 156 – 161.
Pendlebury, J. D. S. 1939, *The Archaeology of Crete*, London.
Rutkowski, B., Nowicki, K. 1985, *Report on Investigations in Greece.* III. *Studies in 1984*, Archeologia XXXVI, 1985, s. 119 – 129.
Schwabl, H. 1978, *Zeus*, München.
Stella, L. A. 1958, *La religione greca nei testi micenei*, Numen V, 1958, 18 – 57.
Willetts, R.F. 1962, *Cretan Cults and Festivals*, London.
Witczak, K.T. 1992, *The Phonetic Value of the Linear B Sign *47*, Kadmos XXXI, 1992, s. 88 – 92.
Witczak, K.T. 1993. *Studies in Cretan Toponymy. I – IV*, Onomastica XXXVIII, 1993, s. 81 – 93.

Eos LXXXIII 1995
ISSN 0012–7825

NON-GREEK ELEMENTS IN THE ANIMAL TERMINOLOGY OF THE ANCIENT POLYRRHENIANS

By

KRZYSZTOF TOMASZ WITCZAK

Bogdano Wiśniewski
septuagenario

1. Preliminary remarks

In his lexicon Hesychius of Alexandria gives six Cretan glosses, attributed to the inhabitants of the city Polyrrhenia. It was located in West Crete south of Kisamos, near by the modern village of Paleokastro [Brown 1985:120]. Its name, as Stephen of Byzantion (5th cent. AD) says, derives from πολύς and ῥήν and is connected with the epic adjective πολύρρην 'rich in lambs' (see St. Byz., s.v. Πολυρρηνία · πόλις Κρήτης, ἀπὸ τοῦ πολλὰ ῥήνεα, τουτέστι πρόβατα, ἔχειν. ὁ πολίτης Πολυρρήνιος). The Greek inhabitants of the city borrowed a number of words from a Pre-Greek population of Minoan Crete. The area of West Crete was dominated by Cydonians (Gk. Κύδωνες). We may quote the well-known words of Homer, referring to the ethnolinguistic situation of Crete in the historical period:

> Κρήτη τις γαῖ' ἔστι μέσῳ ἐνὶ οἴνοπι πόντῳ,
> καλὴ καὶ πίειρα, περίρρυτος. ἐν δ' ἄνθρωποι
> πολλοί, ἀπεριέσιοι, καὶ ἐννήκοντα πόληες.
> ἀλλη δ' ἄλλων γλῶσσα, μεμιγμένη. ἐν μὲν Ἀχαιοί,
> ἐν δ' Ἐτεόκρητες μεγαλήτορες, ἐν δὲ Κύδωνες,
> Δωριέες τε τριχάικες δῖοί τε Πελασγοί.
> (Odyssey XIX, 172ff.)

In this passage the Cydonians are mentioned as one of the many peoples of Crete.

The ancient geographer Strabo (Geographica 10,4.6), commenting upon the above passage, considered the Cydonians and the Eteocretans to be indigenious

(autochthonous) peoples of Crete (τοὺς μὲν οὖν Ἐτεόκρητας καὶ τοὺς Κύδωνας αὐτόχθονας ὑπάρξαι εἰκός). He records an opinion by Staphylos of Naucratis, according to whom the Dorians occupy the part towards east, the Cydonians the western part and the Eteocretans the southern area (Strabo 10,4.6: φασὶ Στάφυλος τὸ μὲν πρὸς ἕω Δωριεῖς κατέχειν, τὸ δὲ δυσμικὸν Κύδωνας, τὸ δὲ νότιον Ἐτεόκρητες, ὧν εἶναι πολίχνιον Πρᾶσον, ὅπαν τὸ τοῦ Δικταίου Διὸς ἱερόν); he also mentions Praisos in East Crete as belonging to the Eteocretans. Herodotus tells us that the Praisians had close links with the old Minoan population (Hdt. 7, 170). The Cydonians are therefore considered to be a non-Greek people in West Crete like the Eteocretans were an autochthonous nation in East Crete.

It is clear now that all these glosses from Hesychius' lexicon, attributed to the speech of the Polyrrhenians, are of special value. These which cannot be explained in terms of dialectal development within Greek, will be considered as possible survivals from a pre-Greek dialect spoken in West Crete, i.e. from the tongue of the mysterious Cydonians.

Apart from the onomastic data taken from West Crete, the Polyrrhenian glosses of Hesychius are the most important source for recognizing the Cydonian language.

2. The Polyrrhenian glosses of Hesychius

It is remarkable that all the Polyrrhenian glosses referred to animal terminology and denoted two mammals ('tame goat' and 'dog'), three birds ('partridge', 'crow' and 'crane') and one insect ('fly'). They originate probably from one and the same lexicographical source. But it is difficult or even impossible to identify this lost source, as well as its author.

According to prof. I. R. Danka (University of Łódż, Poland), the Polyrrhenian lexical material could form an integral part of the work *Cretan Vocabulary* (Κρητικαὶ Γλῶσσαι or Κρητικαὶ Λέξεις) by Hermonax. The author was a "griechischer Grammatiker aus unbestimmter Zeit" [G u d e m a n, *Hermonax* 3, RE VIII: 899 s.v.]. Some of his glosses are cited by Athenaeus, e.g. Ἑρμῶναξ δ' ἐν Γλώτταις Κρητικαῖς σύκων γένη ἀναγράφει ἀμάδεα καὶ νικύλεα (III 76E). This gloss is analoguous to the Hesychian gloss κ755: κάρα· αἴξ ἥμερος · Πολυρρήνιοι · ὑπὸ Γορτυνίων ἄλλοι δὲ ἡ συκῆ. Both terms ἀμάδεα and νικύλεα should be taken as borrowings from a pre-Greek (Minoan) layer. As Neumann [1958:157 – 158; 1962:51 – 54] brilliantly demonstrated, the Cretan term νικύλεα quoted by Hermonax agrees initially with the Linear B monogram NI, the usual sign for 'figs'; on evidence of KN F 841, NI is an equivalent of *su–za* 'fig–(trees)' [Ventris-Chadwick 1973:563]. The ideogram NI was taken over from the the Linear A language, most probably as abbreviation of a Minoan word appearing in Greek as νικύλεον. From the

philological point of view, Danka's hypothesis is, of course, very interesting and stimulating, but impossible to verify. Thus I leave the crux unsolved.

For the letters A–O, I used Latte's exemplary edition of Hesychius' lexicon (HAL^2 I-II). For the letters Π-Ω, use has had to be made of Schmidt's edition of 1862 in the reprint by Hakkert of Amsterdam (HAL^1). The numbering of glosses below is in accordance with that found in these respective editions. Where a variant reading from that in the edition used is adopted, this will be noted.

3. A philological and etymological analysis of the Polyrrhenian glosses

[1] Polyrrhenian ἄμαλλος 'partridge'.

HAL^2 α3418: ἄμαλλος · πέρδιξ · Πολυρρήνιοι (cod. Marc. πολορήνιοι).

Note: This word is of non-Greek origin. The purely Greek term for 'partridge', πέρδιξ, is attested in Hesychius' lexicon as πῆριξ. The development of –ερδ– to –ηρ– is exclusively Cretan [Brause 1909:36; Brown 1985:82], therefore πῆριξ is a Cretan form.

Etymology: The Polyrrhenian noun does not appear in Greek etymological dictionaries by Frisk (GEW) and Chantraine (DELG) and it has no established etymology. In my opinion, the Cydonian word for 'partridge' can be easily derived from the Indo-European name **ameslos* or **əmeslos* 'blackbird, ouzel, *Turdus merula*', which is preserved not only in Germanic **amuslō* f. 'id.' (cf. OHG. *amusla*, *amsala*, German *Amsel*, OE. *osle*, English *ouzel*), but also in Latin *merula* f. 'blackbird, ouzel, merle' and Celtic **mesal–ka* f. 'id.' (Welsh *mwyalch*, OCorn. *moelh*, Bret. *moualc'h*), see Pokorny IEW 35 – 36 (sub voce *ames*–). This etymology connects with no phonological difficulties, but we must emphasize that ἄμαλλος differs semantically from its possible Indo-European equivalents. It is not impossible to accept a semantical shift from 'blackbird, ouzel' to 'partridge'. As Hajdu [1975:34] notes, the Hungarian word for 'partridge', *fogoly*, at one time certainly meant 'hazel-grouse, *Tetrastes bonasia*', a typical northern bird.

It is worth noticing that the Greeks, as well as the Slavs, preserved an alternative Indo-European term for 'blackbird, ouzel', **kopsos*, cf. Gk. Att. κόψιχος end Polish *kos* 'id.' [Knobloch 1979:76 – 77].

[2] Polyrrhenian κάρα (f.) 'tame (one-year) goat'.

HAL^2 κ755: κάρα · αἴξ ἥμερος · Πολυρρήνιοι (cod. Marc.: πολλυρρήνιοι). ὑπὸ Γορτυνίων ἄλλοι δὲ ἡ συκῆ. Ἴωνες τὰ πρόβατα · καὶ τὴν κεφαλήν.

Note: It will be convenient to treat the four words separately:

— κάρα 1. 'one-year goat'. This word is assigned as Polyrrhenian.

— κᾱ́ρᾱ 2. 'fig-tree'. It is attested elsewhere in Hesychius' lexicon: κάραι

· συκαῖ [HAL² κ762]. This Gortynian word is derived from an earlier form *κάρδᾱ (f.) 'fig-tree', cf. Gk. Att. κράδη (f.) 'id.'. The development of *κάρδᾱ to κᾰ́ρᾱ is regular and wholly parallel to the Cretan development of –ερδ– 〉 –ηρ– or –ορδ– 〉 –ουρ–, cf. Cretan (Hesychius) πῆριξ 'partridge' 〈 πέρδιξ (see above) or Cretan (Numenius Heraclεota apud Athenaeum) κουρύλος 'water-newt, *Triton palustris*' 〈 κορδύλος 'id.'.

— κάρα 3. (nom. pl. neut.) 'sheeps'. The gloss is not Cretan and therefore Brown [1985:67] is generally correct in suggesting that "the inclusion of Ionians shows that this usage was not specifically Cretan".

— κάρα 4. (acc. sg.) 'head'. It may be Cretan, but most probably "it is the well attested poetic word κάρᾱ of Indo-European origin (cf. Sanskrit *śiraḥ* 'head')" [Brown 1985:67].

Etymology: The same Cydonian noun occurs elsewhere in Hesychius' lexicon, but the gloss καρανώ · τὴν αἶγα · Κρῆτες [HAL² κ769] seems to be a declension form, possibly acc. sg., as Greek αἶγα is. If so, then such a declension paradigm (nom. sg. κάρα, acc. sg. καρανώ) must be taken as non-Greek or better Cydonian. In this situation it is difficult to believe that the Polyrrhenian word for 'tame one-year goat' has something to do with the Indo-European root *$\tilde{k}er$– 'head, horn', see Brown [1985:67 – 68] and Nussbaum [1986:156].

In my opinion, the Cydonian word in question should be compared with the Indo-European appellative *$kapr\bar{a}$ (f.) 'she-goat', which is well attested in Latin *capra* (f.), in Celtic and also in Etruscan (cf. HAL² κ736: κάπρα · αἴξ · Τύρρηνες). The documentation adduced for 'she-goat' should be added to the dossier for the Indo-European male equivalent *$kapros$ (m.) 'bock, he-goat', preserved in Armenian *kał* 'id.', Germanic (e.g. ON. *hafr* m.), Latin *caper* m., also in Celtic and possibly in Greek κάπρος m. 'boar'. For a full evidence, see Pokorny IEW 529.

[3] Polyrrhenian κόμβα (f.) 'crow'.

HAL² κ755: κόμβα · κορώνη · Πολυρρήνιοι (cod. Marc. πολυρίνιοι).

Note: Compare also κύμβαι · ὄρνιθες [HAL² κ4535].

Etymology: According to Bechtel [1963: II 788], this lemma is reminiscent of κόμβησαν (Hom. Π118), cf. Hesychian glosses: κόμβησαν · ποιὸν ἦχον ἀπετήλεσαν [HAL² κ3431] and κομβακεύται · κόμπους λέγει [HAL² κ3428]. Frisk [GEW I 907] suggests an onomatopeic origin and a contamination between κόμπος and βομβέω, see Chantraine [DELG II 559] and Brown [1959:73].

The word may also be compared with κύμβη 'a type of bird' (see Hesychius' gloss mentioned in the note), thus showing an alternation o-υ [Furnée 1972:363]. Brown [1985:73] regards it "as somewhat doubtful, as κύμβη with this meaning is likely to be a derived meaning from κύμβη 'head'". This derivation ('head' 〉 'crow') is probably correct (see GEL 1009). In other words, the Cydonian form shows a natural raising of the low rounded back vowel [*u*] to a mid rounded back vowel [*o*]. It may also show that the Doric value of υ [*u*] persisted in

the area of Cydonia (West Crete). Thus it is not imposible that κόμβη or κύμβη is in fact of Cydonian origin.

The term κύμβη or κύβη 'head' is most probably "mit 1. κύμβη 'Schale' identisch" [Frisk GEW II 49]. We have found in many languages, especially in slang forms of these languages, that words for 'head' are often substituted by words for 'pot, cup, crust', some of the former have even been ousted from the standard tongue. Scandinavian *kollr* 'head' derives from *kolla* 'pot'. French *tête* 'head' goes back to Latin *testa* f. 'jar, pot, pitcher', and has driven away French *chef* (formerly 'head', but now 'chief', from Lat. *caput* 'head'), restricting it only within the figurative sense. German *Kopf* 'head', related to English *cup*, actually originates in the same slangy metaphor as Fr. *tête*, so does the Greek word κύμβη f. 'head' ⟨ 'drinking-cup, bowl'. Such words for 'skull' as Polish *czaszka* (a diminutive form of *czasza* 'cup'), Russian *čerep* (cognate with German *Scherbe* 'potsherd, flowerpot'), English *skull* (connected with Dan. *skal* 'shell' and *skaal* 'bowl, cup') or Chinese *nao-shaozi* 'skull' (lit. 'head-spoon' or 'head-scoop') show the same tendency [Wu Yuzhang 1991:19]. This semantical development owes much both to the similarity in shape and the once widespread use of skulls as drinking vessels [Buck 1949:213].

The term κύμβη 'drinking-cup, bowl' and κύμβος m. 'id.' is undoubtedly related to Sanskrit *kumbhá–* m. 'jar, pot', Pali *kumbha–* m. 'round water jar', *kumbhi* – f. 'large round pot', Awestan *xumba–* m. 'Topf', New Persian *xum*(*b*), *xunb* 'Topf, Krug' and Middle Irish *comm, cummal* (all from IE. **khumbho–*). The development of **–bh–* to –β– is non-Greek, and therefore both terms κύμβη and κύμβος must be taken as borrowings from a pre-Greek substratum, most probably from the Cydonian language. A purely Greek word is probably Cretan κυφή 'head', cf. (e.g.) κύφερον ἢ κυφήν · κεφαλήν · Κρῆτες [HAL^2 κ4752].

[4] Polyrrhenian λάττα f. 'fly'.

HAL^2 λ409: λάττας · μυῖα · Πολυρρήνιοι (em. Latte : cod. Marc. λαττα μυῖα · πολυρήνιοι).

HAL^1 s.v.: λάττα · μυῖα · Πολυρρήνιοι (Schmidt).

Note: Latte amends the original form of *Codex Marcianus* as λάττας (μυῖα · Πολυρρήνιοι) and derives it from the verb λάπτω. But an analoguous gloss reads: θάπτα · μυῖα · Κρῆτες [HAL^2 q102] and there is no reason to suspect that the text of the parallel gloss θ102 is corrupt [Szantyr 1974:249]. In another way Latte [1955:196; HAL^2 θ102], who unconvincingly amends the latter gloss as θάπτρα · μνῆμα · Κρῆτες.

Etymology: I agree with Brown [1985:77] that λάττα needs no emendation. Latte's derivation from an earlier form *λάπτα is convincing, as the regressive assimilation of consonants is typical of Cretan dialects. Polyrrhenian λάττα 'fly' cannot be separated from the noun θάπτα 'fly', which is also found in Crete (see Note). The alternation of [λ] with dental plosive is a feature of certain pre-Greek borrowings [Furnee 1972: 388]. Both Cretan words are to be con-

nected with δάπτης (m.) 'eater, bloodsucker (of gnats)' (see Lycophron, 1403) and the verb δάπτω 'devour (as wild beasts); rent, consume', cf. Latin. *daps* f. 'a sacrificial meal' and Sabine *lapit* 'dolore afficit' (⟨ IE. **dápeti*), cf. Szantyr [1974].

The Cydonian word for 'fly' can be also derived from IE. root **dhab–*, which is preserved in Frisian *dafen* 'schlagen, klopfen, stoben', in Lithuanian *dóbiu*, *dóbti* 'zu Tode prugeln' and Latv. *dâbiu*, *dâbt* 'schlagen'. Both Baltic words have a lengthened vocalism due to Winter's Law.

[5] Polyrrhenian σέρτης 'crane'.

HAL[1] s.v.: σέρτης · γέρανος · Πολυρρήνιοι.

Etymology: The Polyrrhenian word for 'crane' can be connected with the Indo-European word for 'stork', **sr̥gós*, cf. Skt. *sr̥jayáh* m. / *sr̥jayā́h* f. 'a wading bird', Germanic **sturkaz* m. 'stork' (e.g. OIcel. *storkr*, OE. *storc*, OHG. *storah* [Witczak 1991:107]) and Gk. πελᾱργός m. 'id.' [Kaczor-Witczak 1991:152 – 153]. This appellative is probable motivated by the very long neck of both a stork and a crane, cf. Toch. A *särśi* 'épine dorsale', B *sark* 'dos' ⟨ IE. **sr̥g̃(yo)–* [Van Windekens 1976:423].

A confusion between the genus *Ciconia* and *Gruidae* is well attested. Both storks and cranes are wading birds, characterized by having long legs, necks and bills. In his glossary Thompson [1966:68 – 69] observes the following:

"In Homer, γέρανος may include the stork also, the latter bird not being mentioned, though equally common in the Troad (...). Just as in Ireland and parts of England the heron is always called a crane, so the names of the stork and other long-legged birds are elsewhere confused; but in Greek (with the possible exception of Homer) πελᾱργός and γέρανος, stork and crane, are for the most part carefully distinguished".

It is unclear whether /τ/ stands for /γ/ by a scribal mistake, or /τ/ represents an expected reflex of IE. **g̃*.

[6] Polyrrhenian σύας 'dog'.

HAL[1] s.v.: σύας · κύων · τοῖς Πολυρρηνίοις (em. Guyetus : cod. Marc. τις πολυρρηνος).

Etymology: The Polyrrhenian word for 'dog' is to be connected with the Anatolian and Palaeo-Balkanic terms denoting carnivorous quadrupeds allied to the dog-tribe, cf. Hieroglyphic Luwian *suwani–* (*sù–wa/i–ni–*) 'dog' [Laroche 1960:61], Greek ὕαινα f. 'hyena', Bithynian οὐανοῦς f. 'fox, hyena' [Haas 1966:169] and Phrygian Ϝάνος m. 'hyena' (cf. Hesychius' gloss: γάνος · ... καὶ ἡ ὕαινα, ὑπὸ Φρυγῶν καὶ Βιθυνῶν [HAL[2] γ150]).

All these words represent the nominal root **suwan–* 'dog or a dog-like animal' [Witczak 1993: 493]. It is worth emphasizing, however, that Cydonian σύας 'dog' mirrors the Hieroglyphic Luwian word both phonologically and semantically.

The Hieroglyphic Luwian term is usually derived from IE. **k̃wṓn* 'dog' [Oshiro 1989: 118] and regarded as a 'satem' element in the Luwian language [Gusmani 1969; Melchert 1987] or a borrowing from Old Indic [Szemérenyi 1975]. In both cases, Cydonian σύας 'dog' may belong to the satem elements in the Anatolian Indo-European languages [Budimir quoted by Katičić 1976:67]. On the other hand, the Greek, Phrygian and Bithynian equivalents are difficult to consider as borrowings from Anatolian. In my opinion, they represent a straighforward development from the archetype **suwan–* 'dog or dog-like animal', which has nothing to do with IE. **k̃wṓn* (gen. sg. **k̃unes*) 'dog'.

4. Historical phonology of Cydonian language

On the basis of the above-mentioned Polyrrhenian glosses we can establish a number of typical features of phonological development of the Cydonian language. In the table below a list of the most characteristic features of the comparative-historical phonology of Cydonian is presented.

Table 1
Basic features in Greek and Cydonian

Indo-European	Greek	Cydonian	Examples
**sV–*	*'V– [hV–]*	*sV–*	No. 5, 6
**k(h)–*	κ– (χ–)	*k–*	No. 2, 3
**–g̃–*	–γ–	*–t–*	No. 5
**d(h)–*	δ– or ϑ–	*l–*	No. 4
**–bh–*	–ϕ–	*–b–*	No. 3
**–r̥–*	–αρ–/–ορ–	*–er–*	No. 5
**–pt–*	–ττ–	*–tt–*	No. 4
**–pr–*	–πρ–	*–r–*	No. 2
**–sl–*	–λλ–	*–ll–*	No. 1

The phonological facts, mentioned in Table 1, prove that the Cydonian was distinct from Greek. It is possible to find some Cydonian words which show similarity with the Greek items. This is, however, expected in the situation when both these languages derive from a common source — the Indo-European protolanguage.

From the above comparison (Table 1) it is easy to derive a notion that Cydonian was a specific independent Indo-European language which had some features in common with the Hittite-Luwian languages, cf. e.g. a phonological conformity existing between them, as well as exclusive lexical data such as Polyrrhenian σύας and Hieroglyphic Luwian *suwani–* (both denoting 'dog').

Moreover, the alternation of *d*/δ and *l*/l is one of the typical features that link Cydonian with the Anatolian languages, cf. Mycenaean *da–bu–ri–to–jo* (gen.sg.) and Cretan λαβύρινθος m. 'king's house' next to Hittite *tapar–* 'to

reign, rule', Hattic and Palaic *tabarnaš* 'ruler, sove-reign, king', Hittite *labarnaš* 'id.' [Furnée 1972:397; Brown 1985:158]. Heubeck [1961] believes that this alternation is a Greek rendering of a specific Anatolian sound.

5. Summary and conclusions

The Cydonian language is known to us only through several glosses and proper names. The most typical Cydonian words, whose meanings are well established, are the six Polyrrhenian glosses by Hesychius of Alexandria. The lexical data examined above demonstrate that the Cydonian language as an independent Indo-European language was closely related to the Anatolian Indo-European group; however, it had certain items in common with Celtic, Italic, Germanic, Greek and other Palaeo-Balkanic languages as well.

Łódź

References:

Bechtel, F. 1963. *Die griechischen Dialekte.* B. I – III, 2nd ed., Berlin.

Brause, J. 1909. *Lautlehre der kretischen Dialekte*, Halle a. S., Max Niemeyer.

Brown, R. A. 1985. *Evidence for Pre-Greek Speech on Crete from Greek Alphabetic Sources.* Amsterdam, A. M. Hakkert.

Buck, C. D. 1949. *A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages*, Chicago, The University of Chicago Press.

Chantraine, P. 1968 – 1980. *Dictionnaire étymologique de la langue grecque*, t. I – IV, Paris, Klincsieck.

Frisk, Hj. 1960 – 1968. *Griechisches etymologisches Wörterbuch*, B. I-III, Heidelberg, C. Winter.

Furnée, E. J. 1972. *Die wichtigsten konsonantischen Erscheinungen des Vorgriechischen.* The Hague – Paris, Mouton.

GEL = *A Greek-English Lexicon* compiled by H.G. Liddell and R. Scott, revised and augmented by H. S. Jones with the assistance of R. McKenzie, Oxford 1958, The Clarendon Press.

Gusmani, R. 1969. *Forme satem in Asia minore*, Studia classica et orientalia Antonino Pagliaro oblata, vol. II, Roma, Bardi & Herder, pp. 281 – 332.

Haas, O. 1966. *Die Phrygischen Sprachdenkmaler* (Linguistique Balkanique, vol. 10), Sofia.

Hajdu, P. 1975. *Finno-Ugrian languages and peoples.* London, A. Deutsch Ltd.

HAL[1] = *Hesychii Alexandrini Lexicon* post Ioannem Albert recensuit Mauricius Schmidt, Vol. 1 – 5, Ienae 1858-.

HAL[2] = *Hesychii Alexandrini Lexicon* recensuit et emendavit K. Latte, Vol. I (A-Δ), Hauniae 1953, Vol. II (E-O), Hauniae 1966.

Isebaert, L., ed. 1991. *Studia Etymologica Indoeuropaea memoriae A. J. Van Windekens (1915 – 1989) dicata*, Orientalia Lovaniensia Analecta XLV, Leuven.

Kaczor, I. and K. T. Witczak. 1991. "Grec πελαργός 'cigogne, *Ciconia alba*' et indo-européen *sr̥gṓs* 'même sens'", in: Isebaert 1991, 151 – 153.

Katičić, R. 1976. *Ancient Languages of the Balkans*, The Hague - Paris, Mouton.

Knobloch, J. 1979. *Die slawisch-griechische Benennung der Schwarzdrossel*, Glotta LVII 1979, pp. 76 – 77.

Laroche, E. 1960. *Les hiéroglyphes hittites. Première partie: L'écriture.* Paris.

Latte, K. 1955. *Zur griechischen Wortforschung*, II., Glotta XXXIV 1955, 190 – 202.
Melchert, H. C. 1987. *Proto-Indo-European velars in Luvian*, in: Watkins 1987, 182 – 204.
Neumann, G. 1958. *Zur Sprache der kretischen Linearschrift A*, Glotta XXXVI, 1957 (publ. 1958), 156 – 158.
Neumann, G. 1962. "νικύλεον", Glotta XL 1962, 51 – 54.
Nussbaum, A. J. 1986. *Head and Horn in Indo-European* Berlin - New York, W. de Gruyter.
Oshiro, T. 1989. *On Hieroglyphic Luwian Sign sù or zú,* The Journal of Indo-European Studies XVII, Nos. 1 – 2, 181.
Pokorny IEW = Pokorny, J. 1959. *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, Bern – Münich, Francke.
Szantyr, A. 1974. *Zur Etymologie von Lat.* lapit, in: Studia indoeuropejskie / Études indo-européennes. Ioanni Safarewicz septuagenario ab amicis collegis sodalibus animo oblatum gratissimo. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
Szemerényi, O. 1975. *The Problem of Aryan Loanwords in Anatolian*, Scritti in onore di Giuliano Bonfante, Brescia, Paideia ed., 1063 – 1070.
Thompson, P. 1966. *A Glossary of Greek Birds*, Hildesheim. (1st ed. 1936).
Van Windekens, A. J. 1976. *Le tokharien confronté avec les autres langues indoeuropéenes*, vol. I: *La phonétique et le vocabulaire*, Louvain, Centre Internationale de Dialectologie Générale.
Watkins, C., ed. 1987. *Studies in Memory of Warren Cowgill (1929 – 1985). Papers from the Fourth East Coast Indo-European Conference, Cornell University, June 6 – 9, 1985*, Berlin – New York, Walter de Gruyter.
Witczak, K. T. 1991. *Indo-European *sr̥C– in Germanic*, Historische Sprachforschung CIV 1991, 106 – 107.
Witczak, K. T. 1993. *The Triple Representation of Prothetic Vowels in Ancient Greek,* in: Studies in Greek Linguistics. Proceedings of the 14th Annual Meeting of the Department of Linguistics, Faculty of Philosophy, Aristotle University of Thessaloniki, 27 – 29 April 1993, Thessaloniki 1993, 487 – 496.
Wu Yuzhang. 1991. *The Contributions of Comparative Etymology to the Study of Ancient Culture*, Linguistic and Oriental Studies from Poznań. Monograph Supplement No. 1, Poznań, Wyd. UAM, 9 – 30.

EOS LXXXIII 1995
ISSN 0012–7825

SUR UNE FORMULE HOMÉRIQUE: ἴκμενος οὖρος*

Par

MICHEL CASEVITZ

Bogdano Wiśniewski
septuagenario

Parmi les formules homériques[1] dont la traduction ne repose sur aucune tradition ancienne et dont l'interprétation reste douteuse, les formules les plus rares sont souvent les plus obscures. Dans la formule ἴκμενος οὖρος les deux mots sont eux-mêmes mal expliqués et leur appartenance possible au registre technique du vocabulaire rend le problème plus difficile encore.

Dans le texte homérique, la formule apparaît une fois dans l'*Iliade* et quatre fois dans l'*Odyssée*:

A 477 – 479 Ἦμος δ' ἠριγένεια φάνη ῥοδοδάκτυλος Ἠώς,
καὶ τότ' ἔπειτ' ἀνάγοντο μετὰ στρατὸν εὐρὺν Ἀχαιῶν·
τοῖσιν δ' ἴκμενον οὖρον ἵει ἑκάεργος Ἀπόλλων.

„Puis, quand, au matin, paraît Aurore aux doigts de rose, on prend le large, pour regagner le vaste camp des Achéens. Apollon le Préservateur envoie la brise favorable" (Trad. P. Mazon).

β 420 – 421 Τοῖσιν δ'ἴκμενον οὖρον ἵει γλαυκῶπις Ἀθήνη
(β 420 = o 292) ἀκραῆ Ζέφυρον, κελάδοντ' ἐπὶ οἶνοπα πόντον

„Athéna, la déesse aux yeux pers, leur envoya la brise, un droit Zéphyr chantant sur vagues vineuses" (Trad. V. Bérard).

---

* C'est avec beaucoup de plaisir que nous offrons ce texte au professeur Bohdan Wiśniewski, en remerciement de son accueil à Łódź en octobre 1992.

[1] Sur la définition et le fonctionnement des formules homériques, on consultera l'ouvrage de M. Parry, *Les formules et la métrique d'Homère*, Paris 1928, ainsi que ceux de A. Hoekstra, *Homeric Modifications of Formulaic Prototypes*, Amsterdam 1965 et de J.B. Hainsworth, *The Flexibility of the Homeric Formula*, Oxford 1968.

λ 6 – 8 (= μ 148 – 150)
Ἡμῖν δ᾽ αὖ κατόπισθε νεὸς κυανοπρῴροιο
ἴκμενον οὖρον ἵει πλησίστιον, ἐσθλὸν ἑταῖρον,
Κίρκη ἐϋπλόκαμος δεινὴ θεός αὐδήεσσα.

„Pour pousser le navire à la proue azurée, la déesse bouclée, la terrible Circé, douée de voix humaine, nous envoie un vaillant compagnon dans la brise, qui va gonfler nos voiles" (Trad. V. Bérard).

Dans cette formule, le nom οὖρος a un sens clair, celui qu'il a dans tous les autres contextes: c'est „le vent favorable". Le mot se trouve ailleurs chez Homère[2], avec un déterminant, adjectif (λγύς γ 176, δ 357; ἁλιαέες, hapax en δ 361; κάλλιμος λ 640; ἀπήμων μ 167; deux adjectifs en ε 268 ἀπήμονά τε λιαρόν τε), participe apposé (κεκριμένον en Ξ 19), ou théonyme au génitif (Διὸς οὔρῳ ε 176, o 297[3]; en Ξ 19 ἐκ Διός dépend a la fois du verbe καταβήμεναι et du nom οὖρος), ou encore adverbe qui précise qu'il s'agit d'une „brise d'arrière" en ε 167[4] (πέμψω δέ τοι οὖρον ὄπισθεν, promet Calypso à Ulysse, cf. o 34 πέμψει δέ τοι οὖρον ὄπισθεν le sujet est, dans la bouche d'Athéna apparue dans la nuit au chevet de Télémaque inquiet, ἀθανάτων ὅς τίς σε φυλάσσει τε ῥύεταί τε o 35 „celui des Immortels qui te garde et te protège", le pronom employé laissant l'imprécision sur la nature de cette divinité, qui n'est autre en fait qu'Athéna elle-même, à moins qu'elle ne pense à Zeus: en tout cas, en o 292, c'est Athéna qui envoie la brise[5], mais c'est bien en o 297 la „brise de Zeus" qui pousse le navire, ce qui peut prouver que si ce „vent favorable" appartient à Zeus[6], un autre immortel peut le faire souffler). Mais, dans la majorité des occurrences, il n'y a pas de déterminant (H 5, γ 183, δ 360, 520 et 585, ε 269, o 475, p 148[7]). Quant aux verbes des propositions où se trouve οὖρος , quand le mot est sujet[8], il s'agit de ὦρτο (+ infinitif de but ἀήμεναι) en γ 176, de (οὐδέ ποτ᾽) ἔσβη en γ 183, de ἐπιπνείῃσιν en δ 357, de ἔπειγε en μ 167, de καταβήμεναι dans la proposition temporelle à l'infinitif en Ξ 19 : ce vent favorable descend (des hauteurs) sur la mer et, comme tout vent, se lève pour souffler (sur un navire), pousse vivement le navire et est susceptible de s'éteindre, de s'apaiser. En δ 360 sq., Ménélas raconte qu'il a été retenu dans le port de l'île de Pharos:

---

[2] Il y a au total 24 exemples de οὖρος chez Homère: trois dans l'*Iliade* à l'accusatif singulier (A 479, H 5, Ξ 19); dans l'*Odyssée*, cinq occurrences du nominatif singulier (γ 176 et 183, δ 357, λ 640, μ 167), douze de l'accusatif singulier (β 420, δ 520 et 585, ε 167 et 268, η 266, λ 7, μ 149, o 34, 292 et 475, ρ 148), trois du datif singulier (ε 176 et 269, o 297), un du nominatif pluriel (δ 360). On ne confondra pas avec deux autres noms masculins homographes: οὖρος, „gardien" (six ex. chez Homère), ni avec οὖρος, „frontière" (= attique ὅρος); deux ex. chez Homère.

[3] Cf. aussi *Hymne homérique à Apollon*, 427.

[4] En δ 357 l'adverbe ὄπισθεν se rattache nettement au verbe ἐπιπνείῃσιν.

[5] Cf. *supra*, p. 27.

[6] Zeus est qualifié de Οὔριος, depuis Eschyle, *Suppl.* 594. Sur les emplois de l'adjectif οὔριος, voir DELG *sv* οὖρος.

[7] Cf. aussi *Hymne homérique à Dionysos* (I), 26.

[8] En λ 640 il s'agit d'une phrase nominale.

ἔνθα μ᾽ ἐείκοσιν ἤματ᾽ ἔχον θεοί, οὐδέ ποτ᾽ οὖροι
πνείοντες φαίνονθ᾽ ἁλιαέες, οἵ ῥά τε νηῶν
πομπῆες γίνονται ἐπ᾽ εὐρέα νῶτα θαλάσσης.

„c'est là que les dieux m'arrêtaient, vingt jours durant, et jamais on ne voyait souffler les brises qui soufflent sur la mer, celles qui d'ordinaire sont les guides des navires sur le vaste dos de la mer".

Quand οὖρος est objet, les verbes employés sont δίδωμι (H 5, δ 585, ρ 148), πέμπω (ε 167, ο 34), (ἐπι)ἰάλλω (ο 475), προίημι (ε 268), στρέφω (δ 520, il y a une variante τρέπω): ce sont toujours les dieux qui donnent, envoient, projettent ou, après service rendu, font tourner ce vent favorable: le sujet est θεός (H 5, cf. ο 34), θεοί (δ 520), ἀθάνατοι (δ 585 – 586 et ρ 148 – 149, chaque fois en rejet), Zeus (ο 475), Calypso (ε 167 „je t'enverrai une brise d'arrière, ε 268 "elle avait projeté une brise de tout repos et tiède" = η 266). Une fois, l'effet de ce vent, pour faire avancer le navire et ragaillardir le marin, est indiqué: en ε 269 γηθόσυνος δ᾽ οὔρῳ πέτασ᾽ ἱστία δῖος Ὀδυσσεύς. „Empli de joie par ce vent [qu'avait envoyé Calypso], Ulysse déploya les voiles".

Revenons sur les passages où apparaît la formule ἴκμενος οὖρος, pour souligner d'abord que rien n'y est remarquable sinon le premier élément: l'*ouros* est *envoyé* par un dieu, Apollon (H 5), Athéna (β 420 = ο 292, Circé (λ 7 – 8). À part ἴκμενος, aucun déterminant de οὖρος, sauf en ο 293 – 294:

λάβρον ἐπαιγίζοντα δι᾽ αἰθέρος, ὄφρα τάχιστα
νηῦς ἀνύσειε θέουσα θαλάσσης ἁλμυρὸν ὕδωρ.

„(la brise favorable) dont les fraîches risées, s'élançant de l'éther, allaient sur l'onde amère terminer au plus vite la course du vaisseau."

L'adjectif λάβρος dénote la violence de ce vent sans que, pas plus que les autres adjectifs déjà rencontrés avec οὖρος, le vocabulaire soit précis sur le plan technique[9].

Mais comment les Anciens interprétaient ἴκμενος? Les scholies homériques vont dans deux directions: soit elles font dériver le mot de ἰκμάς, „humidité"[10], soit elles le rattachent à ἰκνέομαι, „aller"[11]. Hésychius, *sv* ἴκμενος (ι 482), donne les deux explications, en les distinguant selon l'esprit qu'on suppose: εἰ

[9] Le participe ἐπαιγίζων ne se trouve ailleurs chez Homère qu'en B 148, à propos du Zéphyr λάβρος ἐπαιγίζων „qui violent se déchaîne (sur la terre)", dans une comparaison. Dans le passage de l'*Odyssée*, c'est une allusion à ce passage de l'*Iliade*. Il n'y a pas d'exemple du verbe simple chez Homère.

[10] Scholies *in Iliadem* A 479, B 420 (scholie E), etc. Sur la famille des mots autour de ἰκμάς, voir DELG *sv*. On ajoutera que Ζεὺς Ἴκμιος est honoré, comme maître des vents „qui répand l'humidité", selon les scholies à Ξ 19, voir Callimaque, fr. 75, 33 – 34 Pf.; on trouve aussi l'épiclèse ἰκμαῖος, cf. Ap. Rh. 2, 522 (voir la note complémentaire *ad loc*. dans l'édition des Belles Lettres procurée par F. Vian), Nonnos, *Dion*. 5, 270.

[11] Cf. scholies à B 420 (ἀπὸ τοῦ ἰκνοῦμαι BQ τὸν ἰκνεῖσθαι ποιοῦντα...E). La psilose qu'il faut alors supposer est signalée dans certaines scholies.

μὲν δασέως τὸν ἰκτικὸν λέγει, οἷον πορευτικόν, τὸν ἰκνεῖσθαι ποιοῦντα, ὅ ἐστιν πορεύεσθαι. Εἰ δὲ ψιλῶς τὸν ἰκματώδη καὶ ἔνικμον, οἷον ἔνυγρον[12]. L'une de ces explications, celle qui rattache le mot à ἰκέσθαι, a été reprise par des Modernes, qui en ont aussi proposé d'autres. L'explication qui rattache à la famille de ἰκμάς, impossible à justifier en toute rigueur de point de vue morphologique, a été abandonnée. Mais, si l'on s'est accordé à voir dans ἴκμενος un participe dérivé d'un verbe à radical *ik–, la forme et le sens de ce radical ont été diversement précisés. Soit on rattache à ἰκέσθαι et on interprète „qui va avec (le navire), qui seconde"[13], certains parlent aussi de „vent portant"[14]; ou encore de vent „(bien) venu"[15], soit on pense à un vent qui est „supplié" (cf. ἰκέτης, προίκτης) et on évoque alors un vent „désiré", comme en latin les *flatus optati*, en posant un radical *ik–, distinct de celui qui a fourni ἰκέσθαι et attesté en gothique dans le mot *aithron* ainsi que, en grec, dans une glose d'Hésychius (αἰκάζει · καλεῖ)[16]. Ces deux explications impliquent qu'on accepte de supposer, pour ἴκμενος seulement, une psilose[17]. Enfin, J. Manessy-Guitton a récemment rattaché le mot à la base *ik– signifiant frapper[18]; selon elle, étudiant en particulier l'adjectif ἀκραής épithète du Zéphyr en β 421 (ἀκραῆ Ζέφυρον en apposition à ἴκμενον οὖρον), il s'agit d'un vent qui „ne saute pas", „qui garde la direction favorable" et ἴκμενος οὖρος désigne „un vent qui souffle en poupe, gonfle à plein les voiles et garde sa direction. C'est

---

[12] La Souda ne donne qu'une explication, *sv* ἴκμενον (ι 269): πορευτικὸν ἄνεμον. Chez Eustathe (I, p. 106, 40), les deux explications se trouvent.

[13] Cf. la note de Leaf à A 479, qui donne trois explications (1. *secundus* 2. *wel-come* 3 *wished*). Pour cette première explication, Chantraine, DELG *sv*, remarque qu'il serait plus naturel de dire „qui marche, qui avance avec vous" (cf. Ed. Schwyzer, *Griechische Grammatik*, München 1953, p. 751: „bei dem man gut hinkommt"); cf. J. Pokorny, *Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch*, Bern-München 1959, *sv*. seik–, sik– (p. 893): „mit dem man das Ziel erreicht".

[14] Cf. J. Taillardat, *La théorie benvenistienne de la racine: quelques faits grecs*, E. Benveniste aujourd'hui, Actes du Colloque international du C.N.R.S., Univ. F. Rabelais, sept. 1983, Paris 1984, tome II, p. 175 – 182, spécialement p. 180 – 181; F. Létoublon, *Il allait, pareil à la nuit, Les verbes de mouvement en grec: supplétisme et aspect verbal,* Paris 1985, p. 150: „S'il s'agit bien de vent *portant*, on pourrait avoir ici un témoignage en faveur de la rencontre sémantique entre les notions „porter", „atteindre", „toucher" déjà citée à propos de ἰκανός.

[15] Deuxième explication de Leaf, cf. *supra*, n. 13.

[16] Cette explication est due d'abord, semble–t–il, à L. Meyer, *Vergleichende Grammatik der griechischen und lateinischen Sprache*, I, Berlin 1861 (2è. éd. 1882), p. 346 et 402. Voir W. Schulze, *Quaestiones Epicae*, Gütersloh 1892 (réimp. Hildesheim 1967), p. 493, repris par F. Bechtel, *Lexilogus zu Homer, Etymologie und Stammbildung Homerischer Wörter*, Haale 1914 (réimp. Hildesheim, 1964), p. 175. Les différentes explications anciennes et modernes sont mentionnées dans le Lexique d'Ebeling, *sv*. (avec la référence à l'*Etymologicum Magnum*, 470, 29 qui se réfère à ἰκμάς et à ἰκέσθαι).

[17] Cf. Taillardat, *o.c.*, p. 181: „La scission sémantique de ἵκτο "il atteignit" et d' ἴκμενος „portant" a favorisé la psilose (ἰκ–) dans le participe qui s'est trouvé isolé, par son sens, de la famille de ἵκειν, ἰκνεῖσθαι, etc. „atteindre, arriver".

[18] J. Manessy-Guitton, Ἴκρια *et la base *ik–. Contribution à l'étude du vocabulaire maritime en grec ancien*, Annales de la faculté des lettres et Sciences humaines de Nice XXXV 1979, p. 39 – – 57, spécialement p. 51 – 53.

le vent le plus favorable a la navigation et il avait certainement un nom dans le vocabulaire technique des marins grecs. Aussi le fait que ἴκμενος οὖρος apparaisse dans les textes homériques toujours dans l'expression formulaire ἴκμενον οὖρος ἴει fait penser que ἴκμενος peut être précisément ce mot technique". La base *ik– (thème III de * Hei–k), qui fournit en latin, avec le thème I, le verbe *ico*, „frapper", fournit des termes dont l'unité est faite de la notion de „percussion perpendiculaire lancée et répétée"[19]. Cette inclusion de notre participe-adjectif dans un vaste groupe n'empêche pas J. Manessy-Guitton d'éviter de proposer un sens précis et d'en rester à la notion de „vent favorable".

Pour nous, il nous paraît vain de vouloir donner un sens technique à ἴκμενος ou même de soutenir qu'il fait partie du vocabulaire technique, sans pouvoir en préciser la signification. Tous les exemples du nom οὖρος montrent au contraire que son sens est „vent favorable" et que les déterminants n'ont pas de valeur technique. Quel qu'il soit, c'est un vent sonore, agréable, tiède, etc. En tant que vent favorable, il gonfle certes les voiles, souffle dans la bonne direction et ne varie pas, puisqu'il pousse le navire rapidement: ce sont ses effets qui sont soulignés, sa bienfaisance, non ses caractéristiques techniques. Qu'il s'agisse d'un „vent portant" ou d'un „vent qui frappe", la précision qu'on a essayé d'apporter par des explications hasardeuses, qui laissent de toute façon isolée la forme ἴκμενος (soit dans le groupe qui la rattache à ἱκέσθαι, avec la psilose, soit dans la base *ik–[20], puisqu'il n'y a pas de forme verbale comparable fournie en grec ou ailleurs par cette base), n'aboutit pas à proposer un sens qui s'impose et ajoute à la notion de „vent favorable".

Si l'on reprend l'examen des vers où apparaît ἴκμενος οὖρος, on ne peut manquer de remarquer certaines particularités. Il nous semble que le texte homérique, dans deux des exemples, présente les traces d'un remaniement du texte originel, dès la vulgate, ce que trahit la présence d'un ν ephelcystique[21]. En A 479, comme en β 420 (= ο 292), on pourra lire sans peine τοῖσι δὲ ἴκμενον οὖρον ἴει..., le ν ephelcystique ayant dans la vulgate compensé l'élision de δὲ, dès lors que l'hiatus n'avait plus été compris comme signe d'un ancien Ϝ — dans ἴκμενον[22]. Restituer un ancien digamma initial n'offre que des avantages: on n'a plus à invoquer une psilose, on n'a plus à faire du participe une forme isolée, et le datif du démonstratif apparaît complément de ce participe aussi bien que du verbe principal, que les autres exemples avec οὖρος seul ne

---

[19] *O.c.*, p. 56. L'auteur regroupe en grec divers mots, entre autres ἴκρια, „gaillards du navire, pieux enfoncés", Ἴκαρος, ἰγνύη, „jarret", ἰκμάμενος, „blessé", ἴκμαρ, „d'un coup", ἴγδις, „danse".

[20] Pour le regroupement avec ἱκέτης et προίκτης au sens de „désirer", il ne peut plus être soutenu: la thèse de F. Létoublon a bien démontré qu'il n'y a en fait qu'un groupe autour de la racine *seik–, signifiant „atteindre, toucher, aller".

[21] Cf. P. Chantraine, *Grammaire Homérique*, I, Paris 1958, p. 118: „...on soupçonne que dans bien des passages la leçon ancienne a été modernisée par des aèdes qui ne sentaient plus la présence du Ϝ". Voir aussi Hainsworth, *o.c.*, p. 99 sq.

[22] En λ 7, la chute du Ϝ à l'initiale du vers ne peut évidemment pas avoir laissé de trace.

présentent pas nécessairement. Enfin, le sens que nous donnons à ἵκμενος en fait une épithète de valeur, comme celles que nous avons indiquées dans les autres exemples, et non de nature. Phonétiquement, morphologiquement, syntaxiquement et sémantiquement, faire de ἵκμενος le participe ancien correspondant au parfait attique ἔοικα pose moins de problèmes que toutes les hypothèses émises précédemment.

Le vent favorable qu'envoie aux marins Apollon ou Athéna est „adapté à eux" (τοῖσι...ἵκμενος), il leur convient; le sens qu'on donne ici à ἔοικα[23], plus fréquemment employé à date ancienne dans le sens de „ressembler", n'est point étrange. C'est le sens qu'on a dans le composé négatif ἀεικής , „qui n'est pas ressemblant" > „qui rend méconnaissable" ou „qui est indigne", „inconvenant"[24]. L'hapax de l'*Iliade* ἀικῶς (X 336) signifie pareillement „outrageusement" < „de façon inconvenante". N'est-il pas remarquable que dans la *Pythique* 1, 33 sq., Pindare parle du souhait des hommes qui s'embarquent, en employant à proximité de οὖρος le participe ἐοικώς: „que survienne, pour le début de leur traversée, un vent favorable qui les accompagne" ...πρῶτα χάρις | ἐς πλόον ἀρχομένοις πομπαῖον ἐλθεῖν | οὖρον · ἐοικότα γάρ | καὶ τελευτᾷ φερτέρου νόστου τυχεῖν, „car il est *convenable* [pour eux] qu'à la fin aussi ils obtiennent un meilleur retour": on peut être voir dans ce rapprochement un souvenir de l'expression ἵκμενος οὖρος.

Le participe, quasi adjectif, ἵκμενος s'insère ainsi dans la petite série de participes archaïques, athématiques, restés à l'état de débris que leur structure dactylique a peut-être préservés un temps, tels ἄρμενος, ὄρμενος, etc.[25], remplacés dans la langue par des participes en *ϝώς. Il n'a pas de rapport avec la famille de ἱκέσθαι[26]. Vent favorable, οὖρος est parfois ce vent „qui convient à" ces marins auxquels l'envoie le dieu qui veille.

Paris

---

[23] Sur la morphologie du parfait tiré de la base *weik–, parfait à l'origine du même type que οἶδα, ἴδμεν, voir l'article de F. Bader, ΕΙΚΩΣ, ΕΟΙΚΩΣ *et le parfait redoublé en grec*, BSL LXIV 1969, p. 57 – 100.

[24] Il y a 22 ex. de l'adjectif dans l'*Iliade* et 28 dans l'*Odyssée*. Sur le sens, cf. Chantraine, DELG, *sv* ἔοικα. Rappelons aussi l'expression homérique ἐικυῖαν ἄκοιτις (I 399), „une épouse convenable" c'est-à-dire „accomplie, parfaite".

[25] Nous nous proposons d'étudier prochainement l'ensemble de ces participes archaïques. Dans sa communication du 19-XI-1994 à la Société de Linguistique de Paris, Alain Blanc a rattaché ἄσμενος à la racine *H2en– „accorder" en posant *ἄν–σ–μενος. Il nous semble que ce quasi-participe est plutôt à rattacher à la famille de ἀνδάνω, ἡδύς, et que son sens est „joyeux, content" et non „acceptant malgré tout de".

[26] Signalons aussi que, à côté du participe thématique „récent" ἱκόμενος, on aurait attendu la vieille forme *ιγμενος (cf. ensuite ἀφῖγμαι), comme à côté de δέκομαι (δέχομαι) on a eu δέγμενος et non *δεκμενος.

Eos LXXXIII 1995
ISSN 0012–7825

PERICLES' *FUNERAL ORATION* IN THUCYDIDES AND ITS INTERPRETATION

By

ROMUALD TURASIEWICZ

The *Funeral Oration*, undoubtely the most beautiful of Thucydidean speeches, has been understood and interpreted in many ways.[1] None of his 40 speeches has been so much suspected of a fictive character as this one[2]. Some scholars have seen in it an ideal picture of Athenian democracy, a model system that enabled the individual to live a free and happy life, an apology for Pericles and his policy.[3] The opinion has been expressed that this hymn in honour of Athens is nothing but an ideal picture of democracy somehow uncritically praised by its leader. M. Pohlenz[4] considered the *Funeral Oration* an homage to Pericles as a statesman, and J. de Romilly[5] regarded it as an expression of Thucydides' admiration for the moderate imperialism realised by Pericles[6]. It has also been stated that Thucydides wanted to show his readers how the idealised picture of democracy clashes against a brutal social and political reality, and how political ideas are abolished by life itself and its hard laws[7]. In the opinion of J. Kakridis,[8] the *Funeral Oration* is no reproduction of the Periclean speech of 431 B. C., but a free composition written after 404 B. C. in order to remind the postwar generation of Athenians of the greatness and glory of Periclean Athens.[9]

---

[1] H. Finley, *Essays in Thucydides,* Cambridge Mass. 1976, p. 17.

[2] Cf.J. Ziólkowski, *Thucydides and the Tradition of Funeral Speeches at Athens*, New York 1981, p. 4f.

[3] Cf.E. Schwartz, *Das Geschichtswerk des Thukydides,* Bonn 1919, p.149; W. Schadewaldt, *Die Geschichtsschreibung des Thucydides*, Berlin 1929, p. 33 f.; S.P. Landmann, *Das Lob Athens in der Grabrede des Pericles,* Mus. Helv. XXXI 1974, p. 65 – 95.

[4] *Thukydidesstudien,* in: Kleine Schriften II, Hildesheim 1965, p. 251.

[5] *Thucydide et l'imperialisme athénien*, Paris 1974, p. 137 f.

[6] J.H. Oliver, *Praise of Periclean Athens as a Mixed Constitution*, Rhein. Mus. XCVIII 1955, p. 37 f.

[7] A.W. Gomme, *A Historical Commentary on Thucydides*, Oxford II 1956, p. 95.

[8] Der *Thukydideische Epitaphios. Ein Stilistischer Kommentar*, Zetemata XXVI 1961, p. 5 f.

[9] See also F. Jacoby, *Patrios nomos, State Burial in Athens,* Journ. of Hell. Stud. LXIV 1944, p. 56.

Other scholars try to understand the general sense of the speech in a different manner. H. Westlake[10] supposed that the oration aimed to give a picture of the Athenian domestic system and way of life at the moment when Athenian power was at its zenith. K. Gaiser[11] developed that idea as he endeavoured to interpret the speech in a more idealistic way. He was right in distinguishing three tendencies in the interpretation of the *Epitaphios*. The first one sees the speech as a hymn in honour of Athens, the second — opposed to the first — describes it as a manifestation of imperialistic propaganda, and the third characterizes it as an idealistic description of Athens as an example of freedom and democracy. Gaiser[12] declares himself in favour of this last tendency and refers to the recent research stating that Thucydides throughout his *History* distinguished between πλεονεξία (**Machtideologie**) and pursuit of power led by σύνεσις (insight) and σωφροσύνη (moderation). Gaiser thinks that Thucydides used the traditional form (funeral speech) to present his wholly unconventional view of the best state[13]. In his opinion the picture of democracy, this model state that Pericles presents in his speech, is nothing but a **Wunschbild**, παράδειγμα, a kind of ideal state utopia „Darstellung eines Zustandes höchster Arete".[14] Thucydides as a political thinker puts his own reflections on the best constitution in the mouth of Pericles.

The problem of the ἀρίστη πολιτεία was very popular in the sophistic discusion of the time. Gaiser's rejection of the more radical interpretations of the speech is convincing, and to some degree his judgements concur with those of other scholars. "His own imaginative interpretation of the *Funeral Oration*, however, is — as Ziólkowski observes — a kind of utopian model. Although well argued, it is as improbable as the interpretations that he attacks."[15] If we accepted Gaiser's hypothesis, we would have to regard Thycydides as a political moralist,[16] instead of as an impartial scientist who with clinical coolness conducts his researches on political, military and social phenomena. He never delivers an opinion on any moral question. He merely presents his idea of the facts and leaves us to make judgements about them. The character of Thucydides' *History* as a whole makes such an interpretation impossible.

None of the above mentioned hypotheses have found common approval. Nevertheless, it is generally accepted that the oration rather reflects Thucydides'

---

[10] *Individuals in Thucydides*, Cambridge 1968, p. 34.

[11] *Das Staatsmodell des Thukydides. Zur Rede des Perikles für die Gefallenen*, Heidelberg 1975, p. 39.

[12] *O. c.*, p. 28.

[13] *O. c.*, „Historiker hat sich vielmehr rhetorischer Formen bedient, um seine ganz ungewöhnliche Ansicht von der ἀρίστη πολιτεία vorzubringen".

[14] *O. c.*, p. 39.

[15] *O. c.*, p. 199.

[16] Cf. W. Schadewadt, *Die Anfänge der Geschichtsschreibung bei den Griechen. Herodot-Thukydides*, Bd. II Frankfurt am Main 1982, p. 250: „Aus dem Kriegshistoriker ist Thukydides zu einem Staatsethiker geworden".

views at the end of the war than it reproduces Pericles' words at the beginning. In other words, it is a *Funeral Oration* by Thucydides himself at the grave of great ancient Athens. This view rests on the convction that the speech is a literary device, by which the historian could present the ideals of Athenian democracy.

All these opinions that call the historicity of the speech into question make us treat this strange paradox as something true[17]. Thus, this famous passage of the work would be untypical, as it would constitute an example of the historian's inconsistency, who this time would have had to break with his methodological principles, such as the critical, disillusioned attitude, the concern for the truth, the chilling insensitivity, the desire to detect the concealed motives of human activity, and the lack of glorification of historical events.[18] Such a statement results in finding a consensus between the views of Pericles and those of the historian. A. Lesky[19] expresses the common opinion when he says "that it would be in vain to attempt any distinction between Thucydides' thought and that of Pericles".

It would be erroneous from the modern linguistic standpoint to restrict the analysis of the *Funeral Oration* to the investigation of its merely ideological sphere. We must not disrupt the internal structure of the literary work and investigate only its meaning in isolation from its sign, that is, its form. J. Ziólkowski[20] is right in assuming that the structural and morphological features of funeral speeches ought to be in general taken into account in an analysis of the *Epitaphios*. In his view this procedure can enable us to find concrete solutions concerning the ideological sphere of meaning.[21] Thus, after the dominant feature of the genre has been detected, it is possible to denote in what measure the character of the oration is fictive. Most scholars are of the opinion that Pericles' funeral speech is not typical ἐπιτάφιος λόγος, for the θρῆνος, lamentation section, that appears in all surving funeral speeches, is mising,[22] and the τόπος πατρίδος is composed in it as a hymn in praise of Athenian democracy.

It is a question whether the Thucydidean *Epitaphios* really deviates from the rhetorical tradition of the γένος. To explain that, a rapid look at this tradition may be of some use. The tradition goes back — as has been generally agreed — to the battle of Plataiai, after which the custom of the public burial of those killed in battle was first introduced in Athens. From then up to the year 431 B.C., when Pericles delivered his speech, about 40 years passed. Thus, it can

---

[17] H. Flashar, *Der Epitaphios des Perikles. Seine Funktion im Geschichtswerk des Thukydides,* Heidelberg 1969, p. 9f.

[18] Flashar, o. c., p. 10.

[19] *Geschichte der griechischen Literatur,* Bern-München 1963, p. 503.

[20] *O. c.*, p. 15f.

[21] See here S. Jäkel, *Thukydides als Historiker und Literat*, Arctos XXIII 1989, p. 74 f.

[22] K. Oppenheimer, *Zwei attische Epitaphien,* Berlin 1933,3 f.; D.H. Holmes, *A Study of the Type of the Greek Epitaphios with the Special Reference to the Oration in Thucydides*, Kansas Univ. Quarterly IV 1986; Ziólkowski, *o. c.*, p. 46 f.

be assumed that the tradition and pattern of the *genos* must have been formed. In light of the detailed researches by this American scholar, it is clear that Thucydidean *Epitaphios* shows many typical features of this *genos*. Thus, we can be sure that such a genological tradition was already formed at that time, and that the Thycididean oration in great measure observed that tradition. Moreover, it seems clear that Thucydides was much more traditional in composing this speech that is commonly believed and expected. The fact that the tradition is evident in so many ways show that Thucydides did not neglect or overlook it in order to present his own views. "The most likely conclusion is that he was working with real speech written for a specific occasion, and that is why it contains so many traditional topics and commonplaces."[24] It combines an idealistic tendency with references to a concrete historical reality. J. Ziólkowski's interpretation accounts for the presence of many structural elements in the *Epitaphios*, attributable to the tradition of the *genos*. However, the statistical and formalistic method he used — as has been shown by W. Kierdorf[25], A. Kleinlogel[25] and N. Loraux[26] — did not in a satisfactory measure take into account the evolution of the *genos*. The *Epitaphios* is a polyphonic composition, in which what is typical, universal and exemplary appears beside the traditional and customary, ascribable to the patrimony of the *genos*. In the structure of the *Epitaphios* there is to be noted a considerable creative contribution by Thucydides. The changes in the composition of the *Epitaphios* made by Thucydides may be interpreted against Ziólkowski's arguments as independent innovations of the writer rather than as elaborations and expansions of an existing tradition. The problem being still open, it is no wonder that the idea of the *Funeral Oration* still finds much interest among scholars.

The inquiry conducted solely into the morphology of the *genos* seems to be insufficient to elucidate the idea of the speech. For that purpose, the structure of speeches delivered in Thucydides' *History* by politicians and generals ought to be taken into consideration, for Pericles, who is the formal deliverer of the speech, acted in both capacities. It has been proved that their speeches do not refer only to particular situations, but are manifestation of general principles, an exemplification of universal truths. Because Thucydides could not provide his orations with authentic content, he made them examples of normative rhetoric or politics. He wanted them to gain by their model character (**Musterhaftigkeit**)[27] what they lost from their historical truth. Each oration — as may

---

[23] Ziólkowski, *o. c.*, p. 202

[24] Review of Ziólkowski's book: Class. Philology LXXX 1985, p. 271 – 274.

[25] Review of Ziólkowski's book: Gnomon LVIII 1986, p. 484 – 489.

[26] *The Invention of Athens. The Funeral Oration in the Classical City*, Harvard Univ. 1986, p. 286 – – 290 criticizes Ziólkowski for his mechanical listing and counting of *topoi*, but agrees that *Epitaphios* "confirms the glorious present" cf. also S. Hornblower, *Thucydides*, London 1987, p. 44f.

[27] R. Leimbach, *Militärische Musterrhetorik. Eine Untersuchung zu den Feldherrnreden des Thukydides,* Stuttgart 1985, p. 9 f.

be concluded from the analysis conducted by R. Leimbach — contains the thoughts and plans of statesmen and generals that are decisive for the Peloponnesian War. All in all, they constitute an inventory of such political, military and moral generalisations. Just as, in the historian's opinion, all that is human, what is commonly meant by any war, was best expressed by the Peloponnesian War, the model speeches delivered by these protagonists present a canon of political rhetoric. It is a well known fact that the historian did his best in order to deviate as little as possible from historical truth. If he diverged from his principle of pursuing absolute objectivity, he must have done it for some higher reasons. It is only this conscious aim that can somehow excuse the sacrifice he made of truth. In his program (I 20 – 22) he expresed the view that similar situations may recur in future wars, considering that immutable human nature (ἡ ἀνθρωπεία φύσις) reacts to similar events in a similar way. To point out the common ways of human thinking in typical situations seemed to him to be more useful than to report the words delivered by politicians at a given time, in a given reality, and meant for one particular occasion. The desire of Thucydides to go beyond individual phenomena[28] to something universally valid is characteristic of Greek thought in general. Practically all the speeches are governed by the purpose of extracting from individual circumstances their basic and general elements.

The analysis of the historical wòrk proves that the speakers take floor not only in the important, but — above all — in the most typical situations. The Spartan king Archidamos[29] delivers a speech before the first of the later excursions that were to devastate Attica. The Athenian Phormion[30] speakes before the first naval battle, and Demosthenes[31] before the Athenians laid siege to Pylos, the capture of which led to a brilliant success in the war, but at the same time unveiled the lack of any moderation in the imperialistic ambition of Athens. Nikias[32] — an Athenian strategos and Gilippos[33] — a Spartan strategos, speak while the hostilities in Sicily are going on, just before the battle that is to seal the fate of the war.

Pericles delivers his fascinating speech at the beginning of the war, after the battle in which the Athenian soldiers were killed: the first of many who will give their lives for Athens. The speaker comments on the principles of the state, glorifies the essence of its constitution (πολιτεία), the spirit of liberty and democracy, and also the ἦθος, everything that is most essential in the nature of the people who made this state great. There is an element of generalisation

---

[28] H o r n b l o w e r, *o. c.*, p. 45 proves that Thucydides has written up his *History* in a paradigmatic way.

[29] Thucyd., II, 11.

[30] Thucyd., II, 89.

[31] Thucyd., IV, 10.

[32] Thucyd., VII, 61 – 64.

[33] Thucyd., VII, 66 – 68.

that deserves to be mentioned. This surely opens some cracks in the traditional composition of the *Epitaphios*. The author wants to express this idea even at the cost of the formal determinants of the *genos*. Thus, it should be noticed that in the composition of the speech the Thucydidean innovation appears beside the traditional element: the innovation consists in finding some general rules, universalia, that have an everlasting importance and go far beyond specific situation. In this conection it must be remembered what Thucydides said in his methodological program (I 20 – 22) about his principles concerning the composition of speeches. Both for him and his informants — the historian says — it was hard to piece together from memory the exact form of what was said. Thus, as he could not reproduce their genuine wording and sequence of thought, he preserved as far possible the general sense (ἡ ξύμπασα γνώμη)[34] of what was actually said. The ultimate elaboration — wording and style are his own: his share in contens, in the sequence of thouhgt is in particular speeches different, but in every case it is considerable. Thucydides wanted to present in his own language and style the policy and the way of thinking of the outstanding Athenian leader "at the beginning of the war viz. at the moment when the power of Athens was at its zenith".[35]

The sense of this oration becomes clear if we compare it with two other speeches of Pericles, and with the so-called obituary notice (II 65) of this statesman. They point out an internal connection that seems to result from the same conception. Because the end of the war is mentioned in the obituary notice, it suggests that Thucydides wrote all these speeches after 404 B.C. From the historian's words indicating that the custom of ceremonial burial of the fallen for the country had been practiced since long ago, and preserved to the end of the war, most scholars conclude that Thucydides composed the *Funeral Oration* after 404 B.C. It seems improbable that Thucydides could have praised Athenian power if he wrote the speech after 404 B.C., when this power no longer existed. Thus, it remains to be assumed[36] that Thucidydes only wanted to show the ideological program of Pericles: because he puts real praise of Athens into his mouth, it is to be concluded that he abstained from voicing his own reflections and experiences: he suppressed completely his own feelings, and turned out to be disillusioned enough to unveil the way of thinking of the Athenian leader.

The *Epitaphios* is neither a faithful reproduction of Pericles' authentic oration of 431 B.C. nor a political confession of Thucydides. According to H. Flashar[37], the speech is a literary and — in a great measure — intellectual device of the historian. Considering as far as possible the arguments of this statesman he wanted to delineate the character of his policy at the moment when

---

[34] Jäkel, *o. c.*, p. 70.
[35] Westlake, *o. c.*, p. 34.
[36] Flashar, o. c., p. 28f.
[37] *O. c.*, p. 5f. Cf. also p. 33. See below summarised version of his views.

the enormus power of the state still remained untouched. In other words, Thucydides painted, according to his general conception, the picture of the Athenian state from the standpoint of the Athenian politician responsible for its greatness and security, a politician who at that time (431 B.C.) had good reason to believe that Athens would be able to win the war. The naturally optimistic tone of the Periclean oration corresponds with the principles of the *genos* on the one hand, and with what the crowd of Athenians expected to hear in the funeral ceremony on the other. It is rightly observed that the description of the plague which immediately follows the *Funeral Oration* was meant to constitute an opposite element to it in the composition of the whole work. Thucydides has often in some cases justly been blamed for straining after antitheses. But it is certain that his object was not to improve the form of his sentence, but to make his analysis of the situation as clear as possible. Thus, antithesis was used by Thucydides not merely because it happened to be very popular in Athens at that time, but also because it suited his purpose. The historian applied antithesis not only in the composition of antithetical speeches, but also in the composition of the work as a whole, as was the case with the famous antithesis between Melian dialogue[38] and the Sicilian expedition. The description of the plague[39] calls the ideals pronounced by Pericles into question: the plague abolished all the customs and norms of human conduct.[40] The fear of the written and unwritten law, divine and human, which was solemny glorified by Percles in his speech, was transformed into lawlessness. Under condition of distress, a human being is no longer able to be an independent individual (σῶμα αὔταρκες); the love of action and courage which Pericles praised also disappear. This means that the Athenians suffered a serious defeat not so much in the battle-field as in the sphere of traditional morals. Against the background of this provocative contrast Pericles' words of glory sound somehow falsely. H. Stahl[41] has read into the text of Thucydides the following sense: the evil that remained hidden (ἃ πρότερον ἀπεκρύπτετο) has now come into light and denuded human nature has shown its brutishness and bestiality.

In the composition of the whole work the *Epitaphios* as a manifestation of political power is on the same level with the picture that shows the Athenian fleet sailing away at the beginning of the Sicilian expedition, a picture of organised power in sharp contrast to the catastrophe that is to take place before long[42]. Two other speeches by Pericles are complimentary to the *Epitaphios* as far as the sphere of meaning is concerned. They seem to point out the same ideology of imperialism as the *Epitaphios* does. In the first one[43] the politician

---

[38] M. Treu, *Athen und Melos und der Melierdialog des Thukydides,* Historia II 1953, p. 253 f.
[39] Thucyd., II, 48 – 53.
[40] W.R. Connor, *Thucydides,* Princeton-New Jersey 1989, p. 64 f.
[41] *Thukydides. Die Stellung des Menschen im geschichtlichen Prozess,* Zetemata XL 1966, p. 78 f.
[42] Flashar, *o. c.*, p. 35.
[43] Thucyd., I 140 – 144, cf. R. Zahn, *Die erste Periklesrede*, Kiel 1934, p. 5f.

sketches a war plan, the goal of which is the expansion of power. The criteria on the basis of which he considers and calculates the means of attaining power generally correspond with the central idea of the *Funeral Oration*. The connection of the last speech of Pericles (II 60 – 62) with the *Epitaphios* may be seen in the exposed relation and position which the individual holds towards the state. In the allusion to the *Epitaphios* there sounds a warning that the Athenians live in a great and famous state, the greatness of which they ought to preserve at any price. The policy of power is openly proclaimed by Pericles: the rule of the Athenians over the allies is a tyranny, to achieve it seems unjust, but to give it up is certainly a dangerous thing to do (II 63).

Most scholars treat this last oration of Pericles as an apology for the statesman by the historian. This view does not seem to be right. The remarks addressed to the Athenians in the *Epitaphios* as well as in this last oration of Pericles are expressed in an optimistic tone and in the great hope that imperialistic Athens will gain glory. They are determined by the historical situation in which they are voiced. Regardless of the differences due to the different circumstances, Thucydides manifests in the *Epitaphios* and the other speeches delivered by Pericles the same ideology, though in different degrees of tension[44]. There is no precipice between the *Epitaphios* and the other Periclean speeches: in all of them Thucydides reveals the political program of the Athenian leader. This disillusioned trend characterizes the *Epitaphios* as a whole in a form that is more difficult to decode because of the idealistic tendency imposed on it by the laws of the *genos*.[45]

The Melian dialogue, the speech of the Athenian ambassadors (I 73), the Periclean orations, and the *Epitaphios* are manifestations of the same ideology shown at different levels, and determined by definite circumstances. In the Melian dialogue the problem of political superiority is openly discussed — but behind closed doors[46], the public being refused admittance. The speech of the Athenian ambassadors is a warning intended for the Spartan public, and the *Epitaphios* is provided with the colour of a just idea. Thucydides differentiated the forms of his literary message according to the function of each of the speeches in a definite situation. Their ideological impact is similar.

Coming to the conclusion, it is to be said that the *Funeral Oration* is the product of certain tendencies. The most fundamental of them is ἡ ξύμπασα γνώμη of Pericles, who in his speech must somehow have observed the laws of the funeral speech as an extising *genos*, the expectations of the fellow-citizens and his own position as a leader and comander-in-chief. This may explain the

---

[44] Flashar, *o. c.*, p. 46f.

[45] See Connor, *o. c.*, p. 68: „We need not detain ourselves over the argument of whether the oration is a description or an idealisation of Athens. The genre implies, demands and exalts idealisation and economistic selection."

[46] Cf. A.H.M. Johnes, *Athenian Democracy*, New York 1958, p. 66f.

traditional commonplaces, the idealising factor, and certain optimism that characterize this oration. It goes without saying that Thucydides had to preserve these arguments of the Athenian leader. He could not write a speech that was a free composition as a whole, for he had to keep in mind his readers, many of whom had certainly listened to Pericles' oration at the solemn occasion. On the other hand he had his own methodological principles, which he wanted to keep in his *History*. The ideas that are presented in the *Funeral Oration* conform with the other speeches of Pericles in their general tone and political conception. The *Epitaphios* is not isolated from the body of the work, but it constitutes a structural element in it. The desire of the writer to generalise from concerte situations can be regarded as his innovation, for this is characteristic of all the speeches contained in the work. This element of abstraction and universality constitutes a striking feature of Thucydides' intellectual prose.

Kraków

EOS LXXXIII 1995
ISSN 0012–7825

LES DIATHÈSES DU PARFAIT EN ATTIQUE LITTÉRAIRE AUX V^e – IV^e S.

Par

YVES DUHOUX

Bogdano Wiśniewski
septuagenario

Résumé

Alors que la plupart des parfaits attiques sont médio-passifs pendant la première moitié du V^e s. avant notre ère, la fréquence de l'actif y progresse si nettement par la suite qu'il devient *majoritaire*. Ce phénomène s'expliquerait probablement par le développement de l'emploi transitif du parfait et par le désir de le caractériser morphologiquement.

La situation des diathèses[1] au parfait et au plus-que-parfait en attique littéraire a été décrite comme suit en 1926 par P. Chantraine, dans un ouvrage qui fait toujours autorité sur le parfait grec : au V^e s., „la plus grande partie du système du parfait était de forme médio-passive" et „le parfait vivant au V^e siècle a été avant tout un parfait moyen"[2].

Dans cette note, hommage à un savant renommé d'une Pologne enfin libre et démocratique, j'aimerais reprendre cette question à la lumière des données disponibles. Celles-ci sont les suivantes pour le V^e – IV^e s.[3]:

a. Antiphon (± 480 – 411) : 60% de MP (82 A ~ 123 MP : Chantraine, p. 90)
b. Thucydide (± 460/55 – ± 400) : ± 60% de MP (± 400 A ~ ± 600 MP : Chantraine, p. 89 – 90)
c. Lysias (± 459 – ± 380) : 47,5% de MP (575 A ~ 520 MP)[4]

---

[1] J'appelle „diathèse" l'expression morphologique des voix — il y a deux diathèses, l'actif et le médio-passif. La diathèse est le signifiant dont la voix est le signifié.

[2] P. Chantraine, *Histoire du parfait grec*, Paris 1926, p. 98 et 105.

[3] Les noms des diathèses sont abrégés comme suit : A = actif; MP = médio-passif.

[4] Dépouillement personnel de toutes les formes verbales de Lysias.

d. Isée (± 420 – 350) : 31% (432 A ~ 194 MP[5])
e. Démosthène (384 – 322; petit échantillon) : 41,3% (196 A ~ 138 MP : Chantraine, p. 138[6])

Il est donc bien exact que le médio-passif domine le parfait chez Antiphon et Thucydide. Toutefois, cette situation bascule rapidement. Lysias, qui chevauche V^e^ et IV^e^ s., a déjà une majorité d'actifs. Après quoi, la baisse s'accentue encore chez Isée (± 420 – 350): 31%. Chez Démosthène (384 – 322), malgré une reprise significative, le médio-passif demeurera minoritaire: 41,3%.

Il faut donc reconnaître que dès la seconde moitié du V^e^ s., le médio-passif diminue en attique au profit de l'actif.

À quoi attribuer ce phénomène? À ce moment, dans ce dialecte, se manifestent simultanément deux évolutions au parfait. L'une est morphologique; l'autre est syntaxique. La syntaxe du parfait est marquée par le développement de son emploi *transitif*[7]. Chantraine (p. 123, 127) signale que cet usage apparaît dans les plus anciens textes attiques, mais qu'il n'y „est pas usuel" et même y „est rare". Chez Euripide, „le parfait résultatif est usuel", tandis que chez Thucydide, il „commence à se répandre. Il reste pourtant assez exceptionnel" (Chantraine, p. 128). Et dans l'attique du IV^e^ s., il sera „devenu un temps normal dans l'économie de la conjugaison" (Chantraine, p. 129).

Or, ce nouvel emploi syntaxique va entraîner une innovation morphologique assurée : la création des parfaits dits „aspirés"[8]. La fortune de cette nouveauté sera cependant assez limitée, puisqu'elle représentera moins de 4% des formes actives du temps[9].

Le précédent du parfait „aspiré" fait se demander si le développement de la diathèse active du parfait attique ne pourrait pas s'expliquer lui aussi par le désir de caractériser morphologiquement l'emploi transitif de ce temps. Ce qui appuie cette hypothèse, c'est que, à partir du IV^e^ s., les parfaits actifs attiques sont le plus souvent transitifs — comme le dit Chantraine, p. 141 – 142, ce parler dispose désormais d'une opposition entre „un parfait moyen de sens passif et ... un parfait actif de sens résultatif"[10]. Le choix de la diathèse active pour

---

[5] A. Absil, *Le parfait chez Isée*, Mémoire inédit de Licence en Philologie Classique, Louvain 1964, p. 48.

[6] Chantraine, *o. c.*, p. 138 a „une impression d'équilibre entre les deux systèmes" chez Démosthène, mais ses propres relevés montrent que l'actif l'emporte significativement sur le médio-passif.

[7] Chantraine, *o. c.* p. 119 – 145. Cet emploi est généralement qualifié de „résultatif", mais ce dernier terme me paraît mal choisi : Y. Duhoux, *Le verbe grec ancien. Éléménts de morphologie et de syntaxe historique*, Louvain-la-Neuve 1992, *o. c.*, p. 421 – 422.

[8] Chantraine, *o. c.* p. 139 – 140; Duhoux, *o. c.*, p. 394 – 396; E. Schwyzer, *Griechische Grammatik*, Bd. I, München 1939, p. 771 – 772.

[9] Duhoux, *o. c.*, p. 394 – 396.

[10] Sur le parfait „résultatif" ou „transitif", voir note 7.

cette fonction n'est au fond pas surprenant. En effet, le médio-passif était sans aucun doute trop largement répandu au parfait pour se prêter à exprimer une innovation syntaxique. Ce n'était le cas ni des anciennes formes actives du parfait, minoritaires à ce moment, ni, *a fortiori*, de celles qui venaient d'être nouvellement créées parce qu'elles manquaient précédemment dans un paradigme[11].

Louvain

---

[11] Pour des exemples de ces créations, voir Chantraine, *o. c.*, p. 123 – 135. Je compte traiter ailleurs la question du développement de la diathèse active du parfait dans l'ensemble des dialectes grecs, voir maintenant dans Historische Sprachforchung CIX (1996), p. 53 – 72.

Eos LXXXIII 1995
ISSN 0012–7825

EVERYDAY LIFE IN ATHENS AFTER THE PELOPONNESIAN WAR UNDER THE TYRANNY OF THE SO-CALLED 'THIRTY'

By

SIEGFRIED JÄKEL

Bogdano Wiśniewski
Septuagenario

It is the intention of this investigation to draw a picture of the so called everyday-life in Athens in the years after the Peloponnesian war, after 404/3, when the thirty tyrants were appointed by the Spartans as rulers over Athens.[1]

We know what happened to many of the Athenian citizens in this period because we possess a lot of law-speeches written by Lysias and other ghost-writers who wrote speeches in defendence of accused individuals. I want to start by referring to Lysias life and to some of the law-cases he probably had taken care by writing speeches in defence of accused persons who apparently were his clients.

As far as we know Lysias was born in 459 B.C. His father's name was Kephalos, who originated from Syrakus and was invited by Perikles to settle down in Athens as a so called μέτοικος, somebody who had the right to live in Athens as a foreign resident. Kephalos is also very well known as the host who in the first book of Plato's Republic invited some philosophers to his house, where they started the discussions about finding out the best way of ruling a country. So even Platon had built him up as a very cultivated figure in Athens during the Periclean era. Apparently Kephalos and his family became quite respectable and rich during the war because he founded a factory for weapons and shields. His two sons, Lysias and Polemarchos, went in the age of about 15 to the colony Thurii in South Italy where they shared in the foundation of a political centre based on the democratic principles as they were practiced in Athens. This place seemed to be a kind of cultural centre where rhetoric and philosophy were taught, at least we know that also Gorgias and Herodotus joined this place for some time. But after the unsuccessful ending of the expedition

[1] See Xenophon, *Hellenica* II, 3.

to Sicily by the Atheneans Thurii could no longer be protected by the party of the Athenians and driven out by those people who collaborated with Sparta, Lysias and his friends had to leave Thurii again and they returned to Athens, where Lysias apparently founded a school for students of rhetoric. That was in 412 B.C. Right after the war Athens was ruled by the so called 'Thirty', an oligarchic system established by Sparta who did not care very much about justice: they only wanted to become rich and so they were after the money of the well-off families, and the family of Kephalos was one of them, especially the sons of Kephalos, the brothers Polemarchos and Lysias. We know all that from the description Xenophon gave in his book 'Hellenica' in which the last chaper of the Pelopponesian war was reported.

Eratosthenes who was one of the Thirty picked up Lysias' brother, Polemarchos on the street, arrested him in order to put him into prison where he was condemned to death without an ordinary accusation before the court. Lysias himself would have met the same fate as his brother — he was about to be caught as well as his brother by the members of the powerful Thirty — but he succeeded in escaping at the last minute to Megara and thus saved his life. But after Democracy was restored in the autumn of 404 Lysias came back to Athens and accused Eratosthenes, the man who arrested his brother Polemarchos, of being guilty of the death of his brother Polemarchos. Eratosthenes did not leave Athens — unlike most of the other collaboraters with the thirty tyrants who escaped to Eleusis after their rulership was removed and replaced by a democratic government. Perhaps he felt rather safe, but nevertheless he was accused by Lysias.

This speech of Lysias is remarkable in a double sense: First it is the only speech Lysias delivered himself as a speaker in front of the court — all the other speeches were given by defendants for whom he wrote the apology. And second: Lysias spoke in order to accuse someone else in his own interest — or at least in the interest of his dead brother. And this speech is also the source of all the information we have got about the private life of the family of Kephalos.

A. Lysias' own case

This most famous speech (Lysias, XII) is entitled in the manuscript:s

Κατὰ Ἐρασθένους τοῦ γενομένου τῶν τριάκοντα, ὃν αὐτὸς εἶπε Λυσίας.

The first three paragraphs of his speech are a kind of general introduction where he shows what kind of ἀπορία he experiences by trying to find words suitable for the incredible nature of the crimes he is about to describe. At the

beginning he introduces the philosophical term ἀπορία as it was very well known in his days and used by Plato in his early dialogues. But he modifies its semantic meaning by referring it to the question whether or not words and language are able to cover in a convenient way the extremities of reality — as for instance in his case the extremity of injustice and criminal actions undertaken in the days of the 'Thirty'. He claims that neither by lying not by telling the truth can the describing words cover what really happened.[2]

And in the second part of the opening-chapter of his speech against Eratosthenes he tries to show that this case is different from all the other cases, because between him, the accuser, and Eratosthenes, the accused person, no individual hostility exists — Eratosthenes is not his personal enemy, but the state is offended by the activities of the accused person — and the idea of justice. Then he starts what usually in these law-speeches is called the διήγησις, the narrative part of the speech. He tells the story of his personal background and that of his family — how his father Kephalos was invited by Perikles to settle down in Athens and how the thirty tyrants after having taken over started especially their activities against the rich foreign residents — like the family of Lysias — in order to confiscate the family-wealth — under the pretense of conspiracy against the government. It draws a picture of the inner affairs in Athens in these months.[3]

There we find the program of the thirty which is based on what even in our century is very well known as political purge,i.e. to remove people under the pretense of being an enemy of the state — in reality because they are not wanted. The reason in the case of the Thirty is shown by Lysias in the following paragraph:

> Θέογνις γὰρ καὶ Πείσων ἔλεγον ἐν τοῖς τριάκοντα περὶ τῶν μετοίκων, ὡς εἰέν τινες τῇ πολιτείᾳ ἐχθόμενοι · καλλίστην οὖν εἶναι πρόφασιν τιμωρεῖσθαι μὲν δοκεῖν, τῷ δ᾽ ἔργῳ χρηματίζεσθαι · πάντως δὲ τὴν μὲν πόλιν πένεσθαι τὴν δ᾽ ἀρχὴν δεῖσθαι χρημάτων. καὶ τοὺς ἀκούοντες οὐ χαλεπῶς ἔπειθον· ἀποκτιννύναι μὲν γὰρ ἀνθρώπους περὶ οὐδενός ἡγοῦντο, λαμβάνειν δὲ χρήματα περὶ πολλοῦ ἐποιοῦντο. ἔδοξεν οὖν αὐτοῖς δέκα συλλαβεῖν, τούτων δὲ δύο πένητας, ἵνα αὐτοῖς πρὸς τοὺς ἄλλους ἀπολογία, ὡς οὐ χρημάτων ἕνεκα ταῦτα πέπρακται, ἀλλὰ συμφέροντα τῇ πολιτείᾳ γεγένηται, ὥσπερ τι τῶν ἄλλων εὐλόγως πεποιηκότες (Lysias, XII,6 – 8).

This last statement is very important: Lysias claims that decisions of course should be made on the basis of rationality (ὥσπερ τι τῶν ἄλλων εὐλόγως πεποιηκότες), but rational thinking can also be manipulated by some arranged

---

[2] See Lysias XII,1.
[3] See Lysias XII,5.

preconditions — as for instance the fact that they have always chosen 2 poor people out of 10 rich ones who were listed to be emprisoned and exterminated. In the following paragraphs Lysias starts telling the story of his own fate. He also, like his brother Polemarchos, was arrested in his house where he just was about to host some of his friends: First his guests had to leave immediately — and then it became clear, that one of the Thirty, Peison, wanted to arrest him. Then this meant for Lysias, that he was facing the threat of being killed — the same fate as his brother Polemarchos was. So he asked Peison to save him in case he would give him some money.

> ...ἐγὼ δὲ Πείσωνα μὲν ἠρώτων εἰ βούλοιτό με σῶσαι χρήματα λαβεῖν· ὁ δ' ἔφασκεν, εἰ πολλὰ εἴη. εἶπον οὖν ὅτι τάλαντον ἀργυρίου ἕτοιμος εἴην δοῦναι· ὁ δ' ὡμολόγησε ταῦτα ποιήσειν (Lysias XII,9).

But afterwards when Lysias went to his bedroom and opened his money-chest, Peison followed him and asked two of his soldiers to take all the money which was in the money-box. — And what followed reads like a criminal-story: Lysias was arrested and brought to another house, where he was told to wait, but from which place he could escape in a moment when nobody watched him carefully, because he knew a secret exit in the house he was brought to, and fortunately the back-door was not closed, so he could save his life.

It is not known whether Lysias succeeded with his inquiry against Eratosthenes; probably not, because among the jury were still some friends of Eratosthenes from the old days of their tyranny and they might have done everything to save him as an old comrade; but the speech shows how people like foreign residents as the family of Kephalos had been treated in Athens under the rulership of the Thirty.

B. Political 'Hearings'

The political life in Athens after democracy was restored in 404 was very much ruled by what was called: δοκιμασία. In case a man was chosen by the vote of the citizens to be appointed for a higher political position — like a member of the council, whose public reputation was not the best, he could be accused by any member of the council of not being worthy to take up this appointment. We have two examples for such law-cases which were called δοκιμασία-cases: Lysias XXXI is entitled Κατὰ Φίλωνος δοκιμασίας.

Here a man called Philon was elected to become a member of the council, but he was accused on the ground of his behaviour as a citizen towards the state, and as a son in his behaviour towards his mother. He apparently lacked the degree of political responsibility and reputation which was the precondition for becoming a man of political influence.

The speaker — apparently himself a member of the council — remembers the oath he had sworn when he entered his appointment, to feel responsible of such a kind that he never may allow a man of bad public and individual reputation to entering the council.[4] Then the speaker gives a definition of what a politician should be like when the continues:

Ἐγὼ γὰρ οὐκ ἄλλους τινάς φημι δίκαιον εἶναι βουλεύειν περὶ ἡμῶν, ἢ τοὺς πρὸς τῷ εἶναι πολίτας καὶ ἐπιθυμοῦντας τούτου.
τούτοις μὲν γὰρ μεγάλα τὰ διαφέροντά ἐστιν εὖ τε πράττειν τὴν πόλιν τήνδε καὶ ἀνεπιτηδείως διὰ τὸ ἀναγκαῖον σφίσιν αὐτοῖς ἡγεῖσθαι εἶναι μετέχειν τὸ μέρος τῶν δεινῶν, ὥσπερ καὶ τῶν ἀγαθῶν μετέχουσι.
Ὅσοι δὲ φύσει μὲν πολῖταί εἰσι, γνώμῃ δὲ χρῶνται ὡς πᾶσα γῆ πατρὶς αὐτοῖς ἐστιν ἐν ᾗ ἂν τὰ ἐπιτήδεια ἔχουσιν, οὗτοι δῆλοί εἰσιν ὅτι κἂν παρέντες τὸ τῆς πόλεως κοινὸν ἀγαθὸν ἐπὶ τὸ ἑαυτῶν ἴδιον κέρδος ἔλθοιεν διὰ τὸ μὴ πόλιν ἀλλὰ τὴν οὐσίαν πατρίδα ἑαυτοῖς ἡγεῖσθαι.
Ἐγὼ τοίνυν ἀποφανῶ Φίλωνα τουτονὶ περὶ πλείονος ποιησάμενον τὴν ἰδίαν ἀσφάλειαν ἢ τὸν κοινὸν τῆς πόλεως κίνδυνον, καὶ ἡγησάμενον κρεῖττον εἶναι αὐτὸν ἀκινδύνως τὸν βίον διάγειν ἢ τὴν πόλιν σώζειν ὁμοίως τοῖς ἄλλοις πολίταις κινδυνεύοντα. (Lys. XXXI, 5 – 7).

There are three points of which Philon is accused. First: He did not join the national army when he was supposed to do so during the war. Second: His mother was so mistreated by him that she — shortly before she died — did not ask him to carry out her burial — but somebody else, because she did not trust him any longer — and third: He succeeded in exploiting old men in order to enrich himself.

It is not quite certain, whether or not the speaker succeeded with his vote of mistrust. But the case shows that it was apparently quite common to discriminate against someone already chosen for a high political appointment on the ground of bad moral behaviour as a private man and as a citizen.

Another law-case of a similar kind has been transmitted where someone who had been chosen for a political appointment defended himself because there was some doubt about his political integrity. It is Lysias XXV and it is entitled:

Δήμου καταλύσεως ἀπολογία.

As a matter of fact the speaker tries to defend himself against the sucipicion of having collaborated with the Thirty in the year of their tyranny. So his po-

---

[4] See Lysias XXXI,1 – 2.

litical past had become a matter of investigation. From this case we learn that many Athenians who stayed in Athens during the rulership of the Thirty became suspicious afterwards when the old democratic system was installed again. The speech was probably delivered about 399 B.C., shortly after the final consolidation of democracy, and in spite of the amnesty which had been arranged, and which was honourable observed on the whole. Any man who had remained in the city during the terror of the Thirty was still exposed to the threat of political liability.

C. The Money-Depot

Now let us turn to another, more private activity which can also be considered as the result of the political affairs after the Peloponesian war. There is the case of a man, who left Athens when the Thirty took power but he did not want to take all his money with him into exile. So he made a deposition to a kind of banker to keep his money as a deposit-account until he came back when times were more peaceful.

Here we have an example of the more private consequences of the political changes after the Peloponesian war. We have this speech written by Isocrates (speech number XXI) and it was already in ancient times an example for the best way of arranging arguments and composing an accusation. It is as a matter of fact a speech of accusation and the speaker is not the accuser himself, but somebody else. Normally in Attic law the person who was involved in a law-case had to speak himself, but in this rare case there seemed to be a special allowance of the judges that one of his friends or a kind of confident person may have spoken instead of the accuser himself, because the person himself apparently had some difficulty to do so, to make use of the spoken word. The case for the accuser was also very difficult, because he could not name any witness or written document in his favour. So the decision in this case depended on the speech to the judges only. What happened was shortly explained by the following happening: A man called Nikias escaped from Athens in order to save his life and his money — but before he left he delivered his money — three talent of silver — to Euthynous, who was even one of his relatives, to keep it for him. But when he came back after democracy was restored again, and when he went to Euthynous to get his money back, he was given only two talents of silver instead of three.

This case especially was very difficult because there was no witness whatsoever. His statement opposed the statement of the accused person — and it is not certain in which way the jury decided it.

The main argument of the accuser however is based on the political situation in which the crime was committed and he draws a very vivid picture of what kind of justice was practiced at that time. In paragraph 11 we read:

῾Ο δὲ μὲγιστον τεκμήριον καὶ πρὸς ἅπαντα ἱκανόν · ὅτε γὰρ τὸ ἔγκλημα ἐγένετο, ὀλιγαρχία καθειστήκει, ἐν ᾗ οὕτως ἑκάτερος αὐτῶν διέκειτο, ὥστε Νικίας μὲν, εἰ καὶ τὸν ἄλλον χρόνον εἴθιστο συκιφαντεῖν, τότ᾽ ἂν ἐπαύσατο, Εὐθύνους δὲ, καὶ εἰ μηδὲ πώποτε διενοήθη ἀδικεῖν, τότ᾽ ἂν ἐπήρθη.[5]

And then follows the description of the way justice was practiced in that time:

῾Ο μὲν γὰρ διὰ τὰ ἁμαρτήματα ἐτιμᾶτο, ὁ δὲ διὰ τὰ χρήματα ἐπεβουλεύετο. Πάντες γὰρ ἐπίστασθε ὅτι ἐν ἐκείνῳ τῷ χρόνῳ δεινότερον ἦν πλουτεῖν ἢ ἀδικεῖν· οἱ μὲν γὰρ τὰ ἀλλότρια ἐλάμβανον, οἱ δὲ τὰ σφέτερ᾽ αὐτῶν ἀπώλλυον. ᾽Εφ᾽ οἷς γὰρ ἦν ἡ πόλις, οὐ τοὺς ἁμαρτάνοντες ἐτιμωροῦντο, ἀλλὰ τοὺς ἔχοντας ἀφῃροῦντο καὶ ἠγοῦντο τοὺς μὲν ἀδικοῦντας πιστοὺς, τοὺς δὲ πλουτοῦντας ἐχθρούς.[6]

D. Commercial and economical affairs

Now let us turn to another affair of everyday life in Athens after the war: It concerns the corn dealer and, although the political situation of the time is also involved in some way, the case also draws a picture of the commercial-life in Athens.

Athens was a city where corn always had to be imported, because there were only rocks and stones where nothing could grow. So big ships came from the East, from Asia Minor and Egypt to the harbour of Piraeus with corn — and a special group of corn-dealers (mostly μέτοικοι, people who were foreign residents, comparable to the so called modern 'Guest-worker') bought the corn from the importer and sold it to the shops in the city. — They were kinds of in-between-dealers. In the times of the Peloponnesian war sometimes these corn-ships could not be in Athens in time — partly because of the war and partly because of heavy sea-storms and the corn-dealer who had stockpiled plenty of corn became kind of monopoly in corn and could make a lot of money by dictating the prices at such times. So the Athenian government created a law that each of these corn-dealers was allowed to buy from the importer only a certain, restricted amount of corn. In Lysias XXII we find a law case where the corn-dealer had bought more than they had been allowed by the law, some of them had exceeded the restriction given by the city enormously. In this case the speaker is a high-ranking administrator, a so called Prytanis, in modern terms — so to speak — the state-secretary who turned out to be a man of democratic principles, as we soon will see.

---

[5] See Isocr. XXI,11.
[6] See Isocr. XXI,12.

The committee of the city-state being informed about the fact that the corn-dealer had exceeded his limit in buying more corn than was permitted by the law, wanted to sentence them to death straight away — without any hearing in an ordinary law-case. This shows that this affair must have happened not long after the tyranny of the Thirty was over, because death-sentences at that time were usually only an act of administration. Our speaker however was opposing to this practice and he demanded an ordinary law-case and a public accusation before the jury of the court. But in so doing he became himself under suspicion- and in order to oppose this suspicion he was the man who accused the corn-dealer himself in order to show that he wanted justice on the basis of a decision made by the jury of the court.

But by trying to convince the council to open an ordinary trial against the corn-dealer the speaker himself came under suspicion because people believed that he wanted to save the corn-dealers from being punished:

> πεισθείσης δὲ τῆς βουλῆς ταῦτα, διαβάλλειν ἐπεχείρουν με λέγοντες ὡς ἐγὼ σωτηρίας ἕνεκα τῆς τῶν σιτοπωλῶν τοὺς λόγους τούτους ἐποιησάμην (Lysias XXII,3).

But when this point was reported to the council as a preliminary point to the trial nobody — except the speaker — said anything. So he comes to the end of his preliminary introduction by saying:

> ἠρξάμην μὲν οὖν τούτων ἕνεκα, δεδιὼς τὰς αἰτίας· αἰσχρὸν δ᾽ ἡγοῦμαι πρότερον παύσασθαι, πρὶν ἂν ὑμεῖς περὶ αὐτῶν ὅ τι ἂν βούλησθε ψηφίσησθε (Lysias XXII,4).

It is quite obvious that the speaker is a man of democratic principles — speaking to a committee still influenced by members who represent the oligarchic system of the past: The Death penalty without trial.

On the other hand it is astonishing that, when the proposition was made that the corn-dealer should be accused, nobody else stood up to accuse them except him. Most interesting indeed is the cross-examination which follows and when it became clear that the corn-dealer also belonged to the kind of population in Athens who were only foreign-residents, that means μέτοικοι, as Lysias himself and his family was as well. The hearing is also part of the speech and runs as follows:

> Καὶ πρῶτον μὲν ἀνάβητε. εἰπὲ σὺ μοί, μέτοικος εἶ; Ναί Μετοικεῖς δὲ πότερον ὡς πεισόμενος τοῖς νόμοις τοῖς τῆς πόλεως, ἢ ὡς ποιήσων ὅ τι ἂν βούλῃ: — Ὡς πεισόμενος. — Ἄλλο τι οὖν ἢ ἀξιοῖς ἀποθανεῖν, εἴ τι πεποίηκας παρὰ τοὺς νόμους, ἐφ᾽ οἷς θάνατος ἡ ζημία; Ἔγωγε. — Ἀπόκριναι δή μοι, εἰ ὁμολογεῖς πλείω σῖτον συμπρίασθαι

πεντήκοντα φορμῶν, ὧν νόμος ἐξεῖναι κελεύει. — Ἐγὼ τῶν ἀρχόντων κελευόντων συνεπριάμην (Lysias XXII,5).

So far the hearing of the corn-dealer. On the surface it looks like the case is quite clear: The corn-dealer — a foreign resident — did commit a crime by buying more corn than the government had allowed by law. He admitted also that he knew that death will be the penalty for this kind of crime — but he defends himself by making the statement, that he had got the private licence for this from the magistrate. This is the only excuse. And the speaker answered that when somone commits a crime even asked for by somebody else — like the magistrate — it still is a crime and has to be punished according to the law.[7]

It is interesting also that the speaker did not ask all the magistrates directly to come to witness themselves. He only tells the jury that he had asked the magistrates about this matter and nobody remembered being in contact with the corn-dealer — except one man called Anytos who apparently later gave a statement to the jury; he admits that he had some conversations with the corn-dealer about their business, but of course not in the sense the corn-dealer told the jury about: to have been encouraged by him to buy more than the law allows.

The speaker feels at least obliged to refer to the very strong point of the defense the corn-dealer had brought forward — and the speaker had apparently spoken to the magistrates already before so that he is now able just to report the result of his investigation. But it seems a little bit strange that he, the speaker, had already questioned the magistrates about this matter before. This means that he had known about this point of the defendent even before they had raised this point in the court. So he continues as follows:

καὶ γὰρ δύο οὐδὲν ἔφασαν εἰδέναι τοῦ πράγματος, Ἄνυτος δ᾽ ἔλεγεν ὡς τοῦ προτέρου χειμῶνος, ἐπειδὴ τίμιος ἦν ὁ σῖτος, τούτων ὑπερβαλλόντων ἀλλήλους καὶ πρὸς σφᾶς αὐτοὺς μαχομένων συμβουλεύσειεν αὐτοῖς παύσασθαι φιλονικοῦσιν, ἡγούμενος συμφέρειν ὑμῖν τοῖς παρὰ τούτων ὠνουμένοις ὡς ἀξιώτατον τούτους πρίασθαι (Lysias XXII,8).

What Anytos here really said was nothing of any importance. We learn that there was a price-competition between the dealers — and we learn also that Anytos discussed this point with them in order to keep the price of corn on as low a level as possible. And as we learn from the next sentence there was a price-restriction as well ordered by the government: The corn-dealer should not add more than one Obolus to the price they have paid themselves:

...δεῖν οὖν αὐτοὺς ὀβόλῳ μόνον πωλεῦν τιμιώτερον. (XXII,8)

---

[7] See Lysias XXII,7

This shows also that the price-policy in Athens was very much controlled by the government — and it seemed that the commercial import companies were probably under the control of the Athenian citizens and that the work in this field was done totally by foreign residents (μέτοικοι) occasional workers from abroad who occupy jobs not very much wanted by the inhabitants and full-citizens.

Behind the whole case whose surface looks quite clean there lies the suspicion that the magistrates may have really offered the corn-dealer the possibility to buy more than was restricted by the law — under the condition that they wanted to share with the corn-dealer the profit when they sold the corn for extra high prices in case of some delay because of the war or because of a sea-storm.

E. Some social problems

Next I want to turn to another problem which came up as a law-case, a social problem so to speak. There is a speech (Lysias XXIV) with the title:

πρὸς τὴν εἰσαγγελίαν περὶ τοῦ μὴ διδόσθαι τῷ ἀδυνάτῳ ἀργύριον.

This shows that the Athenian government provided soldiers who were injured during the war, a state-pension of one obolus. A man who had the priviledge of getting this kind of invalid-pension was seen being invited to meals by rich people — and even riding a horse etc. so that the big power of envy (φθόνος) was the reason he was accused of getting his pension without needing it and a case was opened where he should loose this priviledge at the end. So Lysias wrote a speech for him that he delivered to the jury — it is quite a funny speech and it shows that Lysias was very much acquainted with the sophistic-socratic way of arguing. The speaker starts by saying:

> Οὐ πολλοῦ δέω χάριν ἔχειν, ὦ βουλή, τῷ κατηγόρῳ, ὅτι μοι παρεσκεύασε τὸν ἀγῶνα τουτονί. Πρότερον γὰρ οὐκ ἔχων πρόφασιν ἐφ' ἧς τοῦ βίου λόγον δοίην, νυνὶ διὰ τοῦτον εἴληφα (Lysias XXIV,1).

He starts saying that he is almost grateful to his accuser for having prepared for him this law-case of an εἰσαγγελία, because until now he did not have the opportunity to speak about himself in public. (An εἰσαγγελία is an accusation in the Athenian council for some public offence or interest). The way he uses the language is interesting: λόγον διδόναι is an expression the platonic Socrates used in the early dialogues of Plato very often in the sense of 'to render an account', or 'to give evidence for yourself'. Than he continues:

> καὶ πειράσομαι τῷ λόγῳ τοῦτον μὲν ἐπιδεῖξαι ψευδόμενον, ἐμαυτὸν δὲ βεβιωκότα μέχρι τῆσδε τῆς ἡμέρας ἐπαίνου μᾶλλον ἄξιον ἢ φθόνου· διὰ γὰρ οὐδὲν ἄλλο μοι δοκεῖ παρασκευάσαι τόνδε μοι τὸν κίνδυνον οὗτος ἢ διὰ φθόνου (Lysias XXIV,1).

The philosophical background of this speech becomes still more evident: the speaker is using the term 'lie' in the sense of not speaking the truth, and then another opposition follows in his train of thought with the opposition of envy (φθόνος) and praise (ἔπαινος). Then he continues by referring to another opposition of terms by saying:

> καίτοι ὅστις τούτοις φθονεῖ οὓς ἄλλοι ἐλεοῦσι, τίνος ἄν ὑμῖν ὁ τοιοῦτος ἀποσχέσθαι δοκεῖ πονηρίας (Lysias XXIV,2).

He takes up the term φθόνος and brings it into opposition to the term ἔλεος, which leads him consequently to the characteristic behaviour of wickednes (πονηρία).

So the whole introduction of the speech is built on the moral values which are the basic ideas of the moral discussions as far as they are dealt with by Plato in his early Socratic dialogues: Starting from the idea of λόγον διδόναι he comes to the opposition of ψεῦδος (ly) and ἀλήθεια (truth). Taking up the term ἀλήθεια he refers to his own praise (ἔπαινος), whereas he rejects the feeling of φθόνος as far as his own person is concerned. His individual truth is that he considers himself much more as an object of pity (ἔλεος) than an object of envy (φθόνος).

In the following line he refers again to the opposition of 'truth' (ἀλήθεια) and 'lie' (ψεῦδος) by using the term συκοφαντεῖν, which means trying to bring a false accusation against somebody:

> εἰ μὲν γὰρ ἕνεκα χρημάτων με συκοφαντεῖ, εἰ δ' ὡς ἐχθρὸν ἑαυτοῦ με τιμωρεῖται, ψεύδεται. διὰ γὰρ τὴν πονηρίαν αὐτοῦ οὔτε φίλῳ οὔτε ἐχθρῷ πώποτε ἐχρησάμην αὐτῷ (Lysias XXIV,2).

This is a very important 'topos' in all law speeches, to prove that not any personal, individual relationship exists between the two opponents — and he gives as one reason for his indifference the bad character of his opponent which is ruled by envy.

At the end of his introductory passage he refers to another opposition very well known in early platonic dialogues as well, the opposition of the Body (σῶμα) and the soul (ψυχή):

> ἤδη τοίνυν, ὦ βουλή, δῆλός ἐστι φθονῶν, ὅτι τοιαύτῃ κεχρημένος συμφορᾷ τούτου βελτίων εἰμὶ πολίτης. καὶ γὰρ οἶμαι δεῖν, ὦ βουλή, τὰ τοῦ σώματος δυστυχήματα τοῖς τῆς ψυχῆς ἐπιτηδεύμασιν ἰᾶσθαι (καλῶς). εἰ γὰρ ἐξ ἴσου τῇ συμφορᾷ καὶ τὴν διάνοιαν ἔξω καὶ τὸν ἄλλον βίον διάξω, τί τούτου διοίσω (Lysias XXIV,3).

The idea behind this passage is the platonic key term of ἐγκράτεια, the ability of ruling the emotions and bad feelings, to keep yourself, your „I", free

from being possessed by these instincts which form what he called 'the bad character' πονηρία.

After the speaker had introduced himself as a man of high moral qualities on the basis of philosophical training, representing this kind of freedom which keeps people free from all systematic and fixed prejudices, he continues to tell his life-story and the law-case he is involved in by his accuser. So he continues:

> Περὶ μὲν οὖν τούτων τοσαῦτα μοι εἰρήσθω· ὑπὲρ δέ μοι προσήκει λέγειν, ὡς ἂν οἷόν τε διὰ βραχυτάτων ἐρῶ (Lysias XXIV,4).

> φησὶ γὰρ ὁ κατήγορος οὐ δικαίως με λαμβάνειν τὸ παρὰ τῆς πόλεως ἀργύριον· καὶ γὰρ τῷ σώματι δύνασθαι καὶ οὐκ εἶναι τῶν ἀδυνάτων, καὶ τέχνη ἐπίστασθαι τοιαύτην ὥστε καὶ ἄνευ τοῦ διδομένου τούτου ζῆν. καὶ τεκμηρίοις χρῆται τῆς μὲν τοῦ σώματος ῥώμης, ὅτι ἐπὶ τοὺς ἵππους ἀναβαίνω, τῆς δ' ἐν τῇ τέχνῃ εὐπορίας, ὅ τι δύναμαι συνεῖναι δυναμένοις ἀνθρώποις ἀναλίσκειν (Lysias XXIV,4 – 5).

Then he continues talking about his individual life-quality. The next sentence shows that Athens apparently was a small place so that everybody knew everybody else very well. He must have been a well known man within the community of the city, because he says:

> τὴν μὲν οὖν ἐκ τῆς τέχνης εὐπορίαν καὶ τὸν ἄλλον τὸν ἐμὸν βίον, οἷος τυγχάνει, πάντας ὑμᾶς οἶομαι γιγνώσκειν · ὅμως δὲ κἀγὼ διὰ βραχέων ἐρῶ. ἐμοὶ γὰρ ὁ μὲν πατὴρ κατέλιπεν οὐδέν, τὴν δὲ μητέρα τελευτήσασαν πέπαυμαι τρέφων τρίτον ἔτος τουτί, παῖδες δέ μοι οὔπω εἰσὶν οἵ με θεραπεύσουσι. τέχνην δὲ κέκτημαι βραχέα δυναμένην ὠφελεῖν, ἣν αὐτὸς μέν ἤδη χαλεπῶς ἐργάζομαι, τὸν διαδεξόμενον δ' αὐτὴν οὐπω δύναμαι κτήσασθαι (Lysias XXIV,5 – 6).

This passage shows that the speaker may have been a craftsman who had a small business down town in Athens, not big enough to make his living because he is probably unable to work there in the same way as someone who is healthy and strong. And in the following passage he says that he would not be able to make his living without the pension granted him by the state. I just want to pick up one or two passages of his speech where he refers to a very specific background which was characteristic of the rules and laws in Athens at that time. There is for instance the passage about the way people wanted to avoid being charged with the duty of producing a tragic drama by the exchange of their property with another citizen who would take care of this business instead. He says:

> δοκεῖ δέ μοι τῆς πενίας τῆς ἐμῆς τὸ μέγεθος ὁ κατήγορος ἂν ἐπιδεῖξαι σαφέστατα μόνος ἀνθρώπων. εἰ γὰρ ἐγὼ καταστασθεὶς χορηγὸς

τραγῳδοῖς προκαλεσαίμην αὐτὸν εἰς ἀντίδοσιν, δεκάκις ἂν ἔλοιτο χορηγῆσαι μᾶλλον ἢ ἀντιδοῦναι ἅπαξ (Lysias XXIV,9).

The way the speaker is aware of how to use language we have seen already in his introduction. But this habit runs quite through the whole speech. For instance we read in paragraph 10 when he tries to oppose to the item of being able to mount horses and to make use of them the following sentence:

Περὶ δὲ τῆς ἐμῆς ἱππικῆς, ἧς οὗτος ἐτόλμησε μνησθῆναι πρὸς ὑμᾶς, οὔτε τὴν τύχην δείσας οὔτε ὑμᾶς αἰσχυνθείς, οὐ πολὺς ὁ λόγος. ἐγὼ γάρ, ὦ βουλή, πάντας οἶμαι τοὺς ἔχοντάς τι δυστύχημα τοῦτο ζητεῖν καὶ τοῦτο φιλοσοφεῖν, ὅπως ὡς ἀλυπότατα μεταχειριοῦνται τὸ συμβεβηκὸς πάθος (Lysias XXIV,10).

In this passage we have first of all the very old and traditional opposition of Fear and shame (δείσας and αἰσχυνθείς), then we find the opposition of Suffering, i.e. πάθος (δυτύχημα) and 'to avoid pain' (ἀλυπία), and last but not least we find the expression συμβεβηκός (which is a key term in late Plato and early Aristotle) used in connection with τύχη. This shows again the quasi--philosophical background of the speaker.

Another passage deals much more with the moral-ethical aspect in a social context, when the speaker says:

...Λέγω δ' ὡς ὑβριστής εἰμι καὶ βίαιος καὶ λίαν ἀσελγῶς διακείμενος, ὥσπερ, εἰ φοβερῶς ὀνομάσειε, μέλλων ἀληθῆ λέγειν, ἀλλ' οὐκ ἂν πάνυ πραόνως ταῦτα ποιήσων. Ἐγὼ δ' ὑμᾶς, ὦ βουλή, σαφῶς οἶμαι δεῖν διαγιγνώσκειν οἷς τ' ἐγχωρεῖ τῶν ἀνθρώπων ὑβρισταῖς εἶναι καὶ οἷς οὐ προσήκει (Lysias XXIV,15).

And then he continues, combining the ethical-moral aspect with the social one when he says:

οὐ γὰρ τοὺς πενομέμους καὶ λίαν ἀπόρως διακειμένους ὑβρίζειν εἰκός, ἀλλὰ τοὺς πολλῷ πλείω τῶν ἀναγκαίων κεκτημένους· οὐδὲ τοὺς ἀδυνάτους τοῖς σώμασιν ὄντας, ἀλλὰ τοὺς μάλιστα πιστεύοντας ταῖς αὐτῶν ῥώμαις· οὐδὲ τοὺς ἤδη προβεβηκότας τῇ ἡλικίᾳ, ἀλλὰ τοὺς ἔτι νέους καὶ νέαις διανοίαις χρωμένους. οἱ μὲν γὰρ πλούσιοι τοῖς χρήμασι ἐξωνοῦνται τοὺς κινδύνους, οἱ δὲ πένητες ὑπὸ τῆς παρούσης ἀπορίας σωφρονεῖν ἀναγκάζονται · ... (Lysias XXIV,16 – 17).

He argues that in bad times poor people live much more according to the ethical principles of society than the rich ones — and because he considers himself a poor man he wants to show that he is a man of trustworthiness.

Now let us have a last glimpse at the end of his speech, where he tries to

defend himself from being accused of preferring bad company and spoilt people. In paragraph 19sqq. we read:

> Ἔτι δὲ καὶ συλλέγεσθαί φησιν ἀνθρώπους ὡς ἐμὲ πονηροὺς καὶ πολλούς, οἳ τὰ μὲν ἑαυτῶν ἀνηλώκασιν, τοῖς δὲ τὰ σφέτερα σῷζειν βουλομένοις ἐπιβουλεύουσιν. ὑμεῖς δὲ ἐνθυμήθητε πάντες ὅτι ταῦτα λέγων οὐδὲν ἐμοῦ κατηρορεῖ μᾶλλον ἢ τῶν ἄλλων ὅσοι τέχνας ἔχουσιν, οὐδὲ τῶν ὡς ἐμὲ εἰσιόντων μᾶλλον ἢ τῶν ὡς τοὺς ἄλλους δημιουργούς (Lysias XXIV,19).
>
> Ἕκαστος γὰρ ὑμῶν εἴθισται προσφοιτᾶν ὁ μὲν πρὸς μυροπώλιον ὁ δὲ πρὸς κουρεῖον, ὁ δὲ πρὸς σκυτοτομεῖον, ὁ δ᾽ ὅποι ἂν τύχῃ. καὶ πλεῖστοι μὲν ὡς τοὺς ἐγγυτάτω τῆς ἀγορᾶς κατεσκευασμένους, ἐλάχιστοι δὲ ὡς τοὺς πλεῖστον ἀπέχοντας αὐτῆς · (Lysias XXIV,20).

Here the speaker argues by generalizing the habits of the citizens and he follows this line of argument, when he continues. So we have seen that the speaker argues in the very sophisticated way he probably could have learned in one of these places where philosophy and rhetoric was taught in Athens. The injury of his body may have been the reason that he had time enough for this kind of study. It is not certain how the gentlemen of the jury had decided this case, but I incline to suppose that he may have succeeded in to convincing the jury of his being still a poor man who deserved the state pension of one obolus a month.

F. Some private affairs — like adultery, murder cases and the charge of physical injury

Now let us turn to another case of a more private character. A man is accused of having committed a murder — and he certainly will be considered as innocent at the end of the law case (Lysias I): Ὑπὲρ τοῦ Ἐρατοσθένους φόνου ἀπολογία.

The speaker is probably one of these small farmers in Athens who had to spend all day long working in the fields, coming home in the evening very tired, and falling asleep immediately after. I would like to refer to some passages in his speech which shows another part of the everyday life in Athens of average people. May be Menander and other comic writers had chosen some of these cases also as the background plot of their plays and comedies. The speaker is accused of having committed a murder, he killed a man who was in bed with his wife. The circumstances of this action are very interesting because they throw some light to the social life of the time. He opens his speech by saying that the member of the Jury would have acted in the same way as he did in the same situation. Then he tells the jury his personal background.

Ἐγὼ γάρ, ὦ Ἀθηναῖοι, ἐπειδὴ ἔδοξέ μοι γῆμαι καὶ γυναῖκα ἠγαγόμην εἰς τὴν οἰκίαν, τὸν μὲν ἄλλον χρόνον οὕτω διεκείμην ὥστε μήτε λυπεῖν μήτε λίαν ἐπ᾽ ἐκείνῃ εἶναι ὅ τι ἂν ἐθέλῃ ποιεῖν, ἐφύλαττόν τε ὡς οἷόν τε ἦν, καὶ προσεῖχον τὸν νοῦν ὥσπερ εἰκὸς ἦν. ἐπειδὴ δέ μοι παιδίον γίγνεται, ἐπίστευον ἤδη καὶ πάντα τὰ ἐμαυτοῦ ἐκείνῃ παρέδωκα, ἡγούμενος ταύτην οἰκειότητα μεγίστην εἶναι (Lysias I,6).

This passage already shows the social rank of the women in Athens. She is not even mentioned by name. She is rather possessed by the man like any other object. There is not the slightest hint of a romantic love story whatsoever, there is only the rational decision that there is a time in life when it may be good for the man to marry, i.e. to take a woman into his house in order to produce children. Then he continues his report:

> ἐν μὲν οὖν τῷ πρώτῳ χρόνῳ, ὦ Ἀθηναῖοι, πασῶν ἦν βελτίστη, καὶ γὰρ οἰκονόμος δεινὴ καὶ φειδωλὸς (ἀγαθὴ) καὶ ἀκριβῶς πάντα διοικοῦσα· ἐπειδὴ δέ μοι ἡ μήτηρ ἐτελεύτησε, πάντων τῶν κακῶν ἀποθανοῦσα αἰτία μοι γεγένηται. ἐπ᾽ ἐκφορὰν γὰρ αὐτῇ ἀκολου- θήσασα ἡ ἐμὴ γυνὴ ὑπὸ τούτου τοῦ ἀνθρώπου ὀφθεῖσα, χρόνῳ διαφ- θείρεται. ἐπιτηρῶν γὰρ τὴν θεράπειναν τὴν εἰς τὴν ἀγορὰν βαδίζου- σαν καὶ λόγους προσφέρων ἀπώλεσεν αὐτήν (Lysias I,7 – 8).

This passage is very interesting because it introduces the one key term of this law case which every now and then occurs in this speech and which is — as it turns out later — one of the key terms of the specific passage of the Draconic laws which are concerned with adultery and rape: διαφθείρειν and ἀπόλλυμι.

A little bit later he was informed about the adultery of his wife by a land-lady in the neighbourhood who was the former mistress of the lover of his wife. And there we find another cultural habit of the time: Slaves and servants very often knew more than their master, and standing between two opposite parties they worked together with one party for their own profit. But when the other party found out about it they very often were tortured until they told the truth. This is here also the case: Euphiletos — this is the name of the speaker — tortured his servant girl until she confessed that there is a lover very often visiting her Lady and that she even had worked with her together to keep this relationship as a secret from him. But after having confessed to him everything she now is ready to work with him to show him the proof of the fact of adultery. Everything is arranged so that witnesses are also present and at the moment when in front of these witnesses Eratosthenes and his wife were found naked in the bed Euphiletos did what he considered as his duty, he killed the lover of his wife in front of the persons present. It is also interesting to follow the consequences of the Draconic law which was read aloud in front of the public and commented on by the speaker as follows:

> Ἀκούετε, ὦ ἄνδρες, ὅτι αὐτῷ δικαστηρίῳ τῷ ἐξ Ἀρείου πάγου, ᾧ καὶ πατριόν ἐστι καὶ ἐφ᾽ ἡμῶν ἀποδέδοται τοῦ φόνου τὰς δίκας δικάζειν, διαρρήδην εἴρηται τούτου μὴ καταγιγνώσκειν φόνον, ὃς ἂν ἐπὶ δάμαρτι τῇ ἑαυτοῦ μοιχὸν λάβὼν ταύτην τὴν τιμωρίαν ποιήσηται (Lysias I,30).

And after the following paragraph was read to the Jury, which concerned the case that a women or a boy might have been raped by somebody, Euphiletos, the speaker continued his comment as follows:

> Ἀκούετε, ὦ ἄνδρες, ὅτι κελεύει, ἐάν τις ἄνθρωπον ἐλεύθερον ἢ παῖδα αἰσχύνῃ βίᾳ, διπλῆν τὴν βλάβην ὀφείλειν· ἐὰν δὲ γυναῖκα, ἐφ᾽ αἷσπερ ἀποκτείνειν ἔξεστιν, ἐν τοῖς αὐτοῖς ἐνέχεσθαι · (Lysias I,32).

And in the following passage he gives the reason for this Draconic law practice on the psychological ground which makes an enormous difference between an act of violence and an act of persuasion:

> οὕτως, ὦ ἄνδρες, τοὺς βιαζομένους ἐλάττονος ζημίας ἀξίους ἡγήσατο εἶναι ἢ τοὺς πείθοντας· τῶν μὲν γὰρ θανάτου κατέγνω, τοῖς δὲ διπλῆν ἐποίησε τὴν βλάβην, ἡγούμενος τοὺς μὲν διαπραττομένους βίᾳ ὑπὸ τῶν βιασθέντων μισεῖσθαι, τούς δὲ πείσαντας οὕτως αὐτῶν τὰς ψυχὰς διαφθείρειν, ὥστ᾽ οἰκειοτέρας αὐτοῖς ποιεῖν τὰς ἀλλοτρίας γυναῖκας ἢ τοῖς ἀνδράσι, καὶ πᾶσαν ἐπ᾽ἐκείνοις τὴν οἰκίαν γεγονέναι, καὶ τοὺς παῖδας ἀδήλους εἶναι ὁποτέρων τυγχάνουσιν ὄντες, τῶν ἀνδρῶν ἢ τῶν μοιχῶν (Lysias I,32 – 33).

The reasons for this law practice — as logical as it might be — sound in our times a bit peculiar, because to seduce a married woman was seen like to destroy her soul (τὰς ψυχὰς φθείρειν) and was considered as a much more severe crime than just raping a married woman (αἰσχύνειν βίᾳ). Because raping only produces the feeling of hate, a result which never could touch the soul of a women, whereas seduction by love was punished by the death penalty.

There is another law case of the kind of private affair I want to refer finally. It is a case of physical injury and the speech (Lysias III) tells this event. It is entitled: πρὸς Σίμωνα Ἀπολογία.

The speaker — a person not called by name — is accused by a man called Simon of physical injury. Physical injury was judged nearly in the same way as a murder, and the accused person — in case he was found guilty — could be exiled and his property confiscated by the state. The accuser as well as the defendent are already old men and they have in common that they loved the same young boy, called Theodotos from Plataiai.

Simon, the accuser, had tried many times to use violence against his antagonist and had thrown stones at him, the accused person on the other hand had

only tried to defend himself — but the whole story happened already four years ago — and now Simon is trying to prosecute him in court. The speaker himself in his opening remarks tells the jury that he himself would have had much more reason to open a trial because of physical injury against Simon, but he hesitated to do it, because he would have felt ashamed because of the subject of this quarrel, which was as a matter of fact a homosexual love story. He says:

> ...μάλιστα δ' ἀγανακτῶ, ὦ βουλή, ὅτι περὶ τοιούτων πραγμάτων εἰπεῖν ἀναγκασθήσομαι πρὸς ὑμᾶς, ὑπὲρ ὧν ἐγὼ αἰσχυνόμενος, εἰ μέλλοιεν πολλοί μοι συνείσεσθαι, ἠνεσχόμην ἀδικούμενος. ἐπειδὴ δὲ Σίμων με εἰς τοιαύτην ἀνάγκην κατέστησεν, οὐδὲν ἀποκρυψάμενος ἅπαντα διηγήσομαι πρὸς ὑμᾶς τὰ πράγματα (Lysias III,3).

The speaker shows himself as caught in a kind of embarassment, what in ancient Athens was called an ἀπορία but in order not to be sentenced to exile and to the loss of his property, he had to defend himself, *nolens volens*. And then follows an individual confession of the speaker which is quite moving when he continues:

> ἀξιῶ δέ, ὦ βουλή, εἰ μὲν ἀδικῶ, μηδεμίας συγγνώμης τυγχάνειν· ἐὰν δὲ περὶ τούτων ἀποδείξω ὡς οὐκ ἔνοχός εἰμι οἷς Σίμων διωμόσατο, ἄλλως δὲ ὑμῖν φαίνομαι παρὰ τὴν ἡλικίαν τὴν ἐμαυτοῦ ἀνοητότερον πρὸς τὸ μειράκιον διατεθείς, αἰτοῦμαι ὑμᾶς μηδέν με χείρω νομίζειν, εἰδότας ὅτι ἐπιθυμῆσαι μὲν ἅπασιν ἀνθρώποις ἔνεστι, οὗτος ὁ βέλτιστος ἂν εἴη καὶ σωφρονέστατος, ὅστις κοσμιώτατα τὰς συμφορὰς φέρειν δύναται.

(If I would be considered as guilty, I expect to get no forgiveness, but if I prove my innocence in these matters Simon has sworn an oath about, you otherwise may be consider my passion for the boy too incomprehensible for a man of my age and I ask you not to think the worse of me for that, since you know that there is an irresistable instinct or drive for desire built into all mankind and that such a man may be considered as the best and most temperate who is able to carry his misfortune in the most charming way.)

It shows that a homosexual relationship at that time between old men and young boys was probably very common, but nevertheless it was not considered as honourable by the society and it was a matter of shame, when somebody was forced to confess it.[8]

Turku

---

[8] The main ideas of this article formed part of a lecture I delivered at the Finnish Institute at Athens on the 10th of January 1994. I want to express my gratitude to Prof. Gunnar af Hällström, the director of the Institute, for the invitation and his generous hospitality.

Eos LXXXIII 1995
ISSN 0012–7825

NAZWY I ODMIANY WINOROŚLI U TEOFRASTA

Napisał

HENRYK WÓJTOWICZ

Teofrast urodził się w Eresos na wyspie Lesbos ok. 372/370 przed Chr. jako syn Melantesa, umarł w Atenach ok. 288/286[1]. Początkowo miał imię Tyrtamos, a imię Teofrast otrzymał od Arystotelesa[2]. Studiował najpierw w rodzinnym mieście u Alkiposa, potem w Akademii Platona, a po jego śmierci w Likejonie Arystotelesa. Był przyjacielem i najbliższym współpracownikiem Arystotelesa. Podróżował z nim w latach 347 – 344 i mieszkał z nim w azjatyckim Assos i w Stagirze. Po śmierci swego mistrza w roku 322 został jego następcą w kierownictwie Likejonu. Kontynuował jego badania. Prowadził wykłady z logiki, metafizyki, nauk przyrodniczych, polityki, retoryki, poetyki i stylistyki[3]. Wydawał je pod tytułami ustalonymi przez mistrza. Licznymi dziełami[4] i dzięki niezwykłej pracowitości objął Teofrast wszystkie dyscypliny ówczesnej wiedzy. Na kilka miesięcy przed śmiercią Arystotelesa, który w roku 323 uciekł na Eubeję do Chalkis po śmierci swego protektora, Aleksandra Wielkiego, w obawie przed prześladowaniem ze strony ludu, rozpoczął Teofrast samodzielne badania naukowe. Owocem ich były przede wszystkim dwa główne dzieła botaniczne: Περὶ φυτῶν ἱστορίας, „Historia plantarum" (Badania nad roślinami)[5] i Περὶ φυτῶν αἰτιῶν, „De causis planetarum" (Przyczyny powstania i rozwoju roślin)[6]. Erezyjczyk prowadził prace nad tymi dziełami ju pod koniec swego życia[7]. Sam

---

[1] B. Farrington, *Nauka grecka.* Tłum. z jęz. ang. Z. Glinka, Warszawa 1954, s. 179, podaje r. 373, W. Pötscher, *Theophrasos von Eresos*, w: Der Kleine Pauly Lexikon, München 1975, szp. 720 r. 371/370 jako rok urodzenia Teofrasta, jako rok jego śmierci Farrington wymienia r. 287, a Pötscher r. 288/287 albo 287/286.

[2] Według Strabona 13, 618. Por. Diogenes Laertios V 2, 38 – 39.

[3] T. Sinko, *Literatura grecka* I 2, Kraków 1932, s. 797.

[4] Tytuły ich wymienia Diogenes Laertios V 42 – 50.

[5] Teofrast, *Badania nad roślinami.* Oprac. i tłum. z jęz. grec. J. Schnayder, Kraków 1961. Cytuję w skrócie: HP.

[6] Teofrast, *Przyczyny powstania i rozwoju roślin.* Przełożył, wstępem, komentarzem i indeksami opatrzył Henryk Wójtowicz, Lublin 1994 (maszynopis). Cytuję w skrócie: CP.

[7] Schnayder, *o. c.* s. 16 datuje HP na okres po roku 310, a CP poroku 305.

często akcentuje konieczność dokładnego badania istoty rzeczy (CP 1, 5, 5; 4, 6, 9; 4, 13, 1; 2, 3, 6; 4, 5, 5; 4, 8, 4; 4, 15, 1; 4, 16, 2; 5, 16, 4; 6, 15, 2: „Trzeba więc zbadać, czy to jest rzeczywistością").

Teofrast rozbudował znacznie metodę „naukowej obserwacji" swojego mistrza, „wnikliwej obserwacji roślin" (CP 3, 1, 1), określonej niego rzeczownikiem θεωρία (HP 6, 6, 1; 8, 3, 4; CP 3, 1, 1; 5, 8, 1; 6, 4, 2; 6, 6, 10) i często stosowanym czasownikiem θεωρέω. Badał dokładnie przyczyny wyjanianych przez siebie zjawisk w przyrodzie i postulował takie badania (CP 2, 3, 6; 4, 15, 1; 4, 16, 2)[8].

Wymienione tu dzieła Teofrasta nie są podręcznikiem botaniki. Są to tylko opracowane i spisane jego badania, czytane prawdopodobnie najpierw przed szczupłym gronem zainteresowanych bliżej tym tematem osób i poprawiane przed następnymi wykładami wobec wielu słuchaczy, których miało być około dwóch tysięcy[9]. Teofrast był synem folusznika, bardzo cenionego wówczas zawodu pilśniarza. Nie pozostawało to bez wpływu na przekonanie Eryzyjczyka, który w swoich badaniach doceniał fakt, że nauka powinna nie tylko dawać logiczne odpowiedzi, lecz również prowadzić do pożądanych wyników praktycznych, i dał temu wyraz w napisanych przez siebie dziełach botanicznych. Te dzieła są największym osiągnięciem botanicznym starożytności greckiej. Zyskały mu w historii nauki miano ojca botaniki, podobnie jak dzieło Arystotelesa Αἱ περὶ τὰ ζῷα ἱστορίαι, „Historia animalium" (Zoologia)[10], uznane za największe osiągnięcie przyrodnicze starożytności greckiej, stało się podstawą do przyznania mu miana ojca przyrodoznawstwa[11].

Arystoteles rozwijał wprawdzie działalność naukową, której przedmiotem były też badania botaniczne, kontynuowane przez jego uczniów. Największym z nich był Teofrast[12]. Zasługuje on na szczególną uwagę. Jego prace z zakresu morfologii, systematyki, rozmieszczenia roślin, fizjologii, a nawet wrażliwości roślin Andrzej Zielski[13] słusznie określa jako pionierskie. Teofrast jest twórcą morfologicznych pojęć botaniki na bazie pojęcia φύσις. On pierwszy rozgra-

---

[8] H. Wójtowicz, *Znaczenie wyrazu* θεωρία *u Teofrasta,* Roczniki Humanistyczne XXXVI, 3, 1988, s. 103.

[9] Diogenes Laertios V 37.

[10] Arystoteles, *Zoologia* (Historia animalium). Przeł., wstępem, komentarzem i skorowidzem opatrzył P. Siwek, Warszawa 1982.

[11] Por. A. Zielski, *Pismo Pseudo-Arystotelesa o roślinach,* Filomata CCCXXVII 1979, s. 331.

[12] Zob. B. Einarison, w: Theophrastus, *De causis plantarum in three volumes*, I. With an English Trans. by (...) and G.K.K. Link. London 1976; Farrington, *o. c.*, s. 179 – 188; I. Mikołajczyk, *Teophrast z Eresos*, Filomata CCLXXIV 1974, s. 217 – 222; O. Regenbogen, *Theophrastus von Eresos*, RE Suppl. VII 1940, szp. 1354 – 1562; Schnayder, *o. c.*, s. 3 – 18; Sinko, *o. c.*, s. 796 – 798; J.D. Hughes, *Ecology in ancient Greece*, Inquiry XVIII 1975, s. 115 – 125; Zielski, *o. c.*, s. 311; G. Woehrle, *Die Teleologie in den botanischen Schriften des Theophrast*, Würzburger Jahrbücher für die Altertumswissenschaft X 1984, s. 47 – 55; idem, *Theophrast über Pflanzenkrankheiten*, Berichte zur Wissenschaftsgeschichte IX 1986, s. 77 – 88; J. Desautels, *La classification des végétaux dans la recherche sur les plantes de Théophraste d'Érésos*, Phoenix XLII 1988, s. 219 – 243.

[13] Zielski, *o. c.*, s. 311.

niczył świat zwierząt, którego porządkowaniem zajął się Arystoteles, i świat roślin, pozostawiony mu przez mistarza, stawiając botanikę na takim poziomie, ponad który zdołała się ona wznieść, jak stwierdza Farrington[14], dopiero w okresie nowożytnym. Zaraz na początku swoich badań botanicznych zajął się Teofrast rozwikłaniem niejasnego dotąd problemu morfologicznej anologii między częściami zwierząt i roślin, gdy pisał: „nie wszystko należy podobnie traktować u roślin, jak u zwierząt. Dlatego też liczba części jest nieograniczona, bo roślina we wszystkich częściach może róść, jako że wszystkie części żyją. Tak więc w ten sposób trzeba przyjąć, nie tylko ze względu na obecne rozważania, ale i na dalsze badania; bo jeżeli coś nie da się porównać, upieranie się przy tym zbyteczną w ogóle byłoby rzeczą, abyśmy równocześnie nie stracili z oczu właściwych badań"[15]. Tak pisze Teofrast w pierwszym swoim dziele botanicznym, a w drugim zajmuje się przede wszystkim różnicami w naturze poszczególnych roślin oraz grup roślin i przedstawia sposoby rozmnażania się roślin, ich rozwój, choroby i śmierć (CP I-V). Księga VI tegoż dzieła traktuje o naturalnych smakach w roślinach soczystych i o zapachach.

Po tych wstępnych uwagach należy przejść do przedstawienia nazw i odmian winorośli u Teofrasta jako przykładu zastosowanej u niego terminologii botanicznej[16] z wyczerpującym w miarę możności podaniem miejsc ich występ[owania, zwłaszcza w CP.

I. Nazwy i odmiany winorośli w HP.

1. Morszczyn, *Fucus spiralis*, ἄμπελος (3)[17] ἡ ποντία: (= Winorośl morska, *Vitis marina*, ἄμπελος ἡ ποντία): 4, 6, 2; 4, 6, 9.

a) HP 4, 6, 2: „Otóż te (tj. rośliny), które u nas rosną, są następujące (wodorost, błonica i im podobne), ale najbardziej charakterystyczne w tych okolicach są rośliny morskie zwane (...) „winoroślą" (...). Jedne z nich rosną bliżej lądu, inne dalej w morzu, a niektóre tu i tam"[18].

b) HP 4, 6, 9; „Winna latorośl[19] pojawia się na obydwu terenach: bo i w

---

[14] Farrington, *o. c.*, s. 185.

[15] HP 1, 1, 4 w przekładzie Schnaydera.

[16] Indeksy nazw roślin z referencjami miejsc w tekście HP opracował Schnayder, *o. c.*, s. 346 – 383. Nazwy ἄμπελος nie ma w tekście greckim, choć w indeksie Schnaydera jest jej występowanie przy „Winorośli odmiany korynckiej" (III 7, 4) i przy „Winorośli właściwej" (I 11, 5; II 3, 1; III 18, 5; IV 13, 6; 14, 7; 14, 9; 14, 10; V 9, 4; VIII 2, 8). Wyraz ἄμπελος użyty w tekście greckim na oznaczenie „Winorośli właściwej" nie ma swojego miejsca w indeksie Schnaydera np. I 6, 3; III 15, 3; V 9, 5. Miejsca II 7, 6 i IV 14, 6 określam mianem winorośli tzw. „koźlej".

[17] Cyfry w nawiasach po nazwach greckich służą do odróżnienia nazw identycznych, użytych przez Teofrasta. Zamieszczone są one w indeksie nazw roślin opracowanych przez Schnaydera.

[18] Teksty z HP cytuje się w przekładzie Schnaydera. W indeksie Schnaydera wymienione są tylko takie nazwy winorośli: Winorośl dzika, Winorośl odmiana koryncka, Winorośl właściwa oraz Morszczyn i Przestęp kreteński.

[19] Morszczyn jako „winną latorośl" Siergiejenko określiła nazwą *Fucus spiralis*, zob. Schnayder, *o. c.*, s. 176 przypis 95 i s. 15.

pobliżu lądu i na pełnym morzu, ale odmiana morska ma większe i liście i gałązki oraz owoce".

2. Przestęp kreteński, *Bryonia cretica*, ἄμπελος (4) ἡ ἀγρία: 9, 14, 1; 9, 20, 3 (= μήλωθρον: 3, 18, 11; 6, 1, 4)[20].

a) HP 9, 14, 1: „Korzeń przestępu kreteńskiego jest pożyteczny rok, jeżeli rośnie w cieniu i nie tknięty przez czerwie, w przeciwnym razie jest zgniły i gąbczasty".

b) HP 9, 20, 3: „Również korzeń przestępu kreteńskiego rozgrzewa i jest kwaśny; dlatego pożyteczny jest jako środek powodujący wypadanie włosów i usuwający piegi.

c) HP 3, 18, 11: „Kolcowój[21] (...) owoc ma podobny do (...) przestępu".

d) HP 6, 1, 4: „Wiele istnieje klas takich roślin i wielkie wykazują różnice, jak (...) przestęp i inne takie".

3. Winorośl, odmiana tzw. achajska, *Vitis vinifera var. achaica*, ἄμπελος: HP 9, 18, 11[22]: „A znowu w Achai, zwłaszcza koło Kerynii[23], jest jakiś gatunek winorośli, z której wino wywołuje poronienie u brzemiennych"[24].

4. Winorośl, odmiana tzw. aleksandryjska, *Vitis vinifera var. alexandrina*, Ἀλεξάνδρεια (...) καλουμένη ἄμπελος: HP 3, 17, 4: „Również następujące drzewa stanowią osobliwość Idy: tzw. aleksandryjski wawrzyn[25], jakiś gatunek figi[26] i winorośli".

5. Winorośl, odmiana tzw. dymna, *Vitis vinifera var. fuliginosa*, κάπνειος ἄμπελος καλουμένη: HP 2, 3, 2: „tzw. przydymiona winorośl[27] rodzi białe owoce, a z białych wyrastają czarne".

6. Winorośl dzika (= Dzikie wino), *Vitis silvestris*, οἰνάνθη (2) ἡ ἀγρία: HP 5, 9, 6: „a jest to drzewo[28] podobne do winnej latorośli oraz do leśnej winorośli, jak tamta, tak i ona pnie się po drzewach".

7. Winorośl dzika, *Vitis silvestris*, ἄμπελος ἡ ἀγρία = Przestęp kreteński, Bryonia cretica, ἄμπελος (4) ἡ ἀγρία: HP 9, 14, 1; 9, 20, 3[29].

8. Winorośl, tzw. „dzikie wino"[30]. *Vitis silvestris*, ἡ καλουμέενη σταφυλὴ

---

[20] W *Słowniku grecko-polskim* pod red. Z. Abramowiczówny τὸ μήλωθρον = ἄμπελος λευκή. Tą nazwą określana jest u Teofrasta Winorośl biała.

[21] Kolcowój zob. Schnayder, *o. c.*, s. 355, Psianka, s. 362.

[22] Tekst nieautentyczny, zob. Schnayder, *o. c.*, s. 343 przypis 232.

[23] Na terenie Achai w północnej części Peloponezu.

[24] Tekst w przekładzie własnym autora artykułu i wszystkie teksty z CP cytowane w tym opracowaniu.

[25] Zob. Schnayder, *o. c.*, s. 368 i 356.

[26] Zob. Schnayder, *o. c.*, s. 352.

[27] O przydymionym winogronie por. CP 5, 3, 1 – 2 i Arystoteles, *De generatione animalium* IV[4](770b).

[28] Powojnik pnący, zob. Schnayder, *o. c.*, s. 362. Por. CP 1, 13, 12; CP 3, 14, 8, gdzie wyraz οἰνάνθη oznacza „kwiat winorośli". Zob. *Słownik grecko-polski* pod redakcją Z. Abramowiczówny *sub voce*.

[29] Tekst zob. wyżej pod Nr 2.

[30] Por. *Słownik grecko-polski*, s.v. σταφυλή 2. σ. ἀγρία Thphr. HP 3, 18, 11 dzikie wino (?).

ἀγρία: HP 3, 18, 11: „Kolcowój (...) owoc ma podobny do psianki czarnej i przestępu, a najbardziej do tzw. dzikiej winorośli".

9. Winorośl, odmiana koryncka, *Vitis vinifera var. corinthiaca*, ἄμπελος (2): HP 3, 17, 6: „Winorośl rośnie na Idzie w okolicy zwanej Falakraj[31]; jest krzewem z małymi gałązkami;młode gałązki rozciągają się na długość jakby łokcia, przy nich zwieszają się po bokach czarne, słodkie grona, wielkości jak gdyby bobu; w środku zaś mają rodzaj miękkich pestek;liść jest okrągły, bez ostrych wcięć, mały".

10. Winorośl właściwa, *Vitis vinifera*[32], ἄμπελος (1): HP I 2, 1; 2, 7; 3, 1; 3, 5; 5, 2; 6, 1; 6, 3; 6, 5; 8, 5; 9, 1; 10, 5; 10, 7; 10, 8; 11, 4; 12, 1; 12, 2; 13, 1; 13, 3; 13, 4; 14, 1; 14, 4; II 1, 3; 2, 4; 3, 2; 3, 3; 5, 3; 5, 4; 5, 7; 6, 12; 7, 1; 7, 2; 7, 5; III 5, 4; 15, 3; 17, 3; IV 4, 8; 4, 11; 5, 4; 7, 7; 7, 8; 13, 2; 13, 4 – 5; 14, 2; 14, 8; 14, 13; 15, 1; 16, 1; 16, 6; V 4, 1; 9, 5; 9, 6; IX 1, 6; 13, 5.

11. W dwóch miejscach Badań nad roślinami z nazwą winorośli ἄμπελος łączy Teofrast czasownik τραγῶσι i τραγᾶν ze znaczeniem metaforycznym „wybujać w liście" zamiast „rodzić owoce". Taką winorośl można nazwać: Winoroślą tzw. „koźlą", *Vitis hircina*, ἄμπελος (τραγῶσα): 2, 7, 6; 4, 14, 6.

a) HP 2, 7, 6: „Jeżeli drzewo nie przynosi owoców, ale nastawi się na wypuszczenie pędów", stosuje się według Teofrasta pielęgnacyjne zabiegi obcinania i przycinania, „wtedy rodzi owoce. Podobnie się dzieje, jeśli ktoś obetnie niektóre korzenie; dlatego też kiedy winorośle zbytnio wybujają, robią to na powierzchni korzenie".

b) HP 4, 14, 6: „Winorośl 'kozi się'[33]; ta jej choroba zdarza się poza spaleniem przez słońce szczególnie wtedy, gdy wichry oderwą pędy albo gdy jest uszkodzona przez złą pielęgnację lub, po trzecie, kiedy zostanie nacięta w górę".

12. Teofrast dostrzega (HP 1, 13, 4) wśród winorośli γένος μὴ τελεοκαρποῦν, odmianę nie rodzącą doskonałych owoców: „Bo właśnie niektóre odmiany winorośli (ἀμπέλου) nie mogą mieć dojrzałych owoców (τελεοκαρπεῖν), a wzrost ich trwa tylko aż do wydania kwiatu".

13. U Teofrasta (HP 5, 3, 4) znajduje się ponadto przymiotnikowe określenie ἀμπέλινα[34], użyte na oznaczenie „giętkiego drewna z winorośli".

14. W HP 8, 2, 8 posługuje się Teofrast przymiotnikowym złożeniem

---

[31] Miejscowość nieznana.

[32] Indeks tej nazwy winorośli, opracowany przez Schnaydera, *o. c.* został tu uzupełniony, por. przypis 16.

[33] „Kozi się" albo „kozłuje" — tak mówiono o winorośli wybujałej w liście i nie rodzącej owoców, podobnie jak otłuszczony kozioł pozbawiony jest siły rozpłodowej. Por. Schnayder *o. c.* s. 182 przypis 176. Por. także Aristoteles, *Historia animalium* V 14 (546 a 1 – 3). Por. też Aristoteles, *De generatione animalium* I 18 (725b 43 – 726a 3)

[34] Pominięte w indeksie Wimmera: *Theophrasti Eresii opera.* Ex recognitione F. Wimmer. Lipsiae 1854 s. 256 nn.

ἀμπελοφόρς[35], „wydający winne latorośle", które występuje tylko u niego, na określenie ziemi na cykladzkiej wyspie o nazwie Melos, „niezwykle urodzajnej", która „rodzi zboże, doskonałą oliwę, ale winogrona nie szczególne".

II. Nazwy i odmiany winorośli w CP.

1. Winorośl, odmiana tzw. afityjska, *Vitis vinifera var. aphytaea*, (ἄμπελος) ἡ ἀφυταῖος καλουμένη: 3, 15, 5: „Niektóre[36] bowiem nie znoszą krótkiego przycinania, ale kierują swoją siłę do pędów, tak jak winorośl tzw. afityjska"[37].

2. Winorośl odmiana biała, *Vitis vinifera var. candida (alba)*, λευκὴ ἄμπελος: 1, 20, 5 – 6; 3, 11, 1.

a) CP 1, 20, 5 – 6: „Zdarza się jednak, że drzewa, kiedy zbyt dużo wypuszczają pędów, rodzą mniej owoców, a kiedy przynoszą obfity plon, wtedy mało wypuszczją pędów, jako że natura drzewa nie może dojść do przeprowadzenia obydwu na raz procesów, ale zużywa zaopatrzenie w pokarm na jeden proces zamiast drugiego.

Coś niezwykłego występuje na figowcu i białych winoroślach, jak mówią niektórzy: bo te rośliny wtedy najlepiej owocują, kiedy wypuszczają dużo pędów (...) . 6. Ale jest rzeczą jasną, że drzewa z natury słabe wcale nie wypuszczają pędów w nadmiernej ilości, ale ich 'dobre wypuszczanie pędów' jest proporcjonalne do wydawania owoców (trzeba bowiem, żeby drzewo, które ma rodzić owoce, nie wypuszczało pędów ani nadmiernie ani źle), a właśnie figa i winorośl (ἄμπελος) tego gatunku [38]osiągają najczęściej tę proporcjonalność z powodu swej słabości.

b) CP 3, 11, 1: „Co się zaś tyczy winorośli (...) na ziemi twardej i suchej sadzą winorośle twarde, zarówno z gatunku białych, jak i czarnych"[39].

3. Winorośl, odmiana tzw. bujająca, zbytnio wybujała w liście, „szalona"[40], *Vitis vinifera var. „insana"*, ἡ ἄμπελος μαινομένη ἡ καλουμένη: 1, 11, 3 i 7; 1, 18, 4.

a) CP 1, 11, 3: „Przecież może winorośl tzw. 'szalona' nie bez powodu, jak się wydaje, otrzymuje pokarm, dlatego to, ponieważ nie doprowadza swojego owocu do pełnej dojrzałości, tworzy sobie wielkie zapasy z pozostałej wodnej wilgotności, a kiedy nastanie dla nich dodatkowo łagodny klimat, wtedy winorośl dopiero rodzi owoce.

b) CP 1, 11, 7: „Bo gdy jedne /drzewa/ wypuszczają nowe pędy razem

---

[35] W indeksie Wimmera, *o. c.* podane jest tylko jedno miejsce występowania u Teofrasta tego wyrazu w CP 2, 4, 4, a pominięte miejsce w HP 8, 2, 8.

[36] Winorośle.

[37] Aphytis, Afityda, miasto na Chalcydyce. Teksty z CP w przekładzie autora artykułu.

[38] Winorośl biała.

[39] Wśród roślin, jak i wśród zwierząt, białe odmiany są słabsze niż czarne. Por. CP 3, 22, 2.

[40] Tak metaforycznie nazwana jest winorośl bezpłodna.

ze wschodem pewnych gwiazd, to inne w porze nieokreślonej, tak jak winorośl"[41].

c) CP 1, 18, 4: „Tak też winorośle tzw. „szalone" są gatunkiem rośliny odrębnym od winorośli: nie tylko wypuszczają pędy, lecz także zapoczątkowują dojrzewanie i kwitną, kształtują grona, ale nie mogą doprowadzić owocu do pełnej dojrzałości".

4. Winorośl czarna, *Vitis vinifera var. nigra,* ἄμπελος μέλαινα: 3, 11, 1: „Co się zaś tyczy winorośli, o ile coś nie jest tutaj wspólnego z innymi roślinami, a już przedtem zostało omówione, należy jednak coś powiedzieć. Ponieważ są tutaj różne gatunki i tereny, to należy spróbować rozróżnić, jakie istnieją gatunki i jakie tereny są dla nich odpowiednie. Bo, jeżeli kto zasadzi zgodnie z naturą gatunku, to owoce są dobre, ale zasadzone wbrew naturze, są bezpłodne (...), więc na ziemi twardej i suchej sadzą winorośle twarde, zarówno z gatunku białych, jak i czarnych, ale przeważnie czarne są twardsze, ale na gruncie wilgotnym stają się miękkie".

5. Winorośl odmiana tzw. „dymna" („przydymiona", „zadymiona", „o gronach dymnej barwy"), *Vitis vinifera var. fuliginosa*, ἡ κάπνεος ἄμπελος καλουμένη: 5, 3, 1 – 2:

a) CP 5, 3, 1: „To, że zdarzają się czasem zmiany w owocach, jak wyrastanie czarnych owoców z drzew o owocach białych albo kwaśnych z drzew o słodkich owocach, i odwrotnie, co zostało zaobserwowane niekiedy na figowcu, winorośli i granacie, nie jest wcale dziwne i nie sprzeciwia się, jak się wydaje, rozumowi to, że natura rodzi owoce raz w ten, drugim razem w inny sposób, często nawet są one różne na tych samych częściach, jak na 'dymnej' winorośli, która wydajepodobno niektóre grona białe, innym razem czarne, to znowu wszystkie białe lub wszystkie czarne. Dlatego nawet wieszczkowie nie uważają tego zjawiska za cudowne, bo to co zwyłe nie jest cudem".

b) CP 5, 3, 2: „Przyczyną tej zmiany jest to, że barwa tych gron nie jest ani czarna ani biała, i stąd winorośl ta otrzymała swą nazwę. Jeśli więc nastąpiła tu jakaś mała zmiana, to zdaje się, że ona właśnie zmieniła barwę. Żadna z tych dwóch barw nie jest czysta, ani czarna ani biała, i stąd niektóre winne grona mają czasem odmienną barwę, ponieważ jedne zbliżone są do barwy białej, inne raczej do czarnej. Przyczyną tej zmiany jest pokarm i właściwość naturalna samej winorośli".

6. Winorośl, odmiana tzw. „koźla"[42] („wybujała w liście"), *Vitis vinifera var. „hircina"*, ἄμπελος τραγῶσα: 1, 5, 5; 1, 17, 9 – 10; 5, 9, 10; 5, 9, 13.

a) CP 1, 5, 5: „drzewa stają się niepłodne z powodu zużycia całego ich pokarmu na inne części, tak jak daje się to zaobserwować u winorośli wybujałych w liście".

---

[41] Tu: winorośl tzw. szalona.

[42] Winorośl „szalona" i winorośl tzw. „koźla" mogą być tą samą odmianą. Por. przypis 33 o „koźlej" winorośli.

b) CP 1, 17, 9: „A wielka ilość pokarmu powoduje nie tylko późne owocowanie, lecz nawet bezpłodność niektórych drzew, jak była już o tym mowa w wykładzie o winoroślach”[43].

c) CP 1, 17, 10: „Wszystkie w ogóle drzewa, kiedy zostanie przeprowadzony na nich ten zabieg[44], a wilgotność zostanie odsączona, stają się wtedy albo płodne po okresie bezpłodności albo bogatsze w piękne i soczyste owoce (...). Podobny zabieg jest stosowany także na winnych krzewach wybujałych w liście: bo i tu trzeba zmniejszyć i odciągnąć siłę od wzrostu tak, żeby mogły rodzić owoce”.

d) CP 5, 9, 10: „Z tego nadmiaru[45] także winorośl i inne rośliny nie rodzące owoców są wybujałe w liście z powodu szybkiego wzrostu. Nie mogą bowiem strawić tego nadmiaru i stąd swoją siłę obracają w całości na wypuszczanie pędów”.

e) CP 5, 9, 13: „Wybujałe liście wyrastają na winorośli wtedy, gdy młode pędy zniszczyła wichura, albo kiedy uległy one zniszczeniu przy pielęgnacji, albo gdy zostały ucięte ich końce. Dzieje się bowiem tak, że gromadzi się wtedy więcej pożywienia, które w nadmiernej ilości idzie raczej na wypuszczanie pędów i dlatego winorośl nie może wydać owoców”.

7. Winorośl, odmiana tzw. „rozpięta na drzewach”, *Vitis vinifera var. arbustiva*, ἀναδενδράς: 1, 10, 4; 3, 10, 8; 5, 5, 4.

a) CP 1, 10, 4: „Ta sama bowiem roślina[46] osiąga wysokość drzew i dzieli się na gałązki, jak winorośl rozpięta na drzewach”.

b) CP 3, 10, 8: „A jednak zdarza się niekiedy, że gdy się usunie jedno z drzew przyrośniętych, to i drugie usycha. Bo to zdarzyło się już niejednej tak wyrośniętej winorośli rozpiętej na drzewach”.

c) CP 5, 5, 4: (Niektóre drzewa) „zrastają się z przyczyn naturalnych, zwłaszcza jeśli są gatunkowo bliskie, a nie przeciwne. Kiedy bowiem raz się wzajem splotą i przyjmą, wtedy powstaje z nich jak gdyby jedna substancja i dlatego więdną i usychają, jeśli któreś z nich zostanie gwałtownie odcięte i oddzielone, tak jak to dzieje się z drzewami nie należącymi do tego samego gatunku, jeśli wypuszczają pędy jednocześnie i razem dla siebie nawzajem pobierają pokarm, jak to bywa także na winorośli rozpiętej na drzewach i na figowcu, o czym była mowa”[47].

8. Winorośl, odmiana tzw. „skarabeusz”, *Vitis vinifera var. canthara* („scarabaeus”), ἡ ἄμπελος ἡ κανθάρεως καλουμένη: 2, 15, 5: „Niektóre natomiast drzewa, jeśli nie zostaną podcięte, nie doprowadzają swojego owocu do dojrzałości, tak jak winorośl o nazwie ‘skarabeusz’ i dlatego hodowcy obcinają koniec kiści winogron, a jeśliby tego nie zrobili, sam koniuszek spowoduje gnicie i całkowite zniszczenie gron. Słowem jest jasne, że te drzewa potrzebują usunięcia z nich nadmiaru wilgoci”.

---

[43] Por. CP 1, 5, 5.
[44] Powstrzymywania drzewa w rozwoju.
[45] Wody.
[46] Tykwa pospolita, *Lagenaria vulgaris*, σικύα.
[47] Por. CP 3, 10, 8.

9. Winorośl właściwa, *Vitis vinifera*, ἄμπελος: CP I 1, 4; 3, 1 (bis); 6, 8; 8, 4; 9, 1; 11, 6; 12, 9; 15, 1; 17, 1; 17, 3; 17, 4; II 2, 1; 2, 3; 4, 4; 4, 7; 7, 4; 8, 1; 8, 3; 10, 3; 11, 1; 11, 2; 14, 4; 15, 1; 15, 3; 18, 1; 18, 2; 18, 4; III 2, 3; 5, 3; 5, 5; 6, 6; 6, 8; 7, 3; 7, 5; 7, 7; 8, 1; 9, 5; 10, 3; 10, 6(bis); 11, 3; 11, 4; 12, 3; 13, 3; 13, 4(bis); 14, 1; 14, 2; 14, 3; 14, 5; 14, 6; 14, 7; 14, 8(bis); 16, 2; 22, 5; 22, 6; IV 1, 2; 11, 2; 11, 6; V 1, 2; 1, 3; 1, 12; 3, 4; 4, 1(bis); 6, 13; 9, 10; 9, 11; 10, 2; 12, 5; 12, 8; 12, 10; 14, 3; 16, 3; 16, 4(bis); 17, 5; 17, 7(bis); VI 8, 6, 12, 4; 12, 9.

W drugim swoim dziele botanicznym Teofrast wymienia rodzaje winorośli w zależności od zabiegu przycinania oraz wczesne i późne odmiany tego samego drzewa lub winorośli.

10. Winorośl przycinana wcześnie — późno — krótko — długo, *Vitis vinifera eiusque genera*: (ἄμπελος) πρωτότομος, ὀψίτομος, βραχύτομος, μακρότομος: 3, 2, 3: „Podobnie należy rozróżnić także winne latorośle, z których jedne wcześniej, a inne później, jedne krótko, inne długo winny być przycinane".

11. Wonorośl, odmiana wczesna i późna, *Vitis vinifera var. autumnalis et vernalis*, (ἄμπελος) πρωία, ὀψία: 1, 18, 3; 4, 11, 2.

a) CP 1, 18, 3: „Mogłoby się jednak wydawać dziwne, że wśród drzew należących do tego samego gatunku niektóre odmiany są wczesne, a inne późne, tak jak niektóre gatunki figowców, winorośli, jabłoni, grusz i innych".

b) CP 4, 11, 2: „Także u drzew występuje to, że nie w tych samych porach dojrzewają[48]. Bo w każdym ich gatunku jedne są wczesne, inne późne, jak winorośl, figowiec, jabłoń i grusza".

12. W CP 2, 4, 4[49] znajduje si przymiotnikowe określenie ziemi „wydającej winne latorośli", ἀμπελοφόρος, w takim kontekście: „Ziemia zaś łąkowa[50] i gleba piaszczysta są dobre pod uprawę winorośli i w ogóle taką glebą jest ziemia luźna, lekka, chuda i tak nawodniona, że woda padająca z nieba nie przenika do tej wody, która jest w niej samej, ponieważ winorośl potrzebuje dużo pokarmu z tego powodu, że jest ciepła, luźnej konsystencji, wilgotna i obficie owocująca (a może też z tych samych powodów jest obficie owocująca).

13. Tylko w drugim botanicznym dziele Teofrasta są jeszcze wyrazy, które dotyczą winorośli:

1) ἀμπελουργεῖν: hodować, uszczykiwać winne latorośle:

a) CP 3, 7, 5: „Bo to jest jakby kolejna sprawa z tych, które należą do pielęgnacji roślin. Otóż najbardziej właściwe i najbardziej widoczne jest to przy winoroślach. Wszyscy bowiem posługują się taką pielęgnacją i wszyscy stosują uszczykiwanie winorośli (ἀμπελουργοῦσιν) zmuszeni do tego przez samą naturę, i to z powodu łatwego i obfitego wypuszczania pędów"[51].

---

[48] Owoce.

[49] Zob. także w HP 8, 2, 8.

[50] Por. CP 3, 6, 8 o ziemi łąkowej „dobrej dla winorośli" i CP 3, 11, 3 o ziemi łąkowej „najlepszej dla winorośli".

[51] Chodzi tu o pielęgnację przez przycinanie pędów.

b) CP 3, 14, 1: „A u winorośli już dojrzałych pierwszą i najważniejszą rzeczą jest obcinanie. Bo należycie przycinana winorośl (ἀμπελουργμένη) lepiej wypuszcza pędy, piękniejsze ma owoce i dłużej jest żywotna".

c) CP 3, 15, 1: „Wcześnie każą uszczykiwać winne latorośle (ἀμπελουργεῖν) na ziemi suchej i ciepłej, skoro tylko przestaną zrzucać liście, a drugie na gruncie zimnym i wystawionym na deszcze, nieco przed wypuszczeniem pędów".

2) ἀμπελουργία: „hodowla winnej latorośli":

a) CP 3, 14, 2: „Różnice co do pór wykonywania prac występują również w innych zabiegach, ale najbardziej w obcinaniu i hodowli winnej latorośli (ἀμπελουργίαν), co do której usiłują właśnie określić różnice, zarówno według rodzajów rośliny, jaką jest winorośl, jak też i terenów".

b) CP 3, 15, 1: „Porę pielęgnowania winorośli (τῆς ἀμπελουργίας) jedni oznaczają tylko według terenu, a drudzy uwzględniają również gatunki"[52].

3) ἀμπελουργοὶ: „Winoogrodnicy, hodowcy winorośli":

a) CP 2, 4, 8: „Trzeba dobrze wiedzieć — jakie z różnych rodzajów roślin w ogóle albo z różnych odmian tej samej rośliny — są właściwe dla jednego lub drugiego położenia, co właściwie starają się rozróżnić hodowcy winorośli (ἀμπελουργοὶ), którzy kiedy natrafią na jakąś kotlinę, sadzą na dwóch jej pochyłościach, bo nie umieszczają sadzonek tego samego rodzaju winorośli na każdej z dwóch działek, ale rozdzielają odmiany"[53].

W świetle przytoczonych wyżej nazw winorośli wraz z najbliższym ich teofratejskim kontekstem, pominiętym tylko przy winorośli właściwej ze względu na szczupłe ramy tego opracowania i zbyt wielką ilość miejsc jej występowania, można zauważyć niemałe bogactwo terminologiczne dotyczące winorośli w botanicznych dziełach Teofrasta. Biorąc pod uwagę ściśle botaniczną terminologię, mielibyśmy zaledwie kilka nazw i odmian winorośli, jak to pokazuje indeks nazw i odmian winorośli fachowo pod względem nazwenictwa opracowany przez Jerzego Schnaydera[54]. Tymczasem uwzględnienie także aspektu filologicznego w postaci różnych określeń dodanych przez Teofrasta do właściwej nazwy winorośli ἄμπελος znacznie powiększyło rzeczywistą ilość odmian winorośli, a przytoczenie na tle najbliższego kontekstu wyrazów złożonych z nazwą winorośli ἄμπελος w pierwszym ich członie, zarówno w formie przymiotnikowej, jak czasownikowej i rzeczownikowej, ukazało całe bogactwo terminologiczne opisanych roślin w obydwu działach botanicznych Ezyryjczyka.

Lublin

---

[52] Ciąg dalszy tego kontekstu zob. w CP 3, 15, 1.

[53] Chodzi tu o „teren położony w kierunku słońca, np. wschodzącego albo zachodzącego albo osiągającego pozycjęśrodkową albo też zajmującego jakąś inną pozycję" (CP 2, 4, 8).

[54] Schnayder, *o. c.*, s. 369, choć ilość miejsc została w nim zmieniona znacznie i powiększona przez autora artykułu, ze względu na brak niektórych miejsc występowania danej nazwy w tekście greckim u Teofrasta.

DE NOMINIBUS ET VARIETATIBUS VITIS VINIFERAE APUD THEOPHRASTUM
(Argumentum)

Auctor breviter describit tempus vitae Theophrasti eiusque actionis scientificae, quae in plantarum investigatione versabatur et duo attulit ab eo scripta nec non adhuc asservata, quae *Historia plantarum* (=HP) et *De causis plantarum* (=CP) inscribuntur. Quorum prius Georgius Schnayder Cracoviae anno millesimo nongentesimo sexagesimo primo in linguam Polonam transtulit et edidit, alterum autem Henricus Wójtowicz Lublini anno millesimo nongentesimo nonagesimo quarto a semetipso translatum nondum impressum habet.

Introductione de vita et operibus botanicis Theophrasti praemissa nomina singula ac omnes varietates vitis viniferae in HP et CP occurrentes in Lingua Polona, Latina, Graeca ab auctore articuli afferuntur una cum contextu proximo a semetipso ex CP et HP (in translatione quidem Georgii Schnayderi) excerpto et in linguam Polonam translato, in quo vox omnis vitis viniferae invenitur, praeter contextum tantum vitis verae, quae nullo nomine nisi ἄμπελος nominatur et in indice omniim locorum eius occurrentiae in CP a Henrico Wójtowicz et in HP a Georgio Schnaydero proposito solummodo collocatur.

Nomina botanica, quae ad vitem viniferam apud Theophrastum pertinent, adimplent etiam verba composita, quae in priore parte sua vocem ἄμπελος habent. Haec sunt verba composita quae sequuntur: ἀμπελοφόρος (HP 8, 2, 8; CP 2, 4, 4), ἀμπελουργεῖν (CP 3, 7, 5;3,I4,I; 3,I5,I), ἀμπελουργία (CP 3,I4, 2; 3,I5,I), ἀμπελουργοὶ (CP 2, 4, 8).

Eos LXXXIII 1995
ISSN 0012–7825

NOMOS UND PHYSIS AUF DER BÜHNE ENTWICKLUNG UND GESTALTUNG EINER ANTITHESE VON DER KLASSISCH-GRIECHISCHEN TRAGÖDIE ZUR HELLENISTISCHEN NEUEN KOMÖDIE (EINE SKIZZE)

Von

MICHAEL P. SCHMUDE

Bogdano Wiśniewski
septuagenario

a) Voraussetzungen

Eine Gegenüberstellung der Begriffe νόμος und φύσις weist in die geistigen Auseinandersetzungen des 5. Jh.v.Chr.[1], als die bisher überwiegend physikalisch ausgerichtete ionische Naturspekulation abgelöst wurde von einer ethisch-politischen Betrachtungsweise, welche das Wesen des Menschen als Individuum und die Bedingungen seines Zusammenlebens in der Gesellschaft in den Mittelpunkt stellte; nicht erst erfunden, aber wohl am nachdrücklichsten auf den ethischen Bereich umgewertet wurde diese Antithese von der sophistischen Aufklärung der 2. Hälfte des 5. Jh. in Athen[2].

Mit der Entwicklung der beiden Einzelbegriffe νόμος und φύσις sowie ihrer antithetischen Verwendung in der B ü h n e n produktion der Griechen sollen weitere, zumindest verwandte Spielarten dieses fruchtbaren Gegensatzes, bis hin zu der vergleichsweise bescheidenen Ebene von Alltagsfragen, aufgezeigt

---

[1] Grundlegend F. H e i n i m a n n, *Nomos und Physis — Herkunft und Bedeutung einer Antithese im griechischen Denken des 5. Jhdts.*, Basel 1945 (Nachdrucke). — Vgl. weiter D. H o l w e r d a, *Commentatio de vocis quae est* ΦΥΣΙΣ vi atque usu praesertim in Graecitate Aristotele antiore, Diss. Groningen 1955; K.-M. G i r a r d e t, *„Naturrecht" bei Aristoteles und bei Cicero (De legibus): Ein Vergleich*, in: *Ciceros knowledge of the Peripatos*, ed. by W.W. Fortenbaugh/P. Steinmetz, New Brunswick N.J. 1989 (Rutgers Univ. Studies IV), 114 – 32 (Literatur).

[2] Es soll hier nicht auf Herleitung und Entwicklung, auf ursprüngliche Anwendungsbereiche und weitere Geschichte der Nomos-Physis-Antithese eingegangen werden, ebensowenig auf die Begriffsbildung im Einzelnen vom archaischen Denken über die Vorsokratik hin zur jüngeren Sophistik. Daher ist der eigentlich philosophische Bereich auch ausgeklammert, der zudem in Heinimanns historischer wie systematischer Arbeit eingehende Behandlung erfahren hat; auf sie sei für das hier nicht Betrachtete verwiesen (Kritik in einigen Punkten bei P o h l e n z, Hermes LXXXI 1953, S. 419 ff).

werden. Dabei bezeichnen wir insbesondere mit dem Begriff der φύσις nicht allein die durch Veranlagung vorgegebene menschliche Natur, welche möglicherweise an der Entfaltung ihrer Fähigkeiten durch zügelnde Gesetzesvorschriften gehindert wird, wie dies für Thrasymachos im ersten Buch von Platons *Politeia* oder Kallikles im *Gorgias* gilt; wir denken hierbei vielmehr allgemeiner an das Spektrum des menschlichen Lebens überhaupt, seine ganz verschiedenen Problemstellungen in je ganz verschiedenen Situationen und unter ganz unterschiedlichen Bedingungen, an welchen jedes Raster einer starren Gesetzgebung oder auch einer in Geltung stehenden Konvention versagen muß, indem es nicht in der Lage ist, der 'Fülle des menschlichen Daseins' im Einzelfalle durch entsprechende Beweglichkeit Rechnung zu tragen[3]. In diesem Sinne äußert sich 'der Fremde' in Platons *Politikos* 294 a10 - c9 über die Relativität des einmal festgeschriebenen Nomos gegenüber der Vielfalt, den ἀνομοιότητες τῶν τε ἀνθρώπων καὶ τῶν πράξεων (b 2f), hier insbesondere im gesamtstaatlichen Zusammenhang. Gerade die in Belangen der Polis engagierte Alte Komödie sowie die Tragödie (bes. des Euripides) in ihrem Bemühen, das menschliche Dasein in all seiner Bedingtheit darzustellen, entzogen sich nicht der Auseinandersetzung mit diesem scheinbar unüberbrückbaren Gegensatzpaar.

Daß wir mit der Übertragung dieser prinzipiellen und an sich eher theoretisch erörterten Antithese in die Sphäre des 'praktischen', jedenfalls komischen Alltags der Neuen Komödie einen Nomos-Physis-Konflikt 'in kleiner Münze' betrachten, ist der neuen Gattung im Sinne eines *speculum vitae* durchaus angemessen. Dies soll nun keineswegs eine Entwicklung des Nomos-Physis-Begriffes der Nea aus dem der klassisch-griechischen Tragödie bzw. Komödie suggerieren, zumal diese weitgehend auf die im philosophischen Sinne diskutierte Seite der Antithese Bezug nehmen[4]. Doch wird es nicht ohne Nutzen sein, die vielfältigen Ausprägungen dieses Gegensatzes auf den unterschiedlichen Entwicklungsstufen und auch in den einzelnen 'Genres' der Gattung zum Vergleich nebeneinander zu stellen.

b) Vom νόμος der Tragödie zur θέσις der Neuen Komödie

Bei Aischylos finden sich vorbereitende Spuren der späteren Antithese in der Gegenüberstellung von Wort und Tat bzw. von Schein und Sein[5]. Beide

---

[3] Der Gedanke des *summum ius summa iniuria* (vgl. H. Kornhardt, Hermes LXXXI 1953, S. 77 – 85) kommt hier ebenso in Erinnerung wie der Begriff des ἄγραφος νόμος (dazu R. Hirzel, A.N., Leipzig 1900, bes. S. 37 ff). — Vgl. auch Soph. *El.* 1042, Menander fr. 545 K-Th.^{2}, Ter. *Heaut.* 796, Cic. *off.* 1,33.

[4] Daß gerade Euripides und — allerdings in entgegengesetzter Weise — auch Aristophanes mit der aufkommenden Sophistik in Verbindung stehen, ist stets zu vergegenwärtigen; hierzu sei besonders auf die eingehende Behandlung der Antithese im Fragment 44 A des Sophisten Antiphon (VS 87) verwiesen (vgl. Heinimann, *l. c.*, S. 131 – 33), weiter auf Pindars (fr. 169 Sn-M.) νόμος βασιλεύς (mit Herod. 3,38 und Plat. *Gorg.* 484 b) und Hippias' (Plat. *Prot.* 337 cd) νόμος τύραννος.

[5] *Prom.* (?) 336 u. 1080f ἔργῳ – λόγῳ μύθῳ; *Sept.* 592 δοκεῖν – εἶναι (vgl. Eur. fr. 809 N^2, aus dem *Phoinix* δοκοῦντες – πεφυκότες).

Gedanken begegnen uns auch bei Sophokles[6], und er kennt das Begriffspaar νόμος-φύσις bereits in seiner antithetischen Formulierung[7]; eng verwandt damit ist die Vorstellung von den ungeschriebenen Gesetzen, die, göttlichen Ursprungs, das von Menschen Verordnete außer Kraft setzen[8].

Weiterverwandt werden die bisher entwickelten Begriffspaare bei Euripides[9], bemerkenswert das harmonische Nebeneinander von νόμος und φύσις im *Ion*[10] sowie ein Zusammentreffen der beiden in der alles überragenden Kraft des Göttlichen[11]. Bei ihm dürfte die Nomos-Physis-Antithese aber ihren nachhaltigsten Niederschlag gefunden haben, und die dominierende Rolle der φύσις kommt dabei an zahlreichen Stellen zum Ausdruck[12], entsprechend seiner stetigen Offenheit für Tendenzen des Zeitgeistes.

---

[6] *Phil.* 96 – 99 γλῶσσα — χεῖρ/ἔργα Odysseus in geradezu 'mephistophelischer' Verallgemeinerung des zuerst von Solon (fr. 8 D/11 W/15 G-P, 7f) formulierten Gedankens; eine Weiterentwicklung in sophistischem Sinne stellt 926 das Begriffspaar ἔνδικον – σύμφερον dar, wie überhaupt der *Philoktet* die Relativitätmenschlichen Rechtsempfindens vor übergeordneten Interessen thematisiert und damit bereits eine Nomos-Physis-Antithese in einer bestimmten Situation zur Anwendung bringt.

Der Gegensatz von Schein und Sein findet sich in fr. 83 N^2/86 R (aus den *Aleadai*), ausdrücklich in v. 3 (nach Simonid. fr. 55 D/93 P), deutliche Anklänge aber auch in v. 1 u. 2.

[7] *Aias* 548f (wo die νόμοι allerdings auf den individuell-pädagogischen Bereich beschränkt sind) und *Oid. Kol.* 337 f; beide Stellen sprechen dabei von einer (selbstverständlichen) Angleichung der φύσις an die νόμοι.

[8] Der beherrschende Gedanke der *Antigone* (vgl. insbes. 450 – 60); *Oid.Tyr.* 865 – 72 Ὄλυμπος πατήρ – θνατὰ φύσις, wo die gottbeseelten νόμοι in Hinblick auf ihre immerwährende Gültigkeit geradezu hymnisch personifiziert werden (ein Euripidesfragment aus dessen *Philoktet* [795] relativiert den Glauben an solche Gesetzmäßigkeiten als Produkt menschlicher Überredung statt wirklichen Wissens); s. auch Jebb ^{2}1887 zu *O.T.* 865.

[9] Wort-Tat *Alk.* 339, *Or.* 454, *Hipp.* 501f; Schein/Benennung — (wahres) Sein/Wesen *Or.* 236, fr. 168 (*Antigone*), fr. 359 (*Erechtheus*), fr. 377 (*Eurystheus*), fr. 495 (*Melanippe* δεσμῶτις), 41 – 43; fr. 206 aus der *Antiope* vereinigt beide Gedanken, die ohnedies nicht scharf voneinander zu trennen sind.

[10] Beim jungen Tempelwächter 642 – 44; vgl. auch φύσις – δίαιτα in fr. 812 (*Phoinix*), insbes. 4 – 6, wo δίαιτα natürlich noch viel zu unverbindlich ist, als daß es zu φύσις in Gegensatz treten könnte.

[11] *Bakch.* 890 – 96 ...δαιμόνιον ...νόμιμον ... φύσει τε πεφυκός. Hier nähert sich Euripides stark den ungeschriebenen Gesetzen des Sophokles (s.o. Anm. 8), doch muten seine Verse fast wie eine resignierende Warnung an. Von einem beherrschenden göttlichen νόμος spricht er bereits *Hek.* 799 – 801, den er aber sogleich in fast sarkastischer Doppeldeutigkeit auf die Ebene menschlicher Normgebung rückt (vgl. demgegenüber Pind. fr. 169, 1 – 4 Sn-M, auch o. Anm. 4).

[12] Im *Hippolytos* ist sie zunächst Element der Phädraproblematik (vgl. dazu aus der ersten Fassung fr. 433) — wobei hier außer acht bleiben kann, daß Phädras derzeitige (krankhafte) φύσις göttlicher Hand zugeschrieben wurde — aber auch im doppelbödigen Beginn der Vater-Sohn-Auseinandersetzung (916 – 24) klingen (so Wilamowitz, Ed. Hipp., Berlin 1891, 221, nicht bei Barrett, Oxford 1964) die Theognisverse 429 – 34(/38) an, welche auf die Wirkungslosigkeit (pädagogischer) Nomoi gegenüber der menschlichen Veranlagung hinauslaufen (vgl. auch fr. 810 aus dem *Phoinix*).Das Gebet der Hekabe *Troad.* 884 – 88 nennt die ἀνάγκη φύσεος als eine mögliche Seinsform von Zeus, die Verbindung erscheint sinngemäß auch in fr. 757 (*Hypsipyle*), 5 – 8 und fr. 840 (*Chrysippos*); s. weiter den ἀθανάτου φύσεως κόσμος ἀγήρων aus inc. fab. fr. 910, 5 f sowie Sophokles fr. 739 N^2/808 R. Euripides gebraucht ἀνάγκη und φύσις vielerorts geradezu synonym, indem sie auf göttliches Wirken zurückgeführt werden wie u.a. fr. 339 (*Diktys*) im Sinne einer natürlichen Notwendigkeit; vgl. weiter fr. tr. adesp. 502 N^2/502 Sn-K mit Simonid. fr. 4, 19 – 21 D/37, 27 – 30 P. Der Göttern, Tieren und Menschen gemeinsame Nomos der Kinderliebe aus einem Fragment des *Diktys* (346) ist natürlich

In der Komödie des Aristophanes, die, im Gegensatz zu Euripides und den anderen beiden Tragikern, ihre Stoffe direkt dem aktuellen geistigen wie politischen Geschehen entnahm, schillert der Nomos-Begriff vielfach zwischen konventioneller Moral und juristischer Gesetzlichkeit. Seine Relativierung wird vielfach parodiert[13], und es ist der ᾽Αδικος λόγος in den *Wolken*, welcher die völlige Freiheit des natürlichen Verlangens propagiert[14]; der φύσις werden geradezu 'weise' Züge verliehen[15].

Eine ausdrucksstarke Version der Nomos-Physis-Antithese hat Aristophanes mit der Zeichnung der idealen Verhältnisse im Tierreich in seinen *Vögeln* gestaltet, aber auch im Bereich der Neuen Komödie findet sich Entsprechendes in einem Fragment des älteren Philemon, eines ungefähren Zeitgenossen Menanders, welches die gemeinsamen νόμοι (gleichgesetzt mit δόξαι) der Menschen geradezu als ein κακὸν ἐπακτὸν[16] der zum jeweils individuellen νόμος gewordenen φύσις der Tiere gegenüberstellt; wird das von aufgesetzter Ordnung gelenkte Leben als ein βίος ἀβίωτος bezeichnet, so beginnen die Verse geradezu hymnisch mit einem Makarismos an die freie und ungebundene Tierwelt: ὦ τρισμακάρια πάντα καὶ τρισόλβια/ τὰ θηρία... (fr. 93 K II/96 K-A).

Auf ganz andere Weise wird der ehemals prägnante Gegensatz von Nomos und Physis in zwei weiteren Stücken der hellenistischen Nea gestaltet, die beide den Konflikt in einer ausgesprochenen Schiedsgerichtsszene austragen, dabei aber in Gestaltungsform wie Ethos grundverschieden sind:

In Menanders *Epitrepontes* (II 2) streiten sich zwei Sklaven um die

---

gerade ein unmittelbares Wesenselement. — Lag indes an all diesen Stellen die νόμος-φύσις-Antithese in durchaus unterschiedlicher Deutlichkeit zugrunde, so findet sie sich ausformuliert in einem Fragment aus der *Auge* (bei Nauck[2] inc. fab. fr. 920), zitiert in Menanders *Epitrepontes* 1123: ἡ φύσις ἐβούλεθ᾽, ἢ νόμων οὐδὲν μέλει (abgewandelt Anaxandrides fr. 67 K II/66 K-A; vgl. Dio Chrysost. or. 75 passim in fr. com. adesp. 1389f K III).

[13] Etwa in der Argumentation des Pheidippides in den *Wolken* (1421 – 29), die, ausgehend von der These der Rechtmäßigkeit von Gewalt gegen den Vater, den von Menschen (durch πείθειν!) geschaffenen νόμος als beliebig auswechselbar zu erweisen sucht; untermauert wird dies durch einen Verweis auf das Tierreich, welcher uns dann in der Darlegung der *Vögel* (755 – 58) wiederbegegnet: diese kehrt das bei den Menschen geltende Recht für ihren Lebensbereich geradenwegs um (zum Motiv der Gewalt gegen Väter vgl. auch *Ekkl.* 638 – 43).

[14] Insbes. 1075 – 78 ...ἐς τὰς τῆς φύσεως ἀνάγκας ... χρῶ τῇ φύσει ... νόμιζε μηδὲν αἰσχρόν zwar zunächst auf den erotischen Bereich bezogen, doch ist dies nun einmal ein beliebter Komödientopos, und der letzte Vers verallgemeinert durchaus (auch im Sinne einer Antwort mit 1071f auf 962 und 1020f). Auch hier also (in genrebedingter Färbung) die Gleichsetzung von ἀνάγκη und φύσις als Norm.

[15] *Wolken* 877 θυμοσοφὸς φύσει, wo die Antithese durch den ausdrücklichen Gegensatz zum κρείττων (= δίκαιος) λόγος (883 – 88) hergestellt wird; vgl. auch aus der 2. Parabase des Wespenchores 1280 – 83, wo allerdings die Ironie (ἐς τὰ πορνεῖα) des Sprechers selbst schon die Antithese zum pädagogischen Nomos nur noch äußerst schwach deutlich werden läßt.

[16] Zum Begriff der (Wesens-) fremdheit vgl. u.a. Soph. *Ai.* 1296 und Eur. *Ion* 589 – 92 mit fr. 360 (*Erechtheus*), 7f.

Schmuckstücke, die einem ausgesetzten Kind für eine spätere Wiedererkennung beigegeben worden sind[17]. Der eine, welcher Kind wie Beigaben zunächst gefunden, dann aber an seinen Standesgenossen weitergereicht hatte, möchte die wohl wertvollen γνωρίσματα wieder zurückerhalten und pocht dafür auf sein formales, legales Recht als Finder (νόμος); der andere hat sich mittlerweile zum Anwalt des Findlings und seiner legitimen Interessen gemacht und verweist auf die (nicht fixierbaren) Bedürfnisse des Lebens, welche sich aus der Funktion dieser Erkennungsschmuckstücke ergeben. Ein hinzugezogener Schiedsrichter entscheidet den Fall schließlich im Sinne des παρὰ τὸν γεγραμμένον νόμον δίκαιον (Aristot. *rhet.* 1374 a27 f) Recht und Billigen (ἐπιεικές) zugunsten des ausgesetzten Kindes.

Der vierte Akt des plautinischen *Rudens*[18] bietet uns eine im Kern vergleichbare Konstellation: ein Fischer hat den Koffer eines Schiffbrüchigen aus dem Meer gezogen und reklamiert dessen Inhalt aufgrund eines Fundrechtes nun für sich. Hatte aber im Vorangehneden (*Epitr.* II 2) ein Finder (Daos) Rechte an einem Fund — dem Kind (!) und den mit ihm ausgesetzten Beigaben — geltend gemacht, welche der vormalige Besitzer — die Eltern des Kindes — aufgegeben hatte, so kann von einem solchen Verzicht hier (*Rud.* IV 3/4) und mithin von einem rechtmäßigen Fund gar nicht die Rede sein. Dennoch steht bei Plautus (nach Diphilos) wie bei Menander der Gesichtspunkt der γνωρίσματα (hier: im Koffer) sowie der sich aus ihnen ergebenden Möglichkeiten für weitere Personen des Dramas im Vordergrund: diese *crepundia* sollen ein attisches Mädchen, derzeit in der Gewalt des eigentlichen Kofferbesitzers, eines üblen Kupplers, als ehrbares Bürgerskind und zudem Landsmännin (später gar Tochter) des auch hier angerufenen Schiedsrichters erweisen, und es wäre unbillig (*iniquom*, vgl. *Rud.* 1096), dem menschlich Gebotenen durch plumpes Beharren auf einem (durch die Handlungsvorgaben nicht einmal abgesicherten[19]) formaljuristischen Anspruch den Weg zu verlegen.

Vollends abgewandelt findet sich unsere Antithese im Bereich der Neuen Komödie schließlich in Fragen der Erziehung wieder: hier ist es der Gegensatz zwischen einem harten, konventionellen Standpunkt und einem freizügigeren, welcher den Eigenheiten der individuellen menschlichen Natur (φύσις) Entfaltungsspielraum zu gewähren bereit ist; thematisiert wird dies am eindringlichsten in der Auseinandersetzung der beiden Väter in den *Adelphoe* des Terenz (nach Menander)[20].

---

[17] Zu Interpretation und Analyse des zweiten Aktes der *Epitr.* vgl. Verfasser, *Reden — Sachstreit — Zänkereien: Untersuchungen zu Form und Funktion verbaler Auseinandersetzungen in den Komödien des Plautus und Terenz*, Stuttgart 1988 (Palingenesia XXV), S. 23 – 34.

[18] Hierzu Vf. (s. vorang. Anm.) 35 – 44.

[19] In diesem Sinne auch der Alte Daemones *Rud.* 1228 – 33.

[20] In diesem Stück stellt sie die Handlungsgrundlage überhaupt dar, kommt aber auch in dessen *Andria* und im *Heautontimorumenos* mit Nachdruck zur Sprache. — Noch eine Stufe tiefer gesunken ist schließlich der νόμος-Begriff eines Sklaven aus Men. fr. 566 K-Th^2 (zum Gedanken vgl. Plin. *ep.* 8,16,2). Onesimos setzt in seinem altgescheiten Vortrag an Smikrines *Epitr.* 1093 – 99 den sinnvollen

c) Zusammenfassung

Wir sehen die νόμος-φύσις — Antithese am Ende unseres knappen Überblicks vorwiegend im Aufeinandertreffen von starrer, pauschaler Legalität und individueller Lebensvielfalt; die Norm staatlicher Gesetzlichkeit, der ausgebildete νόμος , ist dabei zuletzt in der eher verblaßten Form einer bürgerlichen Konvention, ziviler θέσις, vorgekommen, welcher die ehemals existenzumfassende φύσις in erster Linie im gesunden Empfinden oder Menschenverstand gegenübertritt und die Billigkeit im Einzelfall (*aequitas* — ἐπιεικές) zu ihrem Anliegen macht[21].

Die νόμος — Vertreter hatten — auf unterschiedliche Weise — jeweils gegen das, was 'recht und billig' ist, gesündigt: Daos in Menanders *Epitrepontes* versucht als Finder und derzeitiger Besitzer den Eigentümer (= das Kind) als Subjekt dadurch auszuschalten, daß er ihn dem Fund 'eingliedert' und auf diese Art gleich den γνωρίσματα zum Gegenstand, zum Objekt macht. Gripus in Plautus' *Rudens* übergeht bei seinem Fang/Fund ihm unbekannte Ansprüche und Interessen, die von den legitimen Eigentümern noch gar nicht aufgegeben sind, so daß sich die Entscheidung des Schiedsrichters gar nicht mehr gegen das Fundrecht als solches zu wenden braucht, welches auch von niemandem grundsätzlich in Frage gestellt wird.

Insgesamt aber werden wir sagen können, daß die νόμος-φύσις — Antithese in der griechischen Nea und ihren späteren lateinischen Bearbeitungen dem veränderten Milieu entsprechend stark verblaßte und zudem ihrer pointierten Brisanz beraubt wurde: die unpolitische Komödie seit/nach dem späten Aristophanes kannte die Auseinandersetzung mit geltendem Staatsrecht nicht mehr, anstelle des νόμῳ Gültigen wurde das θέσει Vereinbarte und allenfalls im Privatrecht Festgelegte zu dem Punkt, an welchem sich die Geister scheiden konnten; der Bereich der göttlichen Ordnung trat in den Hintergrund und wurde durch die indifferente τύχη, das Schicksal, ersetzt, und damit die letzte moralische Autorität von einer Macht zurückgedrängt, die dem Menschen nur wenig Orientierungshilfen zu bieten hatte[22]. Das nunmehr bürgerliche Lustspiel bewegt

---

Umgang mit dem von den Göttern jedem Menschen als φρούραρχος eingesetzten τρόπος als Norm für ein gutes oder schlechtes Leben fest. — Positiv gegenübergestellt wird die *lex* der *vis* (als Recht des Stärkeren) in Plaut. *Rud.* 621; zu Ter. *Andr.* 824 (*verba* — *res*) vgl. o. Anm. 5/6.

[21] Vgl. weiter Chrysipp (Περὶ τοῦ καλοῦ) bei Diog. Laert. 7, 128: φύσει δὲ τὸ δίκαιον εἶναι καὶ μὴ θέσει, ὡς καὶ τὸν νόμον καὶ τὸν ὀρθὸν λόγον (SVF III 308/Stob. II 7, p. 94, 7 W.). Zu νόμος und θέσις auch D. Fehling, RhM CVIII 1965, S. 212 – 29. — Der Verweis auf einen κείμενος νόμος dient einer jungen Frau in der *Papyrus Didotiana I* (v. 14) gerade dazu, ihr Verhalten zum Ehemann entgegen den — ganz in konventionellem Denken verhafteten — Plänen ihres Vaters nach dem auszurichten, was δίκαιον und καλῶς ἔχον (v. 24) ist. Eine Interpretation dieser Rede als ganze bei V f. (s.o. Anm. 17), S. 118 – 24; ihre Einordnung in Menanders *Epitrepontes* (Diskussion weiterer Versuche einer Zuweisung ib. 116 – 18) vor v. 714 Sandb. ist aufgrund eines 1983 veröffentlichten Papyrus (Oxyr. Pap. 3532 f/Bd. 50, hier S. 38), welcher seinerseits nach v. 758 Sandb. seinen Platz hat, von E.G. Turner nunmehr ausgeschlossen worden (vgl. K-A VIII, p. 291).

[22] Anders zuvor Antisthenes fr. 39 D-C mit seiner (auch von Cicero, *nat. deor.* 1,32 überlieferten) Unterscheidung der vielen Götter des Volksglaubens (κατὰ νόμον) und des einen Gottes κατὰ φύσιν

sich in den engen Grenzen des bürgerlichen Rechts- und Moralempfindens, beides vereint im Begriff einer Konvention, gegen deren Reglementierung die menschliche Veranlagung sich mit all ihren Stärken und Schwächen beständig zu behaupten hat. Wir erkennen dies abschließend — in gewisser Weise natürlich auch parodiert — hinter den typischen Konflikten verschiedener Erziehungs- und Lebensauffassungen (Terenz' *Adelphoe*): auf der einen Seite die herkömmlich strenge, aber eben auch verkrustete, da die (überkommene) Konvention nicht mehr mit Leben erfüllt ist, auf der anderen die 'menschlich' — liberale, die auf eine möglichst natürliche Entfaltung des Individuums in Erziehung wie Lebensführung überhaupt Wert legt. Es liegt aber gleichermaßen allen Auseinandersetzungen zugrunde, in welchen das menschlich Sinnvolle und Angemessene (ἐπιεικές) von starren Bestimmungen unpersönlicher Gesetzesvorschriften bedroht wird.

Boppard/Rhein

(Distanz zum νόμος insbes. in seiner Schrift Κῦρος). Für Platon ist (nach *Nom.* 874 e7-d5) gerade eine Vielzahl von νόμοι eher ein Symptom für Beschädigungen in der Gesellschaft. Aristoteles wendet das Verhältnis von allgemeiner Norm und je einzelnem Umstand in seiner Μεσότης-Lehre an, s. F. Wehrli, MH VIII 1951, S. 40f (zu *EN*). Weiter (zu φύσις, νόμος und τέχνη in Bezug auf Norm und Einzelfall) P. Lain-Entralgo, Sudhoffs Arch. f. Gesch. d. Medizin XLVI 1962, S. 196; Histor. Wörterbuch d. Philosophie, Bd. 6 (Basel/Stuttgart 1984) s.v. *Natur* (Hager), p. 430 — dazu Bormann, JbAC XXX 1987, S. 188f.

EOS LXXXIII 1995
ISSN 0012–7825

INTERPRETACJA SYMBOLICZNA ZESPOŁU ZŁOTYCH NACZYŃ Z PANAGIURISZTE

Napisała

MAŁGORZATA IGLEWSKA

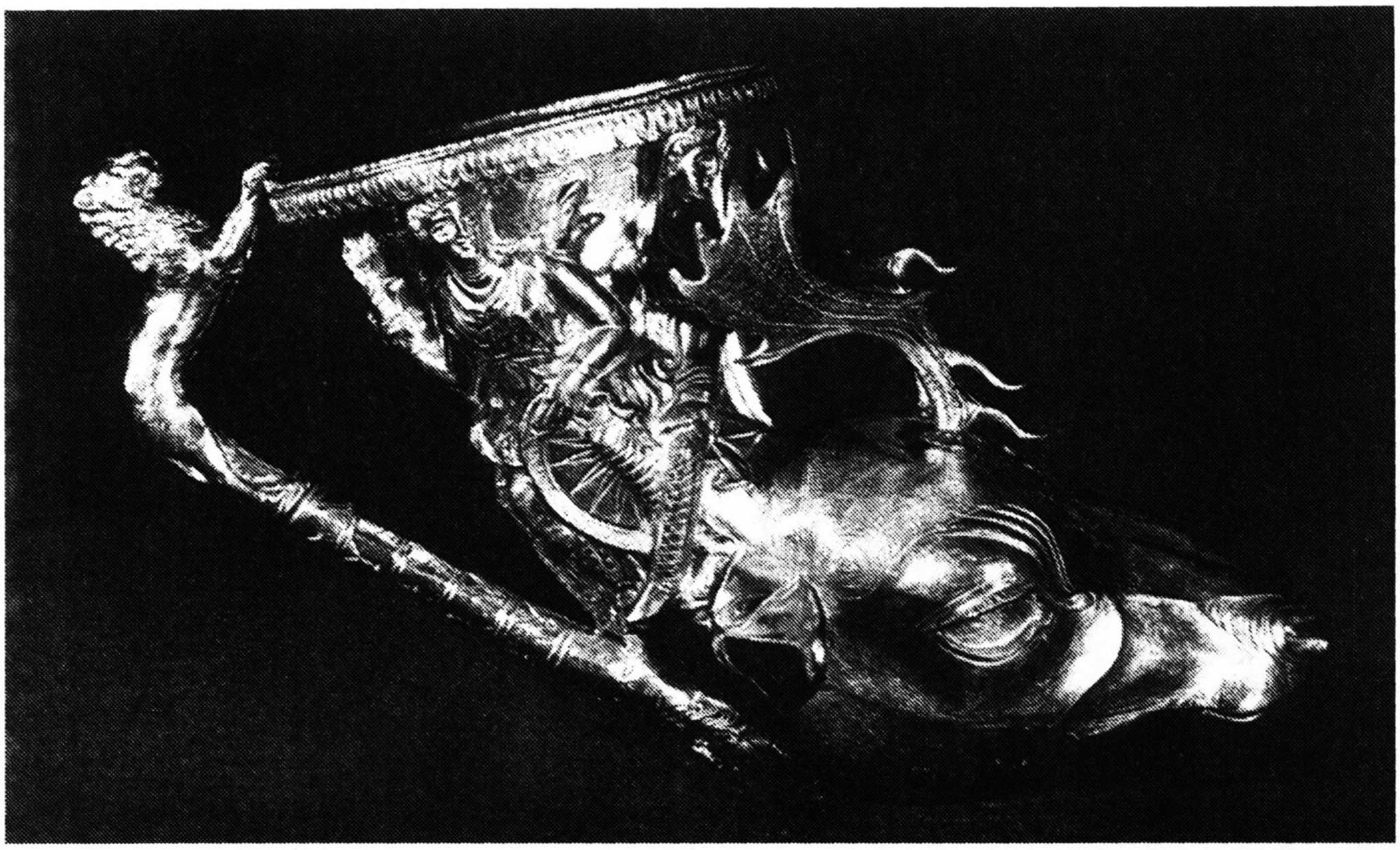
Odkrycie skarbu z Panagiuriszte w Bułgarii należy zawdzięczać jednemu z tych niezwykłych przypadków, jakie czasami przytrafiają się zwykłym ludziom w najmniej spodziewanych okolicznościach. 8 grudnia 1949 r. robotnicy merulskiej fabryki cegieł, kopiąc glinę u zbiegu rzek Luda Jana i Merul, w odległości 2 km na południe od Panagiuriszte, natrafili na ukryty w ziemi zespół złotych naczyń. Skarb o łącznym ciężarze 6,10 kg znajdował się 2,20 m pod poziomem gruntu i przysypany był dość grubą warstwą osadu rzecznego. Ponieważ robotnicy nie pojmowali wartości odkrycia, przeto informacje o samym momencie znalezienia waz są raczej niepewne i pozbawione ścisłości. Wiadomo tylko, że osiem z odkopanych naczyń, tj. trzy rytony zakończone głowami zwierząt, jeden w formie protomy kozła, trzy dzbanki — rytony ukształtowane jako głowy kobiece i amfora — ryton, umieszczone było na fiali przypominającej płaski półmisek[1]. Mimo dość starannego ułożenia waz, nie ujawniono w ich sąsiedztwie żadnych śladów pochówku, sanktuarium czy rezydencji.

Szyje czterech rytonów i brzusiec amfory opasują sceny figuralne. Na rytonach 1 i 2, zakończonych głowami jeleni, wyobrażono odpowiednio Herę, Atenę, Afrodytę i Aleksandra — Parysa (il. 1), oraz Heraklesa walczącego z łanią cerynejską i Tezeusza z bykiem maratońskim (il. 2). Ryton 3, z głową barana zdobią przedstawienia Dionizosa, nimfy Eriope i dwóch bachantek (il. 3), zaś ryton 4, z protomą kozła, postacie Hery, Artemidy, Nike i Apollina (il. 4)[2]. Najbardziej rozbudowaną wydaje się kompozycja na brzuścu amfory (il. 8). Ukazano tu trębacza i czterech wojowników zmierzających do bramy. Między jej uchylonymi skrzydłami widać mężczyznę, a obok zwróconych ku sobie starca

---

[1] B. Svoboda, D. Končev, *Neue Denkmäler antiker Toreutik*, Praha 1956, s. 125 – 126.

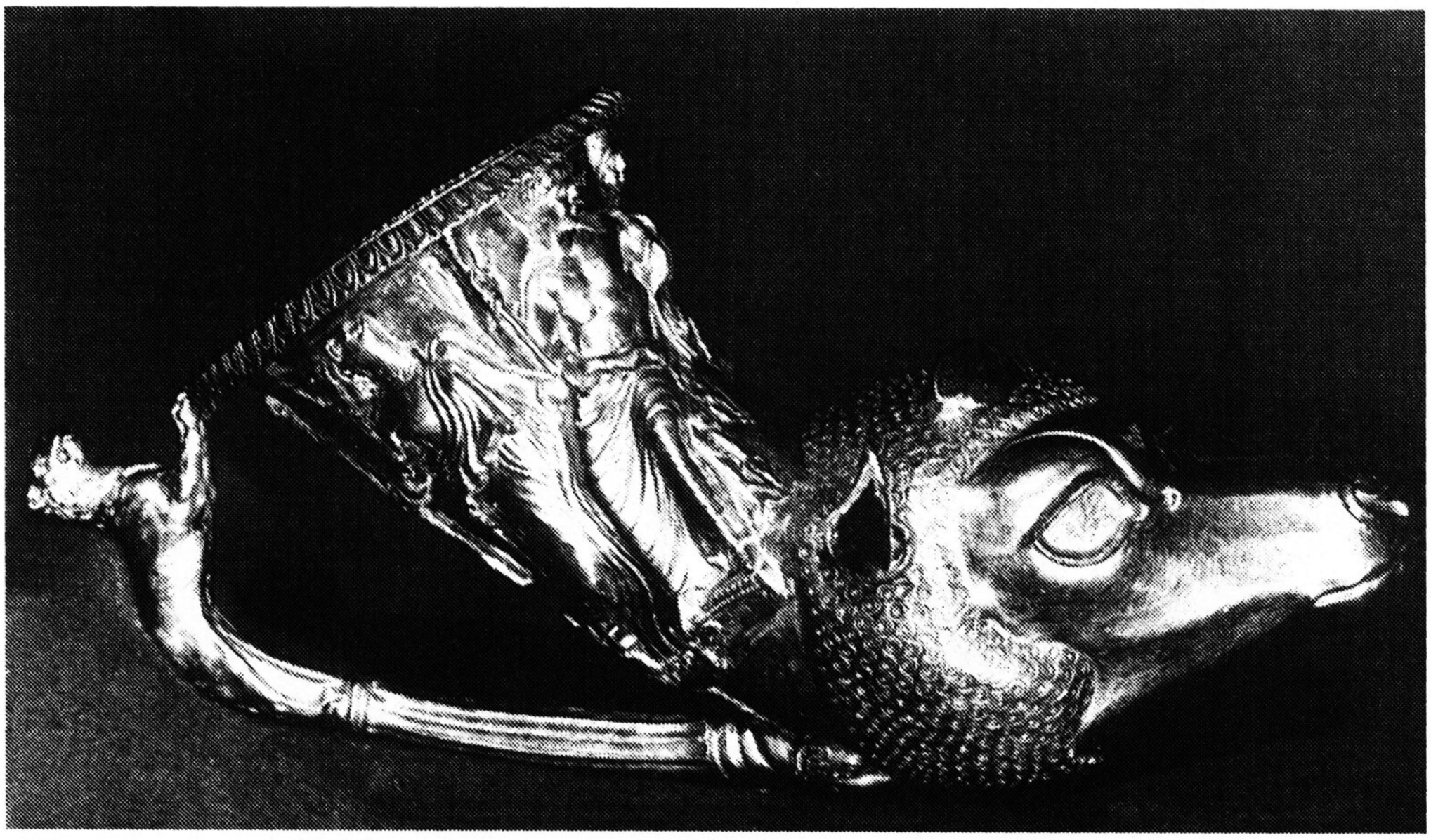
[2] Obok figur przedstawionych na szyjach rytonów 1,3 i 4 widnieją inskrypcje zredagowane w dialekcie attyckim i jońskim, z których można domyśleć się treści wyobrażeń..



Il. 1 — Ryton 1 z Panagiuriszte, wg I. Venedikov, T. Gerasimov, *Sztuka tracka*, Warszawa 1978, t. I, il. 130



Il. 2 — Ryton 2 z Panagiuriszte, wg I. Venedikov, *Le trésor de Panagurichte*, Sofia 1961, il. 8



Il. 3 — Ryton 3 z Panagiuriszte, wg Venedikov, Gerasimov *o.c.*, t. I, il. 129

i młodzieńca. Powierzchnię sferycznego dna naczynia pokrywają: rozeta, dwie murzyńskie główki, wizerunek dziecka duszącego węże (przypuszczalnie małego Heraklesa[3]) oraz starca trzymającego flet i kantaros (zapewne Sylena[4]). Rytony zakończone głowami zwierząt, amfora i dzbanki w formie kobiecych głów (il. 5, 6, 7) posiadają uchwyty zwieńczone kolejno figurkami: lwów, centaurów i sfinksów. Fialę dopełniającą zespołu naczyń zdobią koncentryczne pasy żołędzi i negroidalnych główek (il. 9).

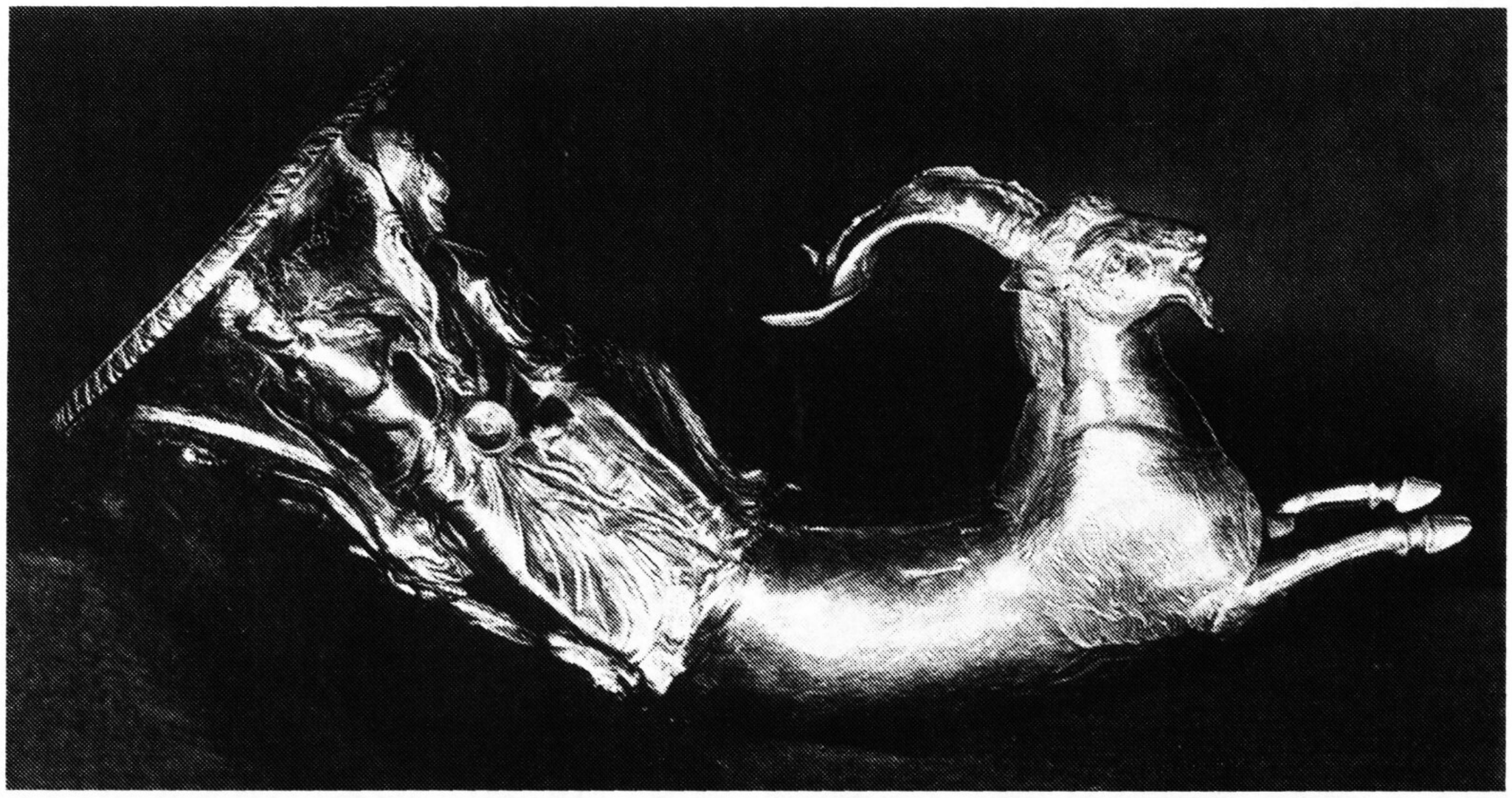
Od czasu znalezienia skarb z Panagiuriszte doczekał się sporej liczby opracowań naukowych[5]. Głównym problemem badaczy była kwestia ustalenia daty i miejsca jego wykonania, a także treści przedstawionych na wazach scen, szczególnie dość kontrowersyjnych wizerunków z amfory i trzech dzbanków. Analiza stylistyczna kształtów naczyń i zdobiących je motywów, poparta analogiami z kręgu sztuki antycznej, pozwoliły datować naczynia na lata między drugą po-

---

[3] K. Kolev, *Scénes thraces sur l'amphore — rhyton du trésor d'or de Panagjurište*, Pulpudeva I, Sofia 1976, s. 189.

[4] *Ibidem*, s. 188.

[5] Nie sposób wymienić tu całej literatury poświęconej tej problematyce. Można jedynie wskazać na pewne publikacje: Ch. Picard, *Encore sur les vases d'or de Panagurichte*, RA II 1954; H. Hoffmann, *The Date of the Panagurishte Treasure*, RM LXV 1958; D. Zontschew, *Der Goldschatz von Panagjurischte*, Berlin 1959; E. Simon, *Der Goldschatz von Panagjuriste — Eine Schöpfung der Aleksanderzeit*, Antike Kunst, Beiheft 1, 1960; I. Venedikov, *Le trésor de Panagurichté*, Sofia 1961; E. Klinczarow, *Za niakoi izobrażenija na ritoni iz Panagjurskoto złatno sykrowiszcze*, Izkustwo XV, 9, 1965; K. Kolew, *Prednaznaczenieto i upotrebata na Panagjurskoto złatno sykrowiszcze*, Oteczestwen głas XXXI 1974.



Il. 4 — Ryton 4 z Panagiuriszte, wg Venedikov, Gerasimov *o.c.*, t. I, il. 128

łową IV w. p.n.e. a pierwszą połową III w. p.n.e.[6] Wazy panagiuriszteńskie zasługują na uwagę nie tylko dzięki swej wyjątkowej oryginalności i kosztowności materiału, z jakiego zostały wykonane, lecz także ze względu na ścisłe związki ich form i dekoracji z pojęciami właściwymi dla mentalności starożytnych Traków. Wytłumaczenie głębokich podtekstów ideologicznych ukrytych w omawianym skarbie umożliwi poznanie zarówno jego roli w społeczeństwie trackim, jak i pozycji socjalnej właściciela, do którego należał.

Choć odkryte przypadkiem naczynia z Panagiuriszte nie są związane z jakimkolwiek miejscem kultowym, trudno zaakceptować opinię, jakoby pełniły czysto utylitarne funkcje zastawy stołowej[7]. Już najstarsze znane trackie wazy metalowe, pochodzące z Wyłczytryna, wykorzystywano zapewne podczas ceremonii ku czci Dionizosa — Zagreusa, praktykowanych w Tracji równolegle z kultem heroicznych przodków[8]. Wyłczytryński złoty skarb powstał pod koniec II tys. p.n.e.[9] Jest więc bliski czasom opisywanym przez Homera. Między wierszami *Iliady i Odysei* można wyłuskać pierwsze wzmianki o Trakach epoki wojen trojańskich, ludzie barbarzyńskim, lecz bogatym, podzielonym na liczne plemiona zarządzane przez wodzów — kapłanów. Domy tych ostatnich, wznoszone po-

---

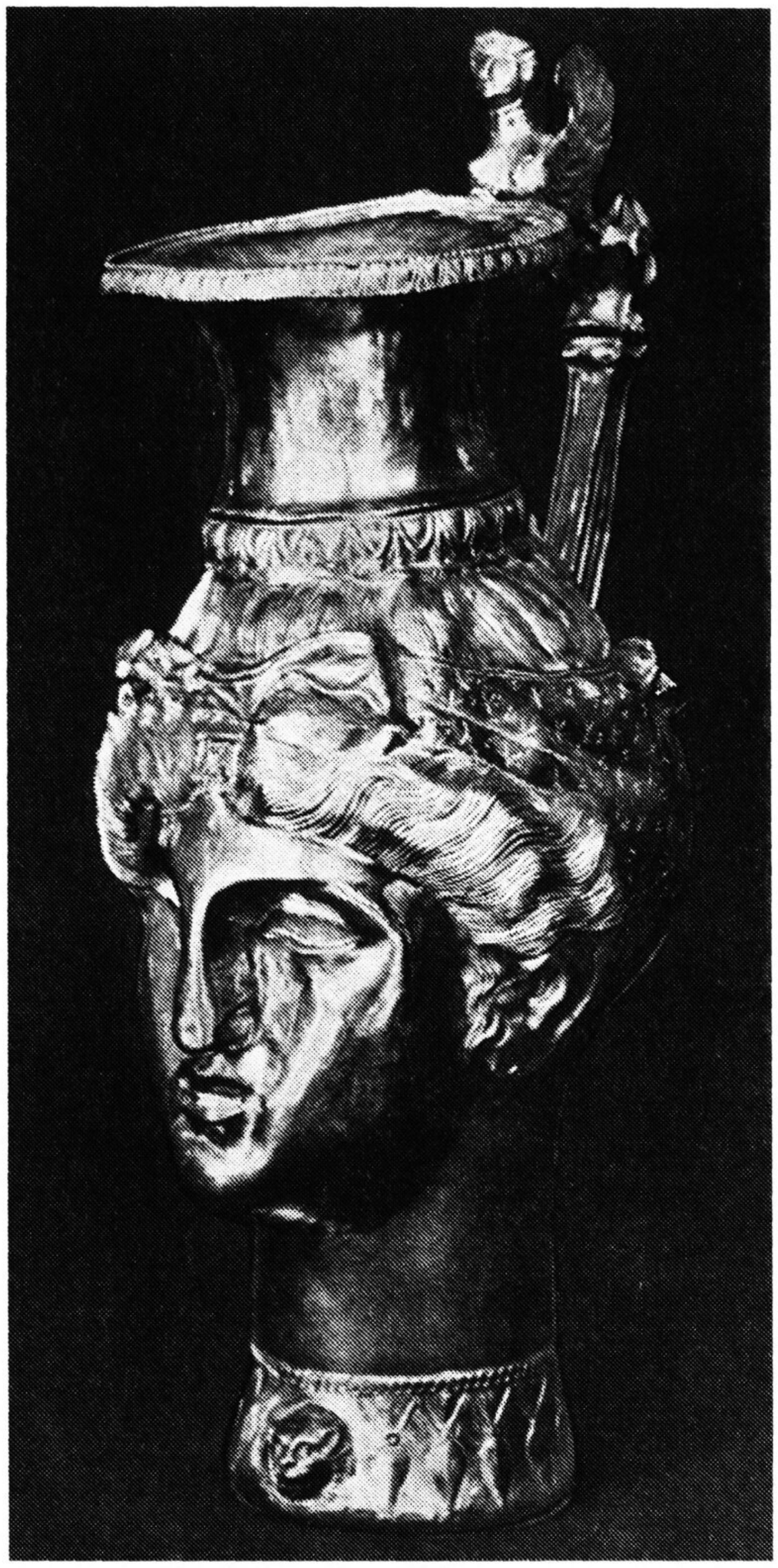
[6] Venedikov, *o. c.*, s. 5, 23 – 24; I. Marazov, *Les rhytons thraces (IV^e – III^e s. av. n. ere)*, Pulpudeva I, Sofia 1976, s. 209; M. Conczewa, *Sztuka ziemi trackiej*, Warszawa 1979, s. 100.

[7] Niestety stanowisko to jest dość popularne w środowisku badaczy. Zob. np. I. Venedikov, T. Gerasimov, *Sztuka tracka*, Warszawa 1978, t. II, s. 42.

[8] L. Ognenova-Marinova, *Le trésor de Valčitran — un jalon dans l'étude de la religion Thrace*, Pulpudeva II, Sofia 1978, s. 242 – 245.

[9] Na temat daty wykonania naczyń z Wyłczytryna wysuwano rozmaite propozycje, czasami o bardzo dużej rozpiętości czasowej. Najbardziej prawdopodobne wydaje się powstanie skarbu między XIV w. p.n.e. a XII w. p.n.e. (Ognenova-Marinova, *o. c.*, s. 240).

za granicami osiedli, traktowano jako miejsca kultu religijnego i tam składano przynoszone bogu dary. Stąd ówczesna siedziba trackiego króla — kapłana, podobnie jak u władców starożytnego Wschodu (np. króla Lidii — Krezusa, czy Frygii — Midasa), musiała odznaczać się dość dużym przepychem. Królowie traccy pełniący funkcje sakralne i traktowani w myśl wskazań religijnych jako przedstawiciele boga, byli jeszcze za życia otaczani wielką czcią. Tych zaś, którzy dzięki swej działalności pozostawili trwalsze ślady w pamięci narodowej, podnoszono do rangi bogów lub półbogów[10]. Takim był zamordowany pod Troją Rezos, znany z wielkiego bogactwa syn samego Ejoneusa (Homer, *Il.* X 434), tj. boga rzeki Strymon, czczony przez Getów Zalmoksis, któremu oddawano cześć boską, czy Orfeusz władający z woli Dionizosa ziemiami położonymi nad Hellespontem. Według rzymskiego pisarza Konona (I w. p.n.e.), Orfeusz miał podobno wśród Traków własne sanktuarium — heroion, które z czasem doszło do godności miejsca świętego — hieron (*Gr. Hist.*, 26 F1, XLV).



Il. 5 — Dzbanek-ryton 5 z Panagiuriszte, wg Venedikov *o. c.*, il. 18

Boskie genealogie władców nabrały szczególnego znaczenia w okresie wyraźnego różnicowania się społecznego ludności Tracji. By uzasadnić swój status socjalny, arystokracja i należący doń przywódcy plemienni wywodzili swe pochodzenie od narodowych herosów, a co za tym idzie, od samych bóstw aprobujących ich władzę. Eurypides określa Rezosa słowami: „Strymon, co przed laty przez czyste łono Muzy śpiewnej rosiste lejąc fale, onę zapłodził Tobą. Teraz tyś się narodził..." (*Rezos*, 341 – 344)[11]. Rodowód królów trackich bardzo ściśle związany był z bogami fluwialnymi[12], zaś zapładniająca siła

---

[10] Venedikov, Gerasimov, *o. c.*, t. II, s. 11.
[11] Przekład Z. Węclewskiego.
[12] Ognenova-Marinova, *o. c.*, s. 245.



Il. 6 — Dzbanek-ryton 6 z Panagiuriszte, wg Venedikov, Gerasimov, *o. c.*, t. I, il. 127

rzek takich jak Strymon, Nestos czy Hebros pokrywała się z istotną funkcją władcy — troską o zapewnienie należytego urodzaju mieszkańcom jego krainy.

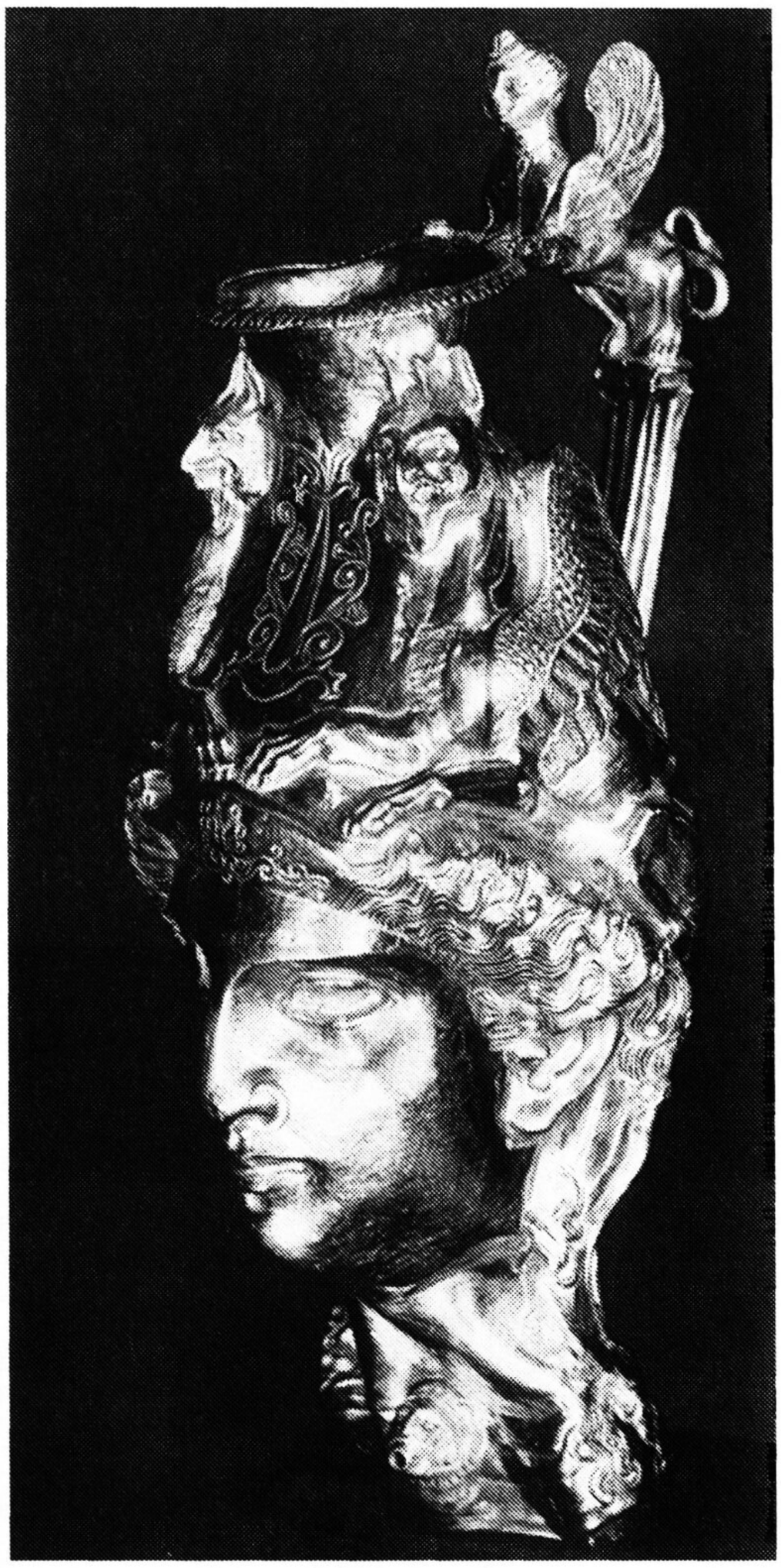
Sprawując rządy przechodzące z ojca na syna, królowie — kapłani traccy uczestniczyli w rozmaitych ceremoniach religijnych, podobnych, być może, do popularnych w starożytnej Persji misteriów Mitry. Źródła perskie podają, iż podczas tych uroczystości używano świętego płynu o nazwie „haoma", który dostarczał zdrowia, zwycięstwa, wiedzy oraz wzrostu, i który miał oddalać śmierć (duraoša). Ów odurzający napój, spreparowany przez ojca legendarnego króla Ariów i herosa Jimy, Wiwahwanta, wlewano do rytonu, a ten, co go otrzymywał i pił, zdobywał magiczną moc. Wazy wypełnione „haomą" stawały się nie tylko atrybutami świętego obrzędu, lecz zarazem spełniały funkcję swoistego insygnium władzy przekazywanej przez bóstwo. Wypada tu przytoczyć niezwykle znamienny czyn Heraklesa. Otóż opuszczając Scytię, heros zostawić miał swemu następcy łuk, pas i przymocowaną do niego złotą czarę (Herodot, IV 10). Na zabytkach z Północnego Nadczarnomorza niejednokrotnie spotyka się scenę inwestytury, połączonej z przekazaniem rytualnych naczyń (np. na rytonie z Merdżan, czy z Karagodeuaszch)[13]. Choć trudno jednoznacznie określić, jak dalece przedstawienia te odzwierciedlają fragment legendy zapisanej u Herodota, istnieją podstawy, by przypuszczać, że zbliżone struktury mito-rytualne funkcjonowały i w sąsiedniej Tracji, zwanej przez Dorotheosa Sydońskiego (I w. n.e.) ziemią bogatą w herosów[14].

Wraz z dotarciem wojsk Dariusza do brzegów Propontydy, przesunęła się na wybrzeża trackie strefa wpływu kultury państwa Achemenidów, w dużym

---

[13] I. Marazov, *Influences et originalité ou l'Iran et la Thrace*, Thracia IV 1977, s. 20.
[14] *Ibidem*, s. 17.

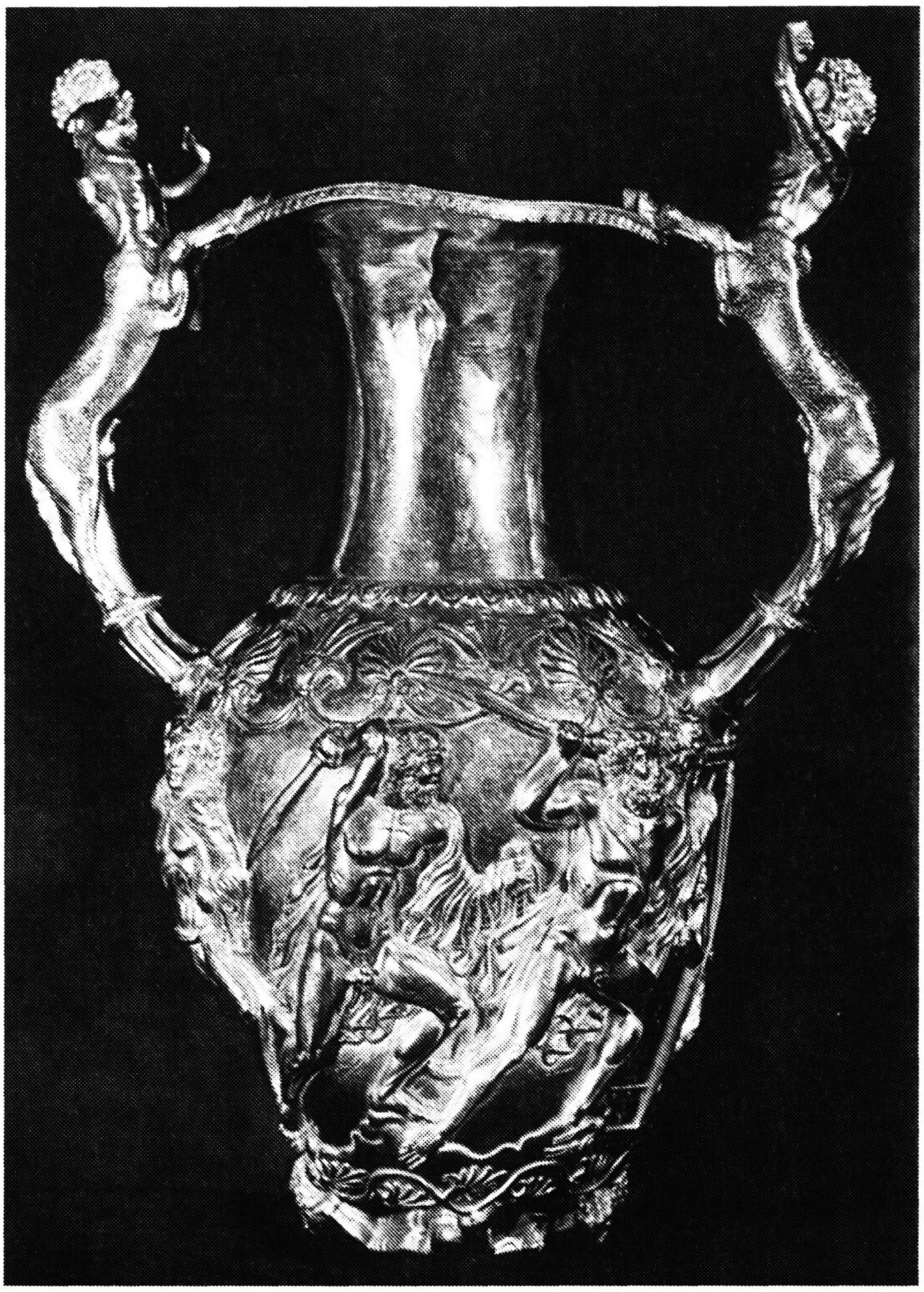
stopniu opartej na twórczości artystycznej Asyrii i Babilonii. Tracka starszyzna plemienna, na czele której stał król — kapłan, zaczęła przemieniać się w arystokrację zgromadzoną wokół osoby panującego. Dlatego pierwsze wyobrażenia antropomorficzne, jakie pojawiły się w toreutyce Tracji, wykazują silny związek z ideologią władzy. Na pierścieniu z Brezowa (V w. p.n.e.)[15] przedstawiono boginię wręczającą ryton jeźdźcowi. Postać mężczyzny jest tu zapewne umownym wizerunkiem Herosa, protoplasty rodu i dynastii. Na nagolenniku z Adżygiolu (IV w. p.n.e.) mężczyzna siedzący poniżej jeźdźca trzyma róg — ryton, na hełmie zaś z Kukuteni-Baiczeni w Rumunii (IV w. p.n.e.) Heros zasiada na krześle wznosząc demonstracyjnie ryton i fialę[16]. Toreutyka tracka stała się więc środkiem propagandy władzy i jej boskiego pochodzenia, aczkolwiek możliwość oddziaływania owej gałęzi sztuki była niewspółmiernie mniejsza niż wielkich kompozycji rzeźbiarskich w achemenidzkiej Persji. Tylko podczas uroczystości religijnych, najczęściej połączonych z obrzędami ofiarnymi, król tracki pokazywał się przybrany w insygnia piastowanej władzy: hełm, pas, pierścień, nagolenniki, ryton i fialę i tylko wtedy przedmioty te oraz wyobrażone na nich sceny mogły zapewniać manifestację idei religijno-politycznych ucieleśnionych w osobie panującego. Ponieważ legendarna inwestytura przedstawiona na wspomnianych wyżej: pierścieniu, nagolenniku i hełmie odbywała się przy udziale naczyń o wschodniej proweniencji — rytonów i fial, należy przypuszczać, że obydwa rodzaje waz kojarzyły się ówczesnym odbiorcom z ideologicznym symbolem władzy aprobowanej przez bóstwo. W tym kontekście charakterystyczną wydaje



Il. 7 — Dzbanek-ryton 7 z Panagiuriszte, wg Venedikov, Gerasimov, *o. c.*, t. I, il. 125

[15] Venedikov, Gerasimov, *o. c.*, t. I, il. 209.

[16] I. Marazow, *Frakijskaja torewtika kłassiczeskowo perioda* Iskusstwo 4, 1974, s. 62.



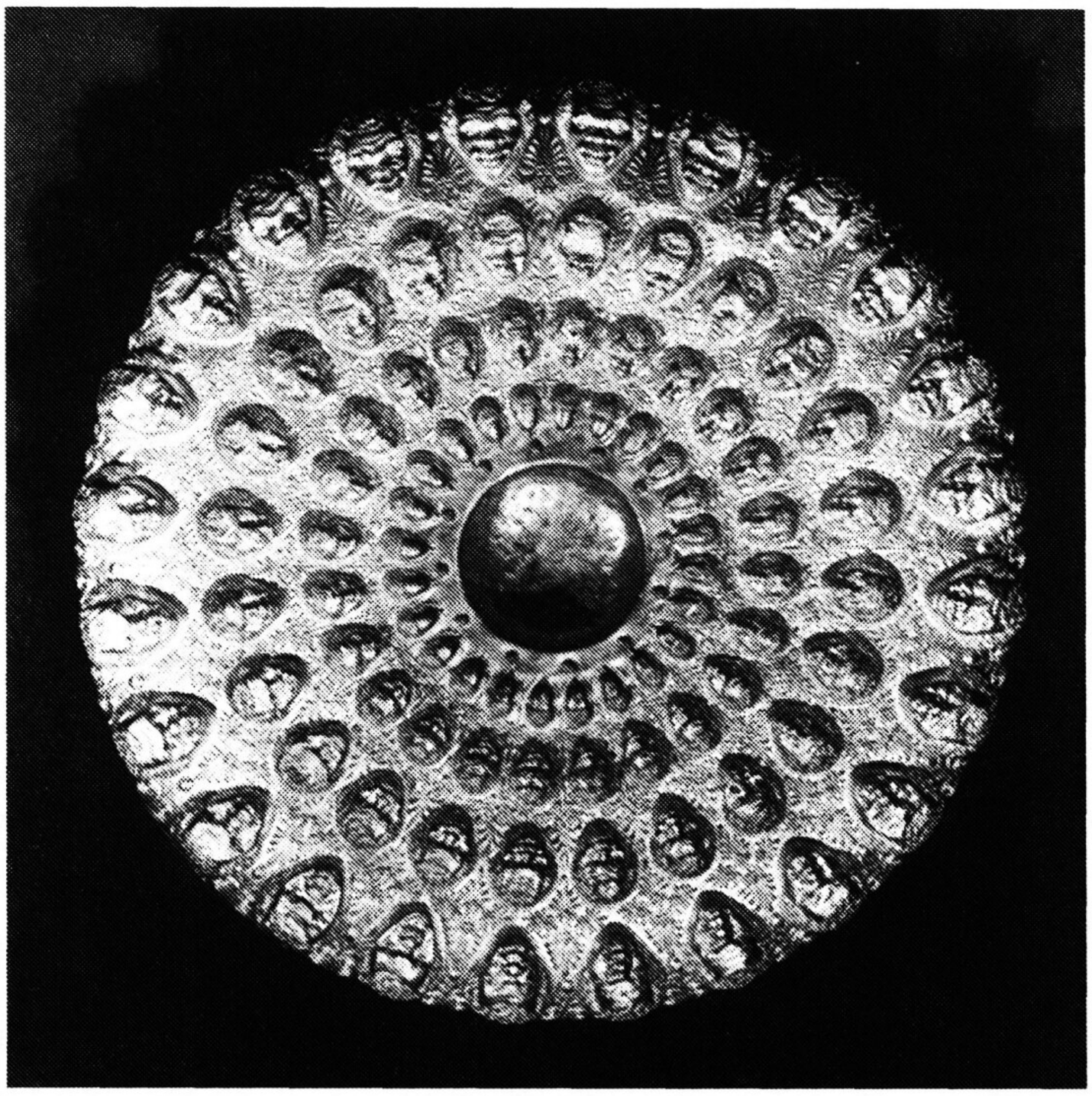
Il. 8 — Amfora-ryton z Panagiuriszte, wg Venedikov, Gerasimov, *o. c.*, t. I, il. 124

się obecność czary w ręku Wielkiej Bogini na dzbanku nr 157 z Rogozenu (V/IV w. p.n.e.)[17], czy fiali trzymanej przez władczą Herę na rytonie 4 z Panagiuriszte. Być może rozwinięciem tematu jest wyobrażenie na głównym fresku z grobowca kazanłyckiego (III w. p.n.e.)[18], gdzie fiala stanowi atrybut heroizowanego księcia, czy scena na dzbanku z okolic Borowa (IV w. p.n.e.)[19], w której fialę i ryton wznosi bóg płodnych sił ziemi, Dionizos, wspominany przez Herodota (V 7) jako jedno z nielicznych bóstw trackich.

Rytony i fiale mające w Tracji charakter prestiżowy, były zarazem niezbęd-

---

[17] *The Rogozen Treasure*, edited by A. Fol, Sofia 1989, ilustracja na s. 118.
[18] L. Żiwkowa, *Grobowiec tracki w Kazanłyku*, Warszawa 1981, il. 2.
[19] G. von Bülow, *Schätze aus Thrakien*, Leipzig 1985, il. 114.



Il. 9 — Fiala z Panagiuriszte, wg Venedikov, Gerasimov, *o. c.*, t. I, il. 132

nymi elementami paradnego wyposażenia króla. Dzięki kształtom i dekoracji przedmiotów, władca demonstrował swe prawo do piastowanej godności, a w mniejszym stopniu także upodobanie do wyróżniającego go przepychu. Przypuszczalnie obydwa rodzaje waz uzupełniały się wzajemnie. Dlatego Herodot wymieniając wśród skarbów perskich zdobytych pod Platejami „czary i inne kubki" (IX 80) mógł mieć na myśli właśnie fiale i rytony[20].

Najwcześniejsza srebrna waza znaleziona w Tracji pochodzi z pochówku księżniczki Bessów, odkrytego w kurhanie Kukuwa Mogiła koło Duwanli[21]. Jest to amfora achemenidzka (V w. p.n.e.) przesłana władcy plemienia w zamian za nawiązanie przyjaznych stosunków z Persami[22] lub, co bardziej prawdopodobne, będąca wyrazem akceptacji trackiego księcia przez „króla królów". Podczas uczty u Seutesa II, Ksenofont otrzymał od Heraklejdesa z Maronei róg wypełniony winem, ofiarowany mu w imieniu króla (Ksenofont, *Anab.* VII 3). Diodor Sycylijski (I w. p.n.e./I w. n.e.) wspomina zaś, jakoby władca Getów, Dromichajtes, w trakcie biesiady urządzonej ku czci Lizymacha, nalał wina w naczynia ze złota i srebra, a następnie podał je diadochowi i jego przyjaciołom

---

[20] H. Hoffmann, *The Persian Origin of Attic Rhyta*, Antike Kunst, Beiheft 1, 1961, s. 25.
[21] Venedikov, Gerasimov, *o. c.*, t. I, il. 118.
[22] *Ibidem*, t. II, s. 42.

(XXI 12,6). Można przypuszczać, że ów królewski przywilej tkwił dość głęboko w symbolicznych wyobrażeniach inwestytury, podczas której bóstwo przekazuje Herosowi wazę ze świętym napojem. Wszak już Homer wkłada w usta Odyseusza wiadomość, że dostęp do mocnego wina, boskiego napoju, miał tylko król — kapłan Maron, jego żona i pewna służąca (*Od.* IX 196 – 211). Na rozmaitych naczyniach, a w szczególności fialach i rytonach, widnieją inskrypcje z imionami władców odryskich (np. Kotysa, Amadokosa II), częściowo potwierdzające hipotezę o ofiarowywaniu kosztownych waz pomniejszym książętom z północnego Hemusu. W ten sposób ambitni władcy Rodopów zastępowali bóstwo aprobujące ich rządy, zaś sam akt darowizny stawał się niejako gestem natury politycznej[23].

Na szyi rytonu z Poroiny (IV w. p.n.e.) dwie siedzące postaci trzymają rytony i fiale[24]. Wspomniane wazy mogły tu służyć celom libacyjnym, choć nie należy wykluczać, że całe wyobrażenie implikowało głębsze treści, związane z symboliczną inwestyturą[25]. Być może, właśnie ze względu na wymiar rytualno-polityczny, metalowe naczynia są nader częstym elementem wyposażenia pochówków trackich notabli.

Herodot, który rzekomo osobiście zwiedził Trację, opisał obyczaje funeralne Traków w następujący sposób: „Pogrzeby bogaczów tak się odbywają: przez trzy dni wystawia się zwłoki, zażyna wszelakie bydlęta ofiarne i ucztuje, opłakawszy wprzód zmarłego; potem zwłoki pali się lub grzebie. Po usypaniu mogiły urządzają wszelkiego rodzaju igrzyska, w których największe nagrody wyznacza się za pojedynek, stosownie do jego znaczenia" (V 8)[26]. Podaje też, że: „Każdy ma wiele żon, gdy któryś z nich umrze, powstaje wielki spór między nimi, a i przyjaciele biorą w tym gorący udział, aby rozstrzygnąć, którą z nich mąż bardziej miłował. Otóż tę, która osiągnie zaszczytne wyróżnienie, sławią mężczyźni i kobiety, a najbliższy krewniak zabija ją w ofierze nad grobem; po zabiciu grzebie się ją razem z mężem. Pozostałe małżonki uważają się za bardzo nieszczęśliwe, bo jest to dla nich największą hańbą" (*Hdt.* V 5)[27]. Owe żony, zdaniem Heraklejdesa z Pontu (IV w. p.n.e.), stawały się częścią spadku po zmarłym[28]. Geograf rzymski, Pomponiusz Mela (I w. n.e.) tak charakteryzuje zachowanie kobiet trackich: „Jest to u nich szczególniejszym ślubem, aby przy zmarłych mężów swoich ciałach zostały zabite i razem pogrzebane, a ponieważ wiele razem za jednego poszły męża, przeto współubiegają się one w obliczu

---

[23] Marazov, jak przypis 13, s. 21.

[24] Venedikov, Gerasimov, *o. c.*, t. I, il. 133 i 134.

[25] Na rytonie z Poroiny boginie trzymają naczynia — symbole płodności - w podobny sposób, jak czyni to Heros wyobrażony na nagolenniku z Adżygiolu czy hełmie z Kukuteni — Baiczeni (I. Marazow, *Za semantikata na izobrażenijata w grobnicata ot Sweszczari*, Izkustwo XXXIV, 4, 1984, s. 35 – 36). Nie należy wykluczać, że scena na rytonie stanowi połowę ikonograficznego tematu hierogamii — inwestytury (zob. I. Marazow, *Sykrowiszczeto ot Jakimowo*, Sofia 1979, s. 39 – 40).

[26] Przekład S. Hammera.

[27] Jak wyżej.

[28] Marazow, jak przypis 13, s. 24.



Ryc. 1 — Wizerunki na szyi rytonu 1 z Panagiuriszte, wg B. Svoboda, D.Coučev, *Neue Denkmäler antiker Toreutik*, Praha 1956, ryc. 2

sędziów, której z nich ma być ten zaszczyt przyznanym. Ci zaś przysądzają go tej, która najlepiej obchodziła się z mężem swoim i jest to wtedy wielką chwałą wygrać sprawę swoją, gdy powstał spór o takową. Inne rozwodzą żale swoje ponad nim i odprowadzają go z rzewnym płaczem i narzekaniem do jego grobu. Którzyby zaś je pocieszyć chcieli, ci wynoszą broń i inne podarki do stosu i są gotowi, jak często powiadają, albo wejść w układy z losem zmarłego, jeśliby wpadł w ich ręce, albo też stoczyć z nim bitwę"[29].

Antycznym opisom obrzędu funeralnego Traków zdaje się odpowiadać scena przedstawiona na fryzie amfory panagiuriszteńskiej (ryc. 5)[30]. Przed grobem trackiego notabla, być może samego króla, wojownicy odbywają dynamiczny, lecz zarazem rytmiczny taniec wspominany przez Ksenofonta (*Anab.* VII 3). Niewidzialna dla nich dusza zmarłego z przerażeniem wychyla się spoza drzwi grobowca. Jeśli był to basileus[31], miejsce jego bogatego pochówku otaczano taką samą czcią, co groby królów legendarnych (np. Orfeusza, Rezosa)[32]. Dwie zwrócone ku sobie postaci stojące, widoczne we fryzie amfory, to zapewne kapłani Dionizosa, którego znane sanktuarium mieściło się w świętym lesie na terytorium Bessów. Starszy z mężczyzn trzyma watrobę ofiarnego zwierzęcia, po-

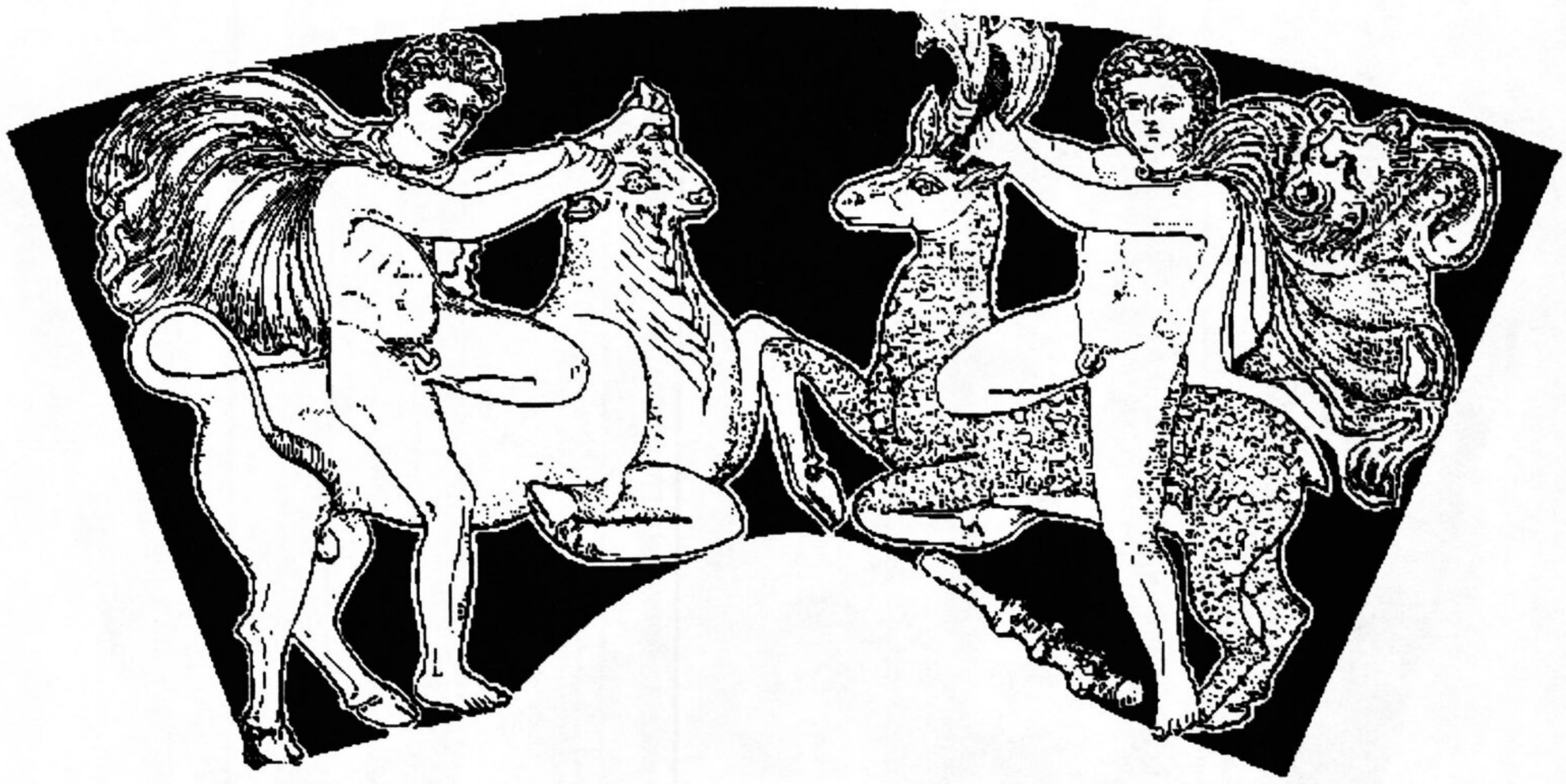
---

[29] *Chorografia Pomponiusza Meli*. Przekład M.W. Łukaszewicza, Poznań 1893, II, 2.

[30] Takie ujęcie tematu zaproponował Kolev, *Scénes thraces* (jak wyżej, przypis 3).

[31] O samym terminie i jego ewolucji znaczeniowej zob. Der Kleine Pauly. Lexikon der Antike. Bd. I. Stuttgart 1979, s. 831 – 835 s.v. βασιλεύς.

[32] O istotnym kulcie poświęcanym zmarłemu władcy, zmieniającemu się w Herosa, jak legendarni królowie, świadczą m.in. posągi umieszczane na grobowcach przywódców plemiennych lub u wejścia do kurhanu (Marazov, jak wyżej, przypis 13, s. 25 – 26).



Ryc. 2 — Wizerunki na szyi rytonu 2 z Panagiuriszte, wg Svoboda, Coučev, *o. c.*, ryc. 3

trzebną im do odczytania boskiego proroctwa[33]. Płaszcze kapłanów zdobią gałązki bluszczu, rośliny bachicznej, dekorującej tyrs dionizyjski, czy głowę Sylena (np. tego na dnie omawianej wazy).

Postać tronującego Dionizosa, obok nimfy Eriope i dwóch bachantek, pojawia się na szyi rytonu 3 z Panagiuriszte (ryc. 3). Orgiastyczny kult tego bóstwa miał się narodzić w trackim masywie Rodopów i stamtąd przeniknąć w VIII w. p.n.e. do Grecji[34]. Choć osoby wyobrażone na rytonie 3, czy te z 1, 2 i 4, zaczerpnięto z mitologii greckiej, trudno sprecyzować w jakim stopniu sens ich przedstawień odpowiadał specyficznemu rozumowaniu ówczesnych Traków. Być może przedstawienie Dionizosa z nimfą Eriope kryje te same treści, co zaślubiny Dionizosa z Ariadną na dzbanku z Borowa[35], Heraklesa i Auge na fiali nr 4 z Rogozenu (V/IV w. p.n.e.)[36], kompozycja na kopule grobowca w Kazanłyku[37], czy scena świętego zespolenia na aplikacji z Letnicy (IV w. p.n.e.)[38]. Heros poślubia dziewiczą hipostazę Bogini-Matki, jej córkę, zapewniając, zgodnie z ideologią tracką, urodzaj danej krainie i władzę panującej w niej dynastii[39]. Z informacji Teopompa (IV w. p.n.e.), zachowanych u Atenajosa (III w. p.n.e.) wynika, iż królowie traccy przywiązywali dużą wagę do zjawiska hierogamii. Podobno Kotys odryski urządził biesiadę z okazji swych zaślubin z Ateną, na

---

[33] Kolev, *Scénes thraces* (wyżej, przypis 3, s. 195).

[34] A. Gorazd, *La religion des Thraces et ses resonances dans la vie des peuples chretiens et non-chretiens*, Thracia II 1974, s. 176.

[35] Jak wyżej, przypis 19.

[36] *The Rogozen Treasure*, ilustracja na s. 25.

[37] Jak wyżej, przypis 18.

[38] Venedikov, Gerasimov, *o. c.*, t. I, il. 290.

[39] Marazov, jak wyżej przypis 13, s. 21.



Ryc. 3 — Wizerunki na szyi rytonu 3 z Panagiuriszte, wg Svoboda, Coučev, *o.c.*, ryc. 4

którą oczekiwał w specjalnie przygotowanej komnacie (Atenajos XII 531e – 532a). Był to kolejny etap heroizacji książąt trackich, pozwalający im uprawomocnić posiadaną władzę i w naturalny sposób przyłączyć się do hermetycznej rodziny bogów[40]. Czyn Kotysa, uznany przez Greka za świętokradczy, stanowił więc zaledwie niewinną próbę rzeczywistego odzwierciedlenia światopoglądu religijno-politycznego Traków, utrwalonego w ikonografii ich sztuki.

Na skutek ożywionych kontaktów ze światem antycznym mitologia tracka nieustannie wzbogacała się, przyjmując do swego panteonu coraz to nowe bóstwa[41]. Pewne helleńskie wątki mityczne obecne w twórczości artystycznej Tracji kojarzono z prastarymi miejscowymi wyobrażeniami religijnymi i przesycano nowymi treściami, zrozumiałymi dla zamieszkujących krainę plemion. Tylko w ten sposób można wytłumaczyć zaskakującą współobecność Hery, Artemidy, Nike i Apollina na szyi rytonu 4 (ryc. 4) czy scenę Sądu Parysa na rytonie 1 (ryc. 1), gdzie brakuje Hermesa, mitycznego świadka wydarzenia. Zdaniem Herodota (V 7), bóg ten cieszył się największym uznaniem wśród królów trackich. Przysięgali oni na jego imię i uważali za swego przodka, tak jak władcy scytyjscy czcili Tagimasadasa.

Podobieństwa między wizerunkami bogiń z kompozycji Sądu Parysa, a trzema należącymi do skarbu dzbankami w formie kobiecych głów, nieodparcie sugerują, iż te ostatnie przedstawiały oblicza Afrodyty, Hery i Ateny (il. 5, 6, 7). Wspomnianą hipotezę potwierdzają liczne analogie z kręgu sztuki anty-

---

[40] G. Kitow, P. Pawłow, *Kultura tracka na ziemiach okręgu łoweczańskiego*, Sofia 1987, s. 29.

[41] Wpływ greckiej religijności na Traków początkowo ujawniał się w miastach nadczarnomorskich, jak np. Kallatis czy Odessos; później również wewnątrz obecnej Bułgarii, kiedy Filip II Macedoński założył Filippopolis, Kabyle i Beroe (Gorazd, *o. c.*, s. 175).



Ryc. 4 — Wizerunki na szyi rytonu 4 z Panagiuriszte, wg Svoboda, Coučev, *o.c.*, ryc. 5

cznej[42]. Co więcej, trzy dzbanki mógł uzupełniać czwarty, opracowany jako głowa Aleksandra — Parysa, lecz zaginiony z bliżej nie znanych powodów. Być może posłużył on właścicielowi naczyń jako podarunek dla któregoś z trackich arystokratów, namiestnika lub nawet samego króla[43]. Należy pamiętać, że już Maron, kapłan Apollina opiekującego się miastem Ismar, ofiarował Odyseuszowi bardzo drogie prezenty, w tym srebrny puchar (Homer, *Od.* IX 203 – 225). Według przekazów Ksenofonta i Tukidydesa zwyczaj obdarowywania się różnymi kosztownymi prezentami praktykowano wśród bogatej, elitarnej części społeczeństwa trackiego. Ze słów Tukidydesa wynika, że władcy i starszyzna plemienna przyzwyczajeni byli do otrzymywania ogromnej ilości darów. Historyk ateński pisał: „Nie mniejszą wartość przedstawiały podarunki ze złota i srebra, tkaniny wzorzyste i zwykłe i inny sprzęt ofiarowywany nie tylko królowi, ale dygnitarzom i szlachcie odryskiej. Tu bowiem, w przeciwieństwie do państwa perskiego ustalił się — podobnie zresztą jak u innych Traków — zwyczaj, że możnowładcy raczej biorą podarunki niż dają; większą też u nich ujmę przynosi, gdy się odrzuca czyjąś prośbę, niż gdy się samemu spotyka z odmową. Zwyczaj ten bardzo wykorzystywali możnowładcy i niczego nie można było w tym państwie załatwić bez podarunków" (Tukidydes, II 97)[44].

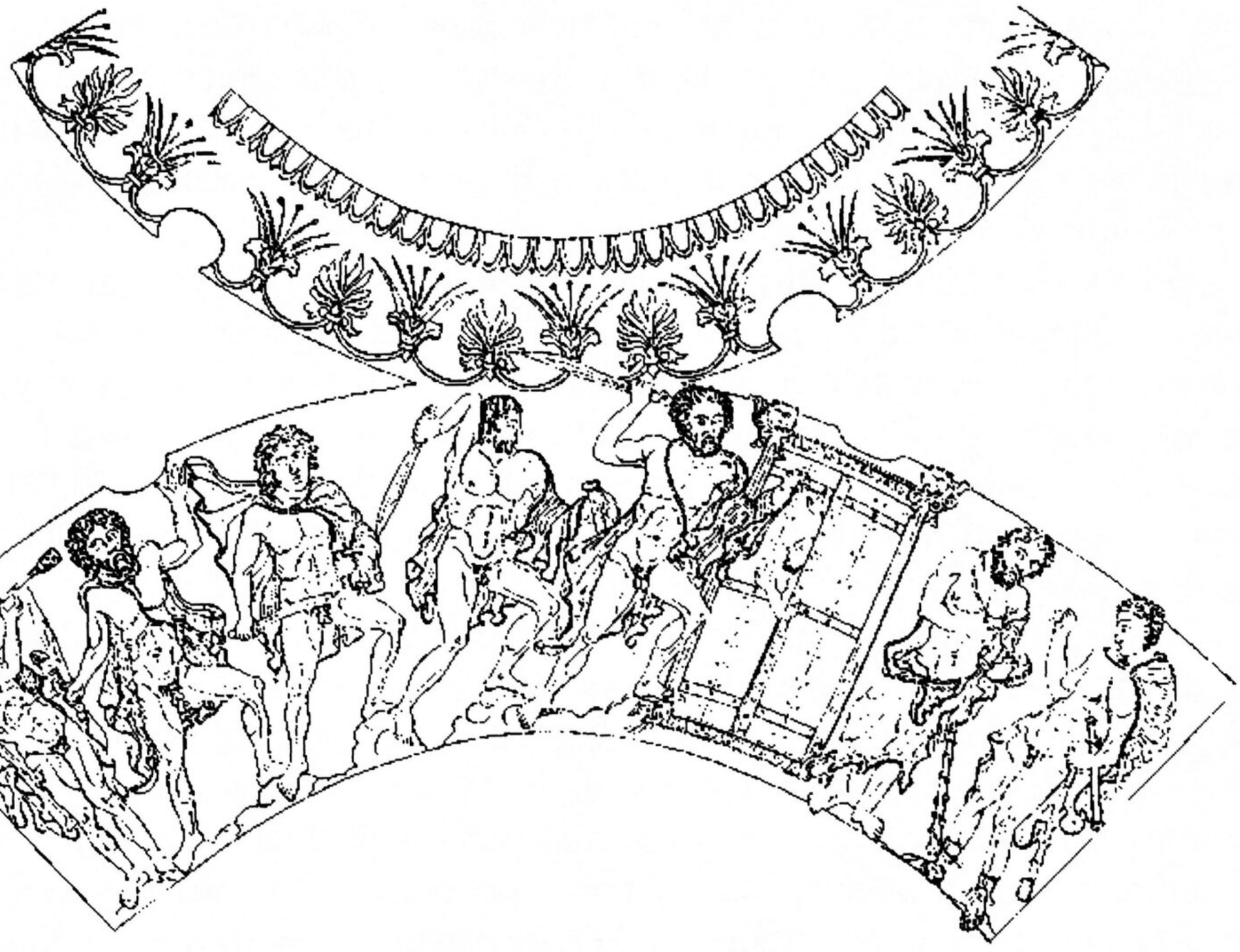
Podczas uczty, jaką Seutes II zorganizował na cześć Ksenofonta i jego przyjaciół, krewny króla, Heraklejdes, oznajmił dowódcy wojsk greckich, Timasjo-

---

[42] Zob. K. Kolev, *Nouvelle opinion sur les trois vases — rhytons à forme de tête de femme du trésor thrace en or de Panagurichte*, Pulpudeva, II, Sofia 1978, s. 325 – 332.

[43] *Ibidem*, s. 333 – 334.

[44] Przekład K. Kumanieckiego.



Ryc. 5 — Wizerunki na brzuścu amfory-rytonu z Panagiuriszte, wg Svoboda, Coučev, *o. c.*, ryc. 16

nowi, że powinien on podarować władcy jakiś prezent. Taki bowiem istniał zwyczaj. I gdy Timasjon wypił za zdrowie Seutesa, ofiarował mu kobierzec wart dziesięć min oraz srebrną czarę (Ksenofont, *Anab.* VII 3). W Pajonii zaś władca nagradzał złotymi wazami walecznych wojowników przynoszących mu głowy pokonanych wrogów. Przypuszczalnie obyczaj ten znany był już w Tracji i właśnie stamtąd został zapożyczony przez sąsiadujący z nią lud[45]. Dziś z całą pewnością można stwierdzić, że ofiarowywanie naczyń władcy lub otrzymywanie ich od niego miało charakter ideologiczny i korzeniami tkwiło w tradycji perskiej.

Osiem waz wchodzących w skład panagiuriszteńskiego skarbu spełnia funkcje rytonów ze względu na obecność niewielkich otworów usytuowanych w pobliżu ich dna. Dziewiątym naczyniem jest fiala (il. 9) dopełniająca ów komplet, pokryta motywem żołędzi i główek murzyńskich, zapewne o znaczeniu apotropaicznym. W czasach antycznych wyobrażenia negroidalnych głów pełniły rolę amuletów odpędzających złe moce i zapewniających pomyślny urodzaj[46]. Podobny charakter posiadały żołędzie traktowane też jako symbol arystokratycznego pochodzenia[47]. Nie trzeba więc specjalnie udowadniać, jak duże znaczenie

---

[45] Kolev, *Nouvelle opinion*, s. 334.

[46] Svoboda, Coučev, *o. c.* (wyżej, przypis 1), s. 146.

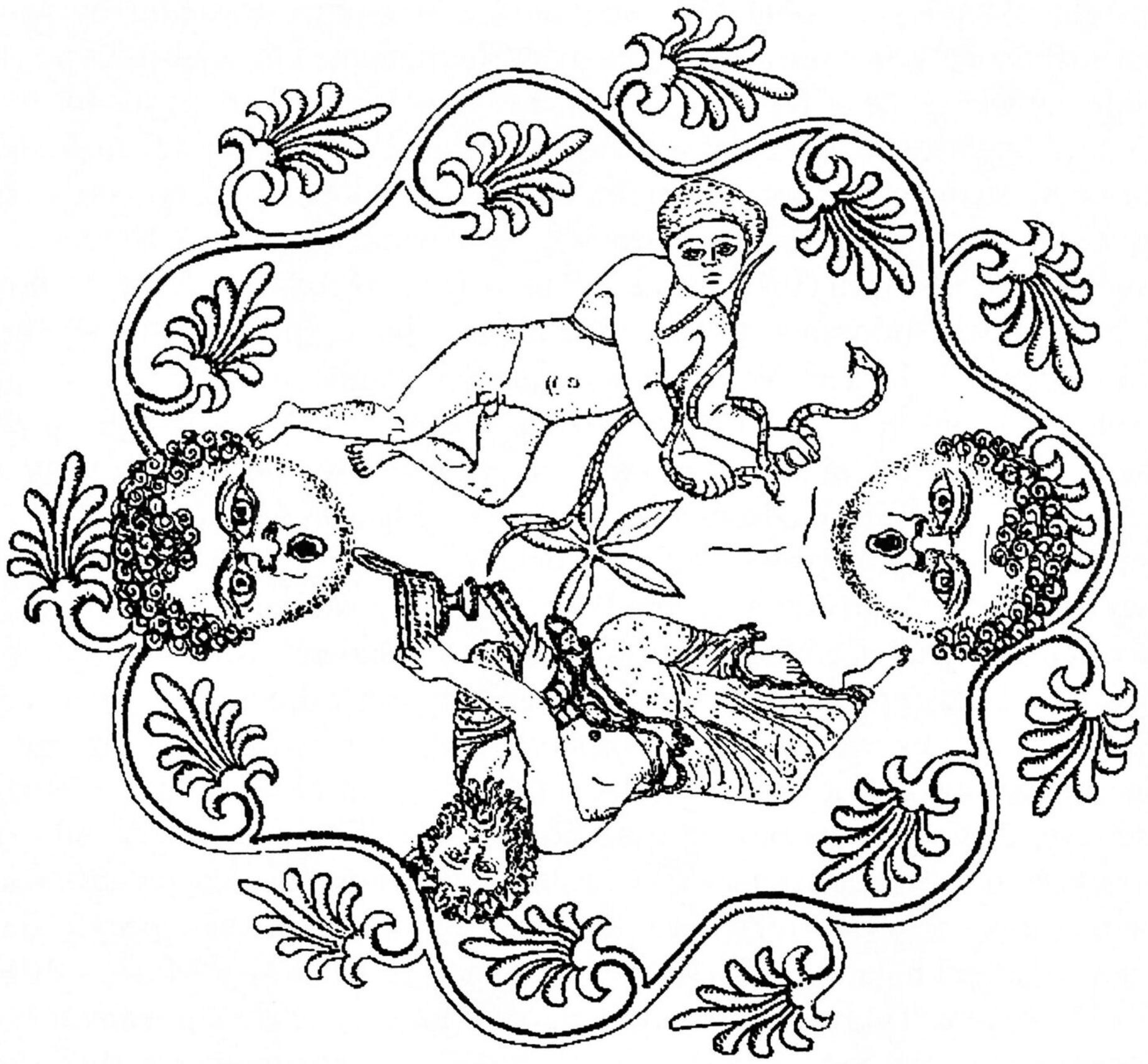
[47] *Ibidem*, s. 143, przypis 58.

motywy te miały w kraju, w którym funkcjonował wizerunek króla żywiącego swój naród, utożsamiającego się z Herosem i poprzez hierogamię zapewniającego żyzność podległej mu ziemi. Opisując ucztę u Seutesa, Ksenofont podkreśla, że rozpoczęła się ona dopiero w momencie, gdy władca połamał chleb i rozdzielił go między zaproszonych gości (*Anab.* VII 3).

Główki murzyńskie umieszczone przy dnie amfory z Panagiuriszte niemal dorównują realizmem wyobrażonym na fiali należącej do skarbu. Część badaczy uważa, że otwory w ustach negroidalnych głów poświadczają wykorzystywanie naczynia do rozpowszechnionego na Bliskim Wschodzie, w Scytii i Tracji zwyczaju zawierania pobratymstwa, czy ważnych układów lub sojuszów[48]. Na złotej płytce z kurhanu Kul-oba w południowej Rosji oraz pozłacanym rytonie „grecko-scytyjskim" z Luwru, powstałych w IV w. p.n.e., przedstawiono sceny braterskiego porozumienia między dwoma „barbarzyńskimi" wojownikami. Z wizerunków tych wynika, jakoby obejmowali się oni mocno, splatając jedne ręce na ramionach, w drugich zaś trzymając naczynie[49]. Gdyby amfora z Panagiuriszte służyła dla tych właśnie celów, korzystanie z niej przez dwie osoby naraz byłoby nader niewygodne. Napój musiał więc wypływać przez obydwa otwory do umieszczonych poniżej waz w sposób podobny temu, jaki toreuta wyobraził na dnie amfory (ryc. 6). Brodaty Sylen przysuwa ku ustom Murzynka kantaros, by napełnić go tryskającym z nich winem[50]. Trunek ów nieustannie towarzyszył licznym trackim obrzędom rytualnym, świętom i zawodom pogrzebowym. Przedstawienie Sylena naprzeciwko małego Heraklesa duszącego węże należy wiązać ze znamienną dla religii trackiej wiarą w przemijalność życia ludzkiego i nieśmiertelność duszy przechodzącej do boskiej krainy, gdzie wszystko istnieje w obfitości. Podniecony przez wino u Admeta Herakles oświadcza, iż każdy człowiek, bez wyjątku, musi umrzeć. Dlatego zaleca przejść przez życie w wesołości, chwytając chwilę, gdyż każda następna należy do niewiadomego przeznaczenia (Eurypides, *Alkestis*, 748 – 777). Greckiego herosa kojarzono niejednokrotnie z typem żarłoka i pijaka, a ukazanie go naprzeciwko rozpasanego, bezwstydnego starca z orszaku Dionizosa nie jest chyba tylko dziełem przypadku. Zapewne wszystkie przedstawienia na amforze są ze sobą powiązane i mają charakter moralizatorski. Toreuta przekonany był, iż mimo braku napisów objaśniających, sceny zostaną zrozumiane i zaakceptowane przez współczesnych mu odbiorców, zaś każdy motyw prawidłowo odczytany. Wiedział, że mityczne centaury, tworzące uchwyty naczynia, pobudzą skojarzenia z epizodem przepowiedni na fryzie amfory, Herakles — z siłą fizyczną konieczną podczas zawodów uświetniających obrzędy funeralne, a trzymane przez niego węże — z Dionizosem i życiem pozagrobowym[51].

---

[48] Zob. np. V e n e d i k o v, *o. c.*, s. 13; K l i n c z a r o w, *o. c.*, s. 40.
[49] K o l e v, *Scénes thraces* (wyżej, przypis 3), s. 185 – 186, il. 2a i 2b.
[50] *Ibidem*, s. 186.
[51] *Ibidem*, s. 202 – 204.



Ryc. 6 — Wizerunki na dnie amfory-rytonu z Panagiuriszte, wg Svoboda, Couče v, *o. c.*, ryc. 13.

Amfora panagiuriszteńska, podobnie jak inne naczynia zaliczane do skarbu, stanowi przejaw synkretyzmu grecko-achemenidzkiego. Jego pojawienie się w sztuce trackiej było efektem konieczności dostosowania artystycznej produkcji helleńskiej do potrzeb „barbarzyńskiego rynku". Już na początku IV w. p.n.e. bliskie Trakom elementy sztuki perskiej mieszały się z elementami greckimi, wzajemnie koegzystując i uzupełniając[52]. Ewidentnym przykładem wspomnianego zjawiska jest sposób, w jaki artysta przedstawił bóstwa na rytonach 1,3 i 4. Postaci zaczerpnięte z mitologii antycznej są odziane, jakby przeczyły charakterystycznej dla kultury greckiej wartości — pięknu nagiego ciała — symbolu doskonałego i harmonijnego urządzenia świata, ideału demokratycznej równości. Szczegółowo oddane elementy ubiorów: bogate ornamenty tkanin, biżuteria zdobiąca boginie, przypominają rozwiązania właściwe sztuce perskiej. W opisach Anahity, ogromną część „Awesty" poświęcono nie tyle psychologi-

[52] Marazov, *Influences et originalité* (wyżej, przypis 13), s. 19.

cznej charakterystyce bohaterów, co wnikliwemu przedstawieniu noszonych przez nich bogatych strojów dopełnionych klejnotami. Opisując Lidyjczyków Herodot powiada, że u tych, jak i u wszystkich innych barbarzyńców widok nagiego człowieka traktowano jako wielką hańbę[53]. W Persji achemenidzkiej ubiory były swoistym wyróżnikiem. Im bogatsze i ozdobniejsze, tym do wyższej warstwy społecznej należał je noszący[54]. Jeśli wierzyć słowom Herodota czy Klemensa z Aleksandrii (II/III w. n.e.), Persowie nie przedstawiali swych bogów pod konkretnym antropomorficznym kształtem[55], jak czynili to Trakowie pobudzeni grecką religijnością. W świadomości tych ostatnich musiały więc zespalać się skłonności do helleńskiej personifikacji bóstw z bliskowschodnim przekonaniem o ważkiej roli ubiorów podkreślających godność i pozycję socjalną. Być może dlatego postaci przedstawione na trzech rytonach z Panagiuriszte są odziane, choć ich mityczny rodowód był grecki. Nie ulega wątpliwości, że w miejscowych zabytkach artyści znacznie więcej uwagi poświęcali szczegółom opadającej ciężko grubej odzieży, aniżeli dbałości o prawidłową anatomię przedstawianego ciała (np. sceny figuralne na aplikacjach z Letnicy, pochodzących z IV w. p.n.e.[56], czy na rytonie z Poroiny[57]). A zatem, wizerunki nagiego Heraklesa i jego mitycznego odpowiednika, Tezeusza[58], na szyi rytonu 2 z Panagiuriszte (ryc. 2) wydają się bliższe twórczości helleńskiej. Abstrahując od szczegółowej analizy formalnych związków łączących wspomniane przedstawienie ze sztuką grecką, należy rozważyć jak dalece odpowiadało ono specyficznemu światopoglądowi notabli trackich. Według relacji Hekatajosa z Miletu (VI/V w. p.n.e.), Herodota, Tukidydesa i innych autorów antycznych, znamiennym rysem arystokracji trackiej było unikanie pracy fizycznej, a zajmowanie się wojną i polowaniem[59]. U podstaw owej preferencji leżała zapewne indoeuropejska koncepcja mitologicznej przemiany pierwszego człowieka i protoplasty plemienia w pierwszego króla. Ostateczna metamorfoza była skutkiem trzech czynników: hierogamii Herosa z Wielką Boginią, oficjalnej inwestytury oraz walki z potworem. Zarówno „Awesta" jak „Rigweda" przekazują informacje o istnieniu pierwotnego smoka sprowadzającego śmierć, albowiem wiążącego naturalne

---

[53] *Ibidem*, s. 25.

[54] Wymownym świadectwem istnienia takich koncepcji wydają się reliefy z Persepolis czy Suzy, z sunącymi korowodami paradnie odzianych wojowników i możnowładców strojnych w naszyjniki, bransolety oraz kolczyki (zob. np. G. Perrot, Ch. Chipiez, *Histoire de l'art dans l'Antiquité*, t. V: *Phrygie, Lydie, Carie-Lycie, Perse*, Paris 1890, il. 495 i pl. XII).

[55] Marazov, *Influences et originalité*, s. 16.

[56] Venedikov, Gerasimov, *o. c.*, t. I, il. 285 – 287.

[57] Jak wyżej, przypis 24.

[58] Tezeusz był głównym bohaterem jońskim, którego Jonowie, a przede wszystkim Ateńczycy chcieli otoczyć sławą równą wielkości doryckiego Heraklesa. Dlatego też wiele jego czynów jest naśladownictwem heraklejskich. Również w sztuce Herakles był wzorem dla wizerunków Tezeusza (por. W. Kopaliński, *Słownik mitów i tradycji kultury*, Warszawa 1985, s. 1184).

[59] J. Wielowiejski, *Archeologia bułgarska w latach 1944 – 1953*, Archeologia VII, 1, 1955, s. 68.

czynniki prokreacji — kobiety i deszcz. Straszliwą bestię miał pokonać pewien boski heros, który przywrócił życie i został praworządnym władcą krainy[60]. Mit ten bardzo silnie wpłynął na heroizację królów perskich, znajdując odzwierciedlenie w zastąpieniu schematycznego wizerunku łowcy (motyw popularny w gliptyce achemenidzkiej[61]) postacią konkretnego władcy zabijającego stworzenie realne lub fantastyczne (np. relief z pałacu Dariusza w Persepolis z VI/V w. p.n.e.[62]). W gruncie rzeczy polowania, jako jedna z prób wartości legendarnego przodka dynastów, zyskiwały nie tylko charakter heroiczny, lecz stawały się zajęciem podnoszącym godność monarszą[63]. Należy przypuszczać, że w Tracji, bardzo silnie ulegającej wpływom ideologii bliskowschodniej, także funkcjonował ideał władcy pokonującego bestię, a przez to zapewniającego żyzność ziemi, na której panował. Ewidentnym przykładem istnienia owych koncepcji są częste w toreutyce trackiej przedstawienia polującego Jeźdźca (np. aplikacje z Łukowitu z IV/III w. p.n.e.[64]), lub Heraklesa walczącego z lwem nemejskim (np. falara z Panagiuriszte z IV w. p.n.e.[65]). Umieszczenie w tym samym kontekście treściowym wyobrażeń Heraklesa z łanią cerynejską i Tezeusza z bykiem maratońskim na rytonie z Panagiuriszte, wydaje się jak najbardziej właściwe.

W scenie oplatającej szyję rytonu 4 (ryc. 4) obok siedzącej Hery i skrzydlatej Nike, artysta wyobraził boskie rodzeństwo: Apollina i Artemidę. Ponieważ wspomniane przedstawienie nie ilustruje konkretnego wątku mitycznego, przeto tak niespodziewane zestawienie postaci znanych z ikonografii antycznej wydaje się dość intrygujące i skłania do poszukiwań ukrytych w nim treści. Biorąc pod uwagę wyraźne podobieństwa schematu kompozycyjnego między fryzem figuralnym dekorującym szyję rytonu 4, a wyobrażonym na rytonie z Poroiny[66], można zasugerować, że obydwie sceny mają ten sam lub przynajmniej podobny sens. Na naczyniu z Poroiny dwie siedzące postaci trzymają rytony i fiale w podobny sposób, jak czyni to Hera demonstrująca czarę na rytonie panagiuriszteńskim. Należy podkreślić, że boska małżonka Zeusa była opiekunką rodziny, zgodnego z prawem małżeństwa i szczęśliwych narodzin, patronką kobiet i dziewcząt, żon i matek. Do podstawowych aspektów bogini urodzaju zbliżała królową Olimpu jej rola protektorki położnic i porodów, jaką sprawowała wraz z córką Ejlejtyją[67], często identyfikowaną z samą Artemidą[68]. To dość popularne w świecie antycznym zjawisko utożsamiania bóstw, w istocie wywołane było

---

[60] I. Marazow, *Hierogamijata ot Letnica*, Archeologija (Sofia) XVIII, 4, 1976, s. 6; idem, *Influences et originalité*, s. 22; S.S. Biessonowa, *Religioznyje priedstawlenija skifow*, Kijew 1983, s. 74.

[61] Zob. np. Perrot, Chipiez, *o. c.*, t. V, il. 500 – 502.

[62] A.T. Olmstead, *Dzieje imperium perskiego*, Warszawa 1974, il. III.

[63] Zob. Marazov, *Influences et originalité*, s. 23.

[64] Bülow, *o. c.*, il. 83.

[65] Venedikov, Gerasimov, *o. c.*, t. I, il. 293.

[66] Jak wyżej, przypis 24.

[67] M. Pietrzykowski, *Mitologia starożytnej Grecji*, Warszawa 1983, s. 46.

[68] Der Kleine Pauly, Lexikon der Antike, Bd. II, Stuttgart 1979, s. 212 – 213 s.v. *Eileithyia*.

podobieństwem pełnionych przez nie funkcji. W ten sposób Artemida czczona pod przydomkiem Ejlejtyja oznaczała tyle samo co opiekująca się porodami. Była też opiekunką niemowląt jako Kurotrofos[69], lecz pierwotne posłannictwo bogini wiązało się z wegetacją świata roślinnego i zwierzęcego[70]. Dzięki zachowanym rzymskim kopiom kultowego posągu Artemidy o wielu piersiach ze świątyni efeskiej[71] można wnioskować, że mimo dziewiczych cech, przypisywanych jej przez grecką mitologię, Artemis pojmowana była również jako bogini — rodzicielka. Niejednokrotnie czczono ją wraz z bliźniaczym bratem, Apollinem, strzegącym stad, rolnictwa i roślinności[72].

We fryzie oplatającym szyję rytonu 4 centralnym elementem kompozycji jest tronująca Hera. Naczynie w jej rękach oraz postawa Artemidy i Apollina wskazują na władcze aspekty bogini, podkreślone zapewne wizerunkiem personifikującej zwycięstwo Nike. W rzeczywistości więc przedstawienie zatraca cechy przypadkowości, a zaskakująca wręcz współobecność bóstw, daje się wytłumaczyć ich kultowym związkiem. Pośród licznych zabytków sztuki helleńskiej można spotkać i takie na których są wyobrażone lub choćby wzmiankowane postaci znane z panagiuriszteńskiego rytonu[73]. Przypuszczalnie toreuta wykonujący omawiany fryz, zdawał sobie sprawę, iż ukryta w nim symbolika zostanie prawidłowo odczytana przez odbiorcę i powiązana z charakterystycznymi dla religii trackiej koncepcjami płodności, urodzaju i władzy. Albowiem Trakowie identyfikowali grecką Artemidę ze swą Wielką Boginią, Bendidą, władającą twórczymi siłami ziemi[74], Apollina zaś z personifikacją ubóstwionych rządów, Jeźdźcem Trackim, który pod przydomkami Heros Agrios i Derzales opiekował się urodzajem i dobrymi zbiorami rolników[75].

Religia w życiu plemion trackich, tak ściśle związana z przyrodą i jej zjawiskami, odgrywała, podobnie jak u innych ludów starożytnych, olbrzymią, a nawet rzec można decydującą rolę. Wpływała na rozwój kultury materialnej i duchowej mieszkańców Tracji, na ich strukturę polityczną i społeczną, znajdowała odbicie w predyspozycjach wojskowych. Antyczne przekazy literackie donoszą, że w owych czasach misje pośredników między światem bogów a ludźmi pełnili na Bliskim Wschodzie monarchowie. Król perski musiał spłodzić dziesięciu synów: trzech ofiarników, trzech wojowników i trzech hodowców, a ostatni z dziesięciu, uosabiający wszystkie wymienione funkcje, zostawał spadkobiercą tronu. W ten sposób działalność sakralna władcy jawiła się częścią ideologii dynastycznej Achemenidów[76]. Istnieją podstawy, by przypuszczać, że

---

[69] *Ibidem*, Bd. I, s. 618 – 625 s.v. *Artemis*.
[70] Pietrzykowski, *o. c.*, s. 120.
[71] *Ibidem*, s. 122, il. 39.
[72] *Ibidem*, s. 111.
[73] Svoboda, Coučev, *o. c.*, s. 137 – 138.
[74] Gorazd, *o. c.*, s. 176.
[75] *Ibidem*, s. 224.
[76] Marazov, *Influences et originalité*, s. 25.

Orfeusz, Maron, Kotys i inni książęta traccy byli również przykładami królów — kapłanów. Na napoliczniku hełmu z Kocofeneszti (IV w. p.n.e.)[77], wojownik odziany w paradny strój składa bogom ofiarę z baranka. Z wyglądu postaci oraz funkcji jaką sprawuje, można domyśleć się, że chodzi tu o samego basileusa, być może ostatniego z synów poprzedniego króla. Do tak pojmowanych koncepcji władzy nawiązuje pośrednio kompozycja figuralna dekorująca szyję rytonu 1 z Panagiuriszte (ryc. 1). Artysta, wykorzystując znany i popularny w sztuce antycznej motyw Sądu Parysa, wyraził w nim treści właściwe dla światopoglądu religijno-politycznego ówczesnych Traków. W centrum kompozycji znajdują się wizerunki tronującej Hery i Parysa. Obydwie postaci zwracają się ku sobie, co niedwuznacznie sugeruje, że na fryzie rytonu przedstawiony został ten moment wydarzenia, w którym Hera, usiłując zdobyć jabłko Eris, obiecywała trojańskiemu księciu dozgonne panowanie nad wieloma narodami. Z punktu widzenia chronologii mitycznych zdarzeń nieco dziwną wydaje się długa ozdobna laska trzymana przez Parysa. W starożytności pełniła ona funkcję berła. Wiadomo zaś, że podczas rozstrzygania sporu trzech bogiń, młody Trojańczyk był jedynie pasterzem w górach Idy, nie rozpoznanym jeszcze dzieckiem Priama. Niemniej, jako ostatni z synów królewskich, uosabiał istotne aspekty sakralne, wojownicze i hodowlane, właściwe prawowitemu następcy tronu.

Zapewne dla ówczesnych odbiorców naczyń z Panagiuriszte nawet tak drobne elementy dekoracji jak zwieńczenia uchwytów waz miały głęboki sens związany z resztą wyobrażeń. Lwy, kojarzone w antyku z symboliką solarną[78], stanowiły metaforę piastowanej władzy, zaś obdarzonym wielką mocą sfinksom przypisywano często cechy obrońców i protektorów[79].

Osobnym zagadnieniem w interpretacji skarbu pozostaje kwestia związków łączących plastyczne zakończenia czterech pierwszych rytonów ze scenami opasującymi szyje naczyń. Na obecnym etapie wiedzy o życiu duchowym i twórczości artystycznej Traków można jedynie domniemywać, że podobnie jak w kulturze helleńskiej jeleń związany był z Artemidą, baran z Hermesem, a kozioł z Dionizosem[80]. Charakterystyczne dla Greków zjawisko utożsamiania bóstw ze zwierzętami, odgrywało równie szczególną rolę w religii perskiej. Stanowiło w niej reminiscencję najstarszych wierzeń ludowych, gdy nie personifikowanym jeszcze bogom poświęcano określone zwierzęta[81].

Toreutyka tracka, tak jak scytyjska, czy monumentalne reliefy achemenidzkie, wykazywała silnie propagandowy charakter. Wyobrażone w niej sceny utrwalały ponadczasowość władzy i dawały świadectwo o prapoczątkach rodu

---

[77] Venedikov, Gerasimov, *o. c.*, t. I, il. 237 i 239.

[78] W. Kopaliński, *Słownik symboli*, Warszawa 1991, s. 195.

[79] Svoboda, Coučev, *o. c.*, s. 140, przypis 52.

[80] O tym, że z wymienionymi bóstwami utożsamiano owe zwierzęta, zob. Kopaliński, jak przypis 58, s. 55, 210, 347. Znamienne jest, iż wspomnianych tu bogów wymienia również Herodot (V 7), opisując panteon tracki.

[81] Zob. Marazov, *Influences et originalité*, s. 16 – 17.

królewskiego odwołującego się do heroicznych legend epickich. Gdy miejscowy basileus pojawiał się w trakcie rozmaitych uroczystości kultowych, przybrany w insygnia piastowanej władzy: hełm, pas, pierścień, nagolenniki i naczynia rytualne, jego wygląd z pewnością dość silnie oddziaływał na uczestników ceremonii. Każdy z wymienionych przedmiotów nabywał tu mocnych walorów dekoracyjnych, zaś przedstawione na nim sceny odsłaniały w świętym widowisku swój symboliczny sens.

Dziś można jedynie domyślać się, jak duże znaczenie posiadał w starożytnej Tracji wspaniały złoty skarb odkryty koło Panagiuriszte. Wykonano go wszak z kruszcu w pełni manifestującego władzę, kojarzącego się z tym co boskie i nieśmiertelne[82]. Głębokie treści wiążące omawiane wazy z bliskimi Trakom koncepcjami religijno-politycznymi, opartymi na ideologii dynastycznej, pozwalają przypuszczać, że naczynia miały charakter rytualny i należały do któregoś z trackich basileusów, lub co najmniej jakiegoś przedstawiciela trackiej warstwy rządzącej.

Poznań

DIE SYMBOLISCHE INTERPRETATION DES KOMPLEXES DER GOLDGEFÄßE VON PANAGJURIŠTE

Zusammenfassung

Der Goldschatz von Panagjurište bildet der Komplex von neun Gefäßen, die zwischen der zweiten Hälfte des 4. Jahrhunderts und der ersten Hälfte des 3. Jahrhunderts vor Chr. entstanden sind. Bei dem Finden (1949) waren acht von den ausgegrabenen Rhyten auf einer flachen Phiale angebracht. Trotz sehr sorgfältiger Anordnung der Vasen hatte man in ihrer Nähe keine Spuren eines Begräbnisses, eines Sanktuariums oder einer Residenz entdeckt.

Die Inhaltsanalyse der auf den einzelnen Gefäßen dargestellten Szenen hat aufgewiesen, daß sie mit den Beerdigungsfeiern thrakischer Arystokratie (Amphora — Rhyton) und mit den für die thrakische Mentalität eigentümlichen Machtkonzeptionen, in hellenischen ikonographischen Schemas ausgedrückt, verbunden sind.

Die Hälse der drei Rhyten, die mit den Köpfen der Hirschen und des Hammels geendet sind und die Rhyte in der Form der Protome eines Bocks sind durch die mit Figuren verzierte Friese umfaßt, die ihrer Thematik nach an die griechische Mythologie anknüpfen. Nach thrakischen epischen Sagen, die sich an persische Muster stützen, versicherte Basileus dem Volk die Reichlichkeit durch rituale Besiegung der Bestie, die Dürre und Tod heraufbrachte (Herakles mit Kerynitischen Hirschkuh und Theseus mit dem Maratonischen Stier auf dem Rhyton 2) und „hieros gamos" mit Großer Göttin, die Erde des Landes verkörperte (Dionysos, Eriope und zwei Bacchantinnen auf dem Rhyton 3). Dank dem Empfang der rituellen Gefäßen aus den Händen des Gottes (Hera mit der Phiale, Nike, Artemis und Apollo auf dem Rhyton 4), fing der zukünftige Herrscher der kriegerische, gezüchtete und sakrale Aspekte verkörperte, seine gesetzlich sanktionierte Regierung an (Parisurteil auf dem Rhyton 4). Es ist zu vermuten, daß drei Kannen-Rhyten in der Form der Frauenköpfe (Aphrodite, Hera und Athene auf den Rhyten 5, 6, 7) ergänzte der vierte als der Kopf von Alexander — Paris bearbeitet, der aus

[82] Zob. J. Kubczak, *Kurhany arystokracji scytyjskiej*, Poznań 1978, s. 140.

den näher unbekannten Gründen verschwunden war. Die den Gefäßen-Komplex auffüllende Phiale verzieren Symbole der Reichlichkeit und der aristokratischen Herkunft (Negerköpfe und Eichel).

Die Überlegungen nach der Funktion der Rhyten und Phialen im altertümlichen Thrakien ließen feststellen, daß diese mit der legendären Investitur verknüpften Gegenstände Aspekte von eigenartigen Machtinsignien erwarben, die die Reichlichkeit garantierten. Sie wurden auch zum unentbehrlichen Element der prächtigen königlichen Tracht, die bei den kultischen Zeremonien gebraucht wurde. Der tiefere Inhalt, der den hier behandelten Schatz mit den den Thraken näher liegenden, auf der dynastischen Ideologie gestützten, religiös — politischen Konzeptionen in Verbindung setzt, schuff die Grundlage dafür, eine Vermutung anstellen zu können, daß die Gefäße den rituellen Charakter hatten und zu einem der thrakischen Herrscher (Basileus) oder mindestens einem der Vertreter der thrakischen Regierungsschicht gehörten.

Eos LXXXIII 1995
ISSN 0012–7825

ORIGINE DE L'IMPARFAIT LATIN EN *-bam*

Par

WITOLD MAŃCZAK

Bogdano Wiśniewski
septuagenario

D'après l'opinion de Brugmann[1] et qui reste jusqu'à nos jours la plus répandue, l'imparfait latin est „ein univerbiertes Kompositum... *amá-bam*" et *-bam* est de la même origine que la forme archaïque *fuam*. Cette opinion a été récemment contestée par Kenneth Shields[2], qui, en général, estime que les désinences naissent par l'adjonction de particules déictiques. A son avis, les désinences primaires **-mi* et **-ti* sont nées par l'adjonction de la particule déictique **i* signifiant 'here and now' aux désinences secondaires **-m* et **-t*. Il pense également qu'aussi bien les formes lituaniennes de la 2[e] pers. sing. et de la 1[re] pers. plur. de l'impératif du type *eĩk(i)* 'go' et *eĩkime* 'let's go' que les parfaits grecs du type δέδορκα présentent "an original non-present deictic" **k*. Ensuite, il mentionne que Hirt a reconstruit une particule déictique **bhĕ*, qu'il croyait attestée dam le grec φή 'wie', dans les adverbes gotiques en *-ba* (par exemple, *ubila-ba*), dans le v. slave *bo* 'denn', dans l'ukr. *ba* 'ja, freilich' et dans l'arm. *ba*. De l'avis de Shields, les adverbes latins *ubi* et *ibi* "show a contamination of deictics in **u* and **i*... with one in **bh(-i)*". En outre, le linguiste américain attire l'attention sur la présence d'un élément **bh* dans des désinences comme sanskr. *-bhis*, v. pers. *-biš*, sanskr. *-bhyas*, avest. *-byō*, lat. *-bus*, osque *-fs*, grec. -φι. Finalement, Shields arrive à la conclusion que "in Indo-European a deictic particle in **bhe/o* was one of the elements affixed to second-third person verb structures in **-ø* as a means of indicating non-present time. Like other deictics, **bhe/o* was subject to contamination with similar forms, including a non-present deictic particle in **ā*. This contaminated verbal structure in **-ø-bhā* was subject to reanalysis in **-bhā-ø*, and this new morpho-

---

[1] K. Brugmann, *Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen,* Strassburg 1904, p. 548 et 553.

[2] K. Shields, *On the Origin of the Latin Imperfect in *-bā,* Αἰών, XIV, 1992, p. 165-171.

logical pattern was then extended throughout the paradigm. It became associated with the imperfect category in the Italic group as a result of its inherent non-present value."

De l'avis de Shields, sa conception a l'avantage d'expliquer des liens entre le suffixe latin de l'imparfait *-bā-*, le suffixe latin du futur *-bō* et le suffixe a. irlandais du futur *-f/b* (par exemple *rannfa* 'I will share', *léicfea* 'I will leave', *folnibthe* 'you will reign'). En même temps, il souligne que sa "derivation of this Latin imperfect structure from Indo-European verbal forms in *-ø removes entirely any need to assume a participial origin for the verb structure to which **bh* was attached".

A notre avis, la conception de Shields est peu vraisemblable parce qu'elle n'a rien à voir avec ce qu'on observe à l'époque historique. Il faut commencer par constater qu'à l'époque historique on observe souvent que les mots sont remplacés par des groupes de mots. En latin on disait *canto, cantas, cantat, cantamus, cantatis, cantant,* tandis qu'en français on dit *je chante, tu chantes, il chante, nous chantons, vous chantez, ils chantet* < *ego canto, tu cantas*, etc. En latin, on disait *lupus*, alors qu'en français on dit *le loup* < *illum lupum* ou *un loup* < *unum lupum.* Le comparatif latin *clarior* a été remplacé par *plus clair* < *plus clarum*, tandis que le superlatif *clarissimus* a été remplacé par *le plus clair* < *illum plus clarum.* Le génitif *Petri* et le datif *Petro* ont été remplacés par respectivement *de Pierre* < *de* + *Petrum* et *à Pierre* < *ad Petrum.* Le parfait latin *feci* a été remplacé par *j'ai fait* < *ego habeo factum,* tandis que le futur *faciam* est souvent remplacé par *je vais faire* < *ego vado facere.* Il en est de même du gérondif *ambulando* remplacé par *en allant* < *in ambulando.* Et ainsi de suite.

Quand le pronom personnel, l'article, l'adverbe faisant fonction de suffixe du comparatif ou du superlatif, la préposition ou le verbe auxiliaire précèdent le mot qu'ils accompagnent, un tel groupe de mots reste tel quel. Mais quand le verbe auxiliaire, l'article, etc. suivent les mots qu'ils accompagnent, le groupe de mots se soude en un seul mot, le mot qui suit subit une réduction provoquée par ce que nous appelons un développement phonétique irrégulier dû à la fréquence d'emploi[3] et devient une désinence. En voici quelques exemples. Le futur espagnol est né de la façon suivante:

cantare habeo	*cantaré*
cantare habes	*cantarás*
cantare habet	*cantará*
cantare habemus	*cantaremos*
cantare habetis	*cantaréis*
cantare habent	*cantarán*

[3] Pour cette notion, voir nos trois monographies: *Le développement phonétique des langues romanes et la fréquence,* Kraków 1969; *Słowiańska fonetyka historyczna a frekwencja*, Kraków 1977; *Frequenzbedingter unregelmässiger Lautwandel in den germanischen Sprachen,* Wrocław 1987.

Le conditionnel français est né de la façon suivante:

cantare habebam	*chanterais*
cantare habebas	*chanterais*
cantare habebat	*chanterait*
cantare habebamus	*chanterions*
cantare habebatis	*chanteriez*
cantare habebant	*chanteraient*

Le conditionnel italien est né de la façon suivante:

cantare habui	*canterei*
cantare habuisti	*canteresti*
cantare habuit	*canterebbe*
cantare habuimus	*canteremmo*
cantare habuistis	*cantereste*
cantare habuerunt	*canterebbero*

Le prétérit polonais est né de la fusion du participe passé actif et du verbe auxiliaire "être" (qui a été supprimé à la 3[e] personne):

pisał jeśm	*pisałem*
pisał jeś	*pisałeś*
pisał jest	*pisał*
pisali jesmy	*pisaliśmy*
pisali jeście	*pisaliście*
pisali są	*pisali*

En roumain, l'article s'est soudé avec le substantif en un seul mot et a subi en même temps un développement phonétique irrégulier dû à la fréquence, de sorte qu'on a l'impression que le substantif sans article et le substantif avec article présentent des désinences différentes:

mensam	*masă*	*mensam illam*	*masa*
mensae	*mese*	*mensae illi*	*mesei*
diem	*zi*	*diem illam*	*ziua*
frater	*frate*	*frater ille*	*fratele*
cognati	*cumnaţi*	*cognati illi*	*cumnaţii*

En russe, le pronom réfléchi s'est soudé avec le verbe en un seul mot et a subi en même temps un développement phonétique irrégulier dû à la fréquence (ce que masque parfois l'orthographe officielle, par exemple dans *nazyvaeš'sja,* l'élément final est prononcé en réalité [sa]):

nazyvaju sja	*nazyvajus'*
nazyvaeš' sja	*nazyvaeš'sja*
nazyvaet sja	*nazyvaetsja*
nazyvaem sja	*nazyvaemsja*
nazyvaete sja	*nazyvaetes'*
nazyvajut sja	*nazyvajutsja*

En polonais comme dans les autres langues slaves, l'adjectif présente une double déclinaison, simple et composée. A l'origine, la différence sémantique entre ces déclinaisons ressemblait, dans une certaine mesure, à celle qu'il y a entre *vieux* et *le vieux.* Voici comment la déclinaison composée des adjectifs est née:

sing.	nom.-voc.	**starъ jь*	*stary*
	gén.-acc.	**stara jego*	*starego*
	dat.	**staru jemu*	*staremu*
	instr.	**staromь jemь*	*starym*
	loc.	**staře jemь*	*starym*
plur.	nom.-voc.	**stari ji*	*starzy*
	gén.-acc.	**starъ jichъ*	*starych*
	dat.	**staromъ jimъ*	*starym*
	instr.	**stary jimi*	*starymi*
	loc.	**stařchъ jichъ*	*starych*

Évidemment, comme dans les autres cas que nous avons analysés, un développement phonétique irrégulier dû à la fréquence a joué un rôle dans la formation de la déclinasion composée des adjectifs polonais.

Il résulte de ces exemples que ce ne sont pas des particules, mais des mots pleins (verbes, adjectifs, démonstratifs, pronoms) qui constituent la source de désinences nouvelles.

En ce qui concerne l'origine de l'imparfait latin en *-bam,* il est essentiel que nous ne connaissons pas un seul cas où les désinences verbales exprimant le temps, l'aspect ou le mode seraient nées à l'époque historique par l'adjonction d'une particule déictique. Dans les cas qui nous sont connus (le futur espagnol *cantar-é* < *cantare habeo,* le conditionnel français *chanter-ais* < *cantare habebam,* le conditionnel italien *canter-ei* < *cantare habui* ou le prétérit polonais *pisał-em* < *pisał jeśm*), les désinences verbales exprimant le temps, l'aspect ou le mode proviennent de verbes auxiliaires. Et il est difficile de s'imaginer qu'à l'époque préhistorique des changements se soient produits qui n'aient jamais eu lieu à l'époque historique. Voilà pourquoi nous estimons que *amabam* provient de la combinasion du participe présent *amans* (cf. les ressemblances entre *amans* et *amabam, habens, ducens* et *habebam, ducebam* ainsi qu'entre *faciens, veniens* et *faciebam, veniebam*) avec un verbe auxiliaire présentant la racine

**bhū-*, à ceci près qu'un développement phonétique irrégulier dû à la fréquence a eu lieu. *Mutatis mutandis,* il en est de même du futur *amabo*.

Ajoutons que, contrairement à Shields, nous ne croyons pas qu'il y ait un lien génétique entre le suffixe de l'impératif lituanien *eik, eikime* et celui du parfait grec πεπαίδευκα. De l'avis de Toporov et Trubačev[4], le suffixe lituanien *-ki-* est d'origine finnoise.

Enfin, nous ne croyons pas non plus que les désinences primaires soient plus récentes que les désinences secondaires[5].

Kraków

---

[4] V. Toporov et O. Trubačev, *Lingvističeskij analiz gidronimov verchnego Podneprov'ja,* Moskva 1962, p. 245 suiv.

[5] W. Mańczak, *Le caractère archaïque du type v. ind. bhárāmi*, Studia Indo-Iranica, Wrocław 1983, p. 79-83.

EOS LXXXIII 1995
ISSN 0012–7825

DIE KLAGE DER ROMA — LUKAN 1, 186 ff. IN DER LITERARISCHEN TRADITION

Von

IRENE FRINGS

Personifikationen sind Ausdruck des Bemühens, Abstraktes zu konkretisieren und Unbeseeltes mit Leben zu füllen. Sie spiegeln sich in verschiedenen Bereichen des Geisteslebens, im Kultwesen ebenso wie in der bildenden Kunst und in der Literatur wider. Entsprechend breit ist das Spektrum der Fragestellungen, unter denen sich Personifikationen betrachten lassen. Je nachdem, ob ein religionsgeschichtlicher, ein kunsthistorischer oder ein literaturgeschichtlicher Ansatz gewählt wird, können die Schwerpunkte verschieden gelagert sein, ohne daß eine strikte Trennung zwischen diesen drei Bereichen möglich wäre: Nicht selten lassen sich Personifikationen in der Literatur auf ikonographische Vorbilder zurückführen, während schriftliche und bildliche Zeugnisse die Basis religionsgeschichtlicher Betrachtungen sind.

Ob Personifikationen den Göttern vorausgingen, wie Usener und seine Bonner Schule im Anschluß an Jakob Grimm annahmen, oder ob sich Menschen in Personifikationen „neue Götter nach dem Vorbilde der alten" schufen, wie Karl Reinhardt formulierte, ist kaum leichter zu entscheiden als die berühmte Frage: Wer war zuerst da, die Henne oder das Ei?[1] Ebenso kontrovers diskutierte man die Abgrenzung der literarischen Personifikation von verwandten Erscheinungen, wie der Allegorie, in den neueren Philologien, etwa in Arbeiten zur deutschen Minnedichtung, in der neben „Frau Minne" zahlreiche personifizierte Tugenden und Gemütszustände wie Weisheit und Treue, Hoffnung und Zweifel begegnen[2].

In den Werken der griechischen und lateinischen Autoren finden sich Per-

---

[1] Vgl. K. Reinhardt, *Personifikation und Allegorie,* in: Vermächtnis der Antike (hrsg. von C. Becker), Göttingen 1960, S. 7 – 40, zur Theorie S. 7 – 12, Zitat S. 11 (Erstveröffentlichung eines etwa 1937 abgeschlossenen Manuskripts).

[2] Einen guten Überblick bietet: Chr. Meier, *Überlegungen zum gegenwärtigen Stand der Allegorie-Forschung mit besonderer Berücksichtigung der Mischformen*, FMSt X, 1976, S. 1 – 69, bes. 58 – 64. Neuere Literatur bei: J.J. Paxon, *The Poetics of Personification*, Cambridge 1994.

sonifikationen seit ältester Zeit und in den verschiedensten Spielarten: Homer beschreibt die Litai als hinkende und schielende Greisinnen[3], der Sophist Prodikos stellt im bekannten Mythos von Herakles am Scheideweg Kakia und Arete in Frauengestalt dar[4], Vergil entwirft ein anschauliches Bild der auf raschen Flügeln dahineilenden Fama[5]. Die Theorie literarischer Personifikationen in der Antike fußt in der Rhetorik. Spätestens in der Sophistik wird die Personifikation zur festen Redefigur, ihre Theorie läßt sich bis auf Aristoteles zurückverfolgen. Im lateinischen Bereich finden sich Definitionen unter anderem in der *Rhetorica ad Herennium*, bei Cicero und bei Quintilian[6].

Wer diese Stellen durchgeht, sucht freilich vergebens nach dem im heutigen Sprachgebrauch geläufigen und auch hier schon verwendeten Begriff „Personifikation". Er ist eine späte, erst in der Humanistenzeit aufgebrachte Rückübersetzung des antiken Terminus προσωποποιία bzw. *personarum confictio*, der die Rede oder Handlung einer fiktiven Person bezeichnet[7]. „Fiktive Personen" können abwesende oder bereits verstorbene Menschen sein, aber auch Gegenstände, Gemütszustände und Abstracta, denen — so erklärt sich das Wort — eine Maske, ein πρόσωπον, lateinisch *persona*, aufgesetzt wird.

Thema dieses Beitrags ist die personifizierte Darstellung des Vaterlandes. Die Betrachtung soll bei der Epiphanie der Patria in Lukans *Pharsalia* ihren Anfang nehmen. Diese Stelle wird Ausgangspunkt einer Rückschau auf literarische Vorbilder sein, die bis ins 4. Jahrhundert vor Christus führt. Sie wird zugleich Gelegenheit zu einem Ausblick auf die pagane und christliche Literatur der lateinischen Spätantike geben. Lukan wird so ins Zentrum einer epochen- und gattungsübergreifenden Darstellung gerückt. Er markiert den Mittelpunkt einer Strecke, die von Platon bis Prudentius reicht.

Zwischen 62 und 65 n.Chr. verfaßte Lukan die *Pharsalia*, ein — bekanntlich unvollendetes — historisches Epos in 10 Büchern, in dem er den Bürgerkrieg zwischen Caesar und Pompeius darstellte. Nach einer ausführlichen Exposition beginnt die historische Erzählung mit folgender Schilderung: Bei seinem Marsch auf Rom ist Caesar an den Rubicon gelangt, der die Grenze

---

[3] *Ilias* 9, 502f.

[4] Xen. *Mem.* 2, 1, 21 – 34

[5] Verg. *Aen.* 4, 173 – 188

[6] Arist. *rhet.* 1411b; Demetr. eloc. 265 (wahrscheinlich um 100 v.Chr.): δόξατε ὑμῖν τοὺς προγόνους ὀνειδίζειν καὶ λέγειν τάδε ἢ τὴν Ἑλλάδα ἢ τὴν πατρίδα λαβοῦσαν γυναικὸς σχῆμα *Rhet. Her.* 4, 66 (zwischen 86 und 82 v.Chr.): *conformatio est, cum aliqua quae non adest persona confingitur quasi adsit, aut cum res muta aut informis fit eloquens et forma ei et oratio adtribuitur ad dignitatem adcommodata aut actio quaedam, hoc pacto: quodsi nunc haec urbs invictissima vocem mittat...* Cic. *de orat.* 3, 205; *orat.* 138; *part. or.* 55; *top.* 45; Quint. 9, 2, 31 – 33.

[7] Wer diese Übersetzung als Erster verwendete, ist nicht mehr exakt zu bestimmen, vgl. L. Petersen, *Zur Geschichte der Personifikation in der griechischen Dichtung und bildenden Kunst*, Würzburg 1939, S. 73: „'Personifikation, personifizieren' begegnet u.a. bei Creuzer, Jakob Grimm, englischen Humanisten des 17. und 18. Jahrhunderts und scheint eine Humanisten-Bildung nach προσωποποιία zu sein".

seiner Provinz markiert. Die Überschreitung dieses Flusses in Waffen[8] bedeutet den Beginn des Bürgerkriegs. In dieser Entscheidungssituation erscheint Caesar bei Nacht das Trugbild *(imago)*[9] der trauernden Patria, die mit der Roma identifiziert wird[10], und gebietet ihm Einhalt: „...riesenhaft schien da dem Feldherrn der Patria zitterndes Trugbild hell hervorleuchtend in dunkler Nacht mit tieftrauriger Miene das weiße Haar vom turmbestandenen Haupt herabzulassen, mit zerrauftem Haar und entblößten Armen neben ihm zu stehen und unter Tränen zu sprechen..."[11]. In dem Augenblick, da die Rechtsordnung aufs höchste bedroht ist, wendet sich das Vaterland selbst mit einem eindringlichen Appell an seinen Bedroher und dessen Soldaten: „Wenn Ihr rechtmäßig, wenn Ihr als Bürger kommt, ist es bis hierher erlaubt — *si iure venitis, / si cives huc usque licet* (Lukan, 1, 191f).

Damit wird *mutatis mutandis* eine ähnliche Situation vorausgesetzt, wie sie Platon im Schlußpassus des *Kriton* (50a-54e) schildert. Hier nimmt Sokrates zu dem Rat seiner Freunde Stellung, er solle sich der bevorstehenden Hinrichtung durch Flucht aus dem Gefängnis entziehen. Sokrates spielt diesen Vorschlag in Gedanken durch. Er fingiert, daß ihm die Gesetze und das Gemeinwesen von Athen, οἱ νόμοι καὶ τὸ κοινὸν τῆς πόλεως (50a), sollte er wirklich zu fliehen versuchen, in Personifikation erscheinen, sich ihm in den Weg stellen und eine Rechtfertigung verlangen[12]. Sokrates tritt den Gesetzen die Gesprächsführung ab und vertauscht die Rolle des Fragestellers mit der des Befragten. So gestaltet Platon einen Dialog im Dialog, in dem die Gesetze ihre Argumente

---

[8] Zur Rubicon-Szene bei Lukan: P. Grimal, *Le poète et l'histoire*, Entretiens de la Fondation Hardt XV („Lucain"), Vandoeuvres- Genf 1970, S. 53 – 106, 55 – 69; W.D. Lebek, *Lucans Pharsalia*, Göttingen 1976, S. 116 – 120; W. Görler, *Caesars Rubicon-Übergang in der Darstellung Lucans*, in: H. Görgemanns/ E.A. Schmidt (Hrsg.), Studien zum antiken Epos, Meisenheim 1976, S. 291 – 308, bes. 295; J. Masters, *Poetry and Civil War in Lucan's Bellum Civile*, Cambridge 1992, S. 1 – 10.

[9] Zu *imago* vgl. Verg. *Aen.* 2, 772f.: *infelix simulacrum atque ipsius umbra Creusae / visa mihi ante oculos et nota maior imago.*

[10] Vgl. Caesars Anrede *Roma, fave coeptis* (Lukan 1, 200). Bei Lukan ist die Gleichsetzung der Patria mit der Roma vollzogen, die Cicero im Prooemium zum zweiten Buch von *de legibus* (leg. 2, 15) theoretisch begründet; vgl. U. Knoche, *Die augusteische Ausprägung der Dea Roma*, Gymnasium LIX, 1952, S. 324 – 349, 331.

[11] Lukan 1, 186 – 190: *ingens visa duci patriae trepidantis imago / clara per obscuram voltu maestissima noctem / turrigero canos effundens vertice crines / caesarie lacera nudisque adstare lacertis / et gemitu permixta loqui...*

[12] Die Personifizierung der Gesetze in Form einer Prosopopoiie ist in der griechisch-römischen Literatur, soweit ich sehe, ohne Parallele. Daß man sich das Gesetz als göttliches Wesen persönlich dachte, beweisen jedoch Beinamen wie δεσπότης (Herodot 7, 104; Platon, *Nomoi* 4, 715d); βασιλεύς (Pindar fr. 169, 1 Snell), τύραννος (Platon, *Prot.* 337d) und ἄναξ (Hymn. Orph. 64, 1). Verwandt ist auch die Personifizierung von Εὐνομία und Δίκη bei Hesiod, *Theogon.* 902. — Auf eine Stelle in der mittellateinischen Literatur sei nur am Rande verwiesen: Im *Tetralogus* des Wipo (11. Jh.) richten die personifizierten Gesetze Bitten an Heinrich III. (V. 113 – 217). Das Auftreten der πόλις in Frauengestalt wird zwar bei Demetrios eloc. 265 als Beispiel einer Prosopopoiie angeführt (vgl. A 6), doch fehlen konkrete Beispiele in der griechischen Literatur. Zur Personifikation der πόλις vgl. die bekannte Stelle bei Theognis 39, 1081f. West: Κύρνε, κύει πόλις ἥδε, δέδοικα δὲ μὴ τέκῃ ἄνδρα / ὑβριστήν...

vortragen können. Sie weisen sich als konstitutiven Bestandteil des Gemeinwesens aus, in das der einzelne Bürger gestellt ist[13]. Entschließe er sich aus freien Stücken, in der von ihnen bestimmten Rechtsordnung zu verbleiben, so müsse er sich ihren Weisungen beugen. Die Verpflichtung eines Bürgers gegenüber den Gesetzen sei sogar größer als die eines Sohnes gegenüber den Anordnungen seines Vaters (51b).

Die Rede der Nomoi in Platons *Kriton* ist mehr als ein aus der konkreten Situation geborener Appell an das Rechtsempfinden des scheinbar zur Flucht entschlossenen Sokrates; sie faßt auf engem Raume ein komplettes staatstheoretisches Konzept zusammen: Die Gesetze werden als Grundlage eines Vertrages gedeutet, der den Einzelnen an den Staat bindet[14]. Natürlich ist der knappe Appell, den die Patria bei Lukan an Caesar richtet, weniger komplex. Aber der betont emotionslose Verweis auf das Recht und auf das, was einem römischen Bürger gestattet ist, steht doch auf einer vergleichbaren Ebene. Die Gesetze in Platons *Kriton* verkörpern nicht anders als Lukans Patria eine Rechtsinstanz, die Geltung beansprucht.

Dennoch erschließt der Vergleich mit dem griechischen Paradeigma das Verständnis der Lukanstelle keinesfalls vollständig. Der ohne jedes Stimmungsmoment vorgetragene Hinweis auf gültige Rechtsnormen ist nur ein Teil eines sehr facettenreichen Bildes. Die Sachlichkeit der kurzen Rede der Patria steht in Kontrast zu ihrem sehr detailliert beschriebenen Äußeren, aus dem Furcht und Trauer sprechen. Bei Platon bleibt das Erscheinen der Gesetze ein Gedankenspiel, zu dem Sokrates die Zuhörer einlädt. Auch wird jeder Hinweis vermieden, der die Personifikation näher veranschaulichte. Allenfalls mit dem Hinweis, daß die im Hades gültigen Gesetze ihre Geschwister seien (54c), weisen sich die Nomoi als Personen aus.

Lukan, der die Prosopopoiie — wahrscheinlich unter dem Einfluß der Rhetorenschule — ins Epos einführt, schildert das Erscheinen der Patria dagegen als reales Ereignis und gibt eine ausführliche Beschreibung ihrer äußeren Erscheinung. Auf sie ist nach einem kurzen Blick auf die römische Tradition der Personifikation des Vaterlandes gleich noch zurückzukommen.

Wie zwei bei Cicero überlieferte Ennius-Fragmente[15] beweisen, war den Römern bereits auf einer sehr frühen Stufe ihrer literarischen Entwicklung die Vorstellung der personifizierten Patria geläufig. Schon im Jahre 92 v.Chr. findet sich die Beschimpfung „Vaterlandsmörder" (*patriae parricida*) in einer Rede des Scaurus[16], und Varro zitiert das zu seiner Zeit bereits zur Formel erstarrte

---

[13] Die Gesetze und die πατρίς bzw. πόλις werden als untrennbare Einheit verstanden, vgl. 51a: ἡμᾶς τοὺς νόμους καὶ τὴν πατρίδα; 51d: ἡμεῖς τε καὶ ἡ πόλις.

[14] Zum Staat als Vertrag im Unterschied zum Staat als Kosmos vgl. R. Hirzel, *Agraphos Nomos*, Leipzig 1900, S. 74.

[15] Cic. *fin.* 2, 106: *desine, Roma, tuos hostes ... nam tibi moenimenta mei peperere labores*; de orat. 3, 167: *desine, Roma, tuos hostes / testes sunt campi magni* (frg. var. 6 – 8 [Scipio], p. 213 Vahlen).

[16] Scaur. frg. 9 (p. 167[4]Malcovati)

Bild von der Patria als einer Mutter[17]. Prosopopoiien im oben definierten Sinne finden sich im zweiten der Sallust zugeschriebenen Caesarbriefe, wo die Patria eine lange Mahnrede an den Adressaten hält (*epist.* 2, 13, 1 – 7) und bei Cicero, der in seinen Reden neben der *res publica* und der *patria* sogar einzelne Länder und Provinzen als Sprecher auftreten läßt[18]. Aus Ciceros Reden sei eine Stelle herausgegriffen, die manche Gemeinsamkeiten mit Lukan aufweist und so zum besseren Verständnis des Epikers beitragen kann.

In der 1. Catilinarie vom 8. November 63 v.Chr. will Cicero den persönlich anwesenden Angeklagten zum Verlassen Roms bewegen. Er verleiht seiner Forderung Nachdruck, indem er sie der Patria selbst in den Mund legt. Das Erscheinen der Patria wird ebenso wie bei Lukan als ein reales Ereignis ausgegeben[19]. Noch ein weiteres Moment ist mit der Darstellung Lukans vergleichbar. Zwar gibt Cicero keinen Hinweis auf das äußere Erscheinungsbild der Patria, aber er verleiht der Personifikation ein schärferes Profil, indem er ihr Empfindungen zuordnet: Das beherrschende Motiv der Rede, mit der sich die Patria an Catilina wendet, ist die Furcht. Sie könne es nicht ertragen, so die Patria, seinetwegen „ganz in Furcht zu leben" (*totam me esse in metu propter unum te*) und „beim kleinsten Geräusch Catilina zu fürchten" (*quicquid increpuerit Catilinam timeri*). Ihr Appell endet mit den Worten „...geh, und befreie mich von dieser Furcht, damit ich endlich aufhören kann, mich zu fürchten", ... *discede ac hunc mihi timorem eripe, ... ut tandem aliquando timere desinam*[20].

Die Vorstellung einer Patria, die Gefühle empfindet und diese in Worten oder Gesten äußert, scheint mir etwas typisch Römisches zu sein, das Cicero und Lukan in den unterschiedlichen Genera, die sie vertreten, in jeweils unterschiedlicher Weise zum Ausdruck bringen. Cicero läßt Haß und Furcht der Patria in ihrer Rede erkennen. Lukan schildert ihre Furcht und ihre Trauer anhand der äußeren Erscheinung und der Gestik. Er verlagert das Stimmungsmoment von der direkten Rede auf den narrativen Teil der Prosopopoiie: Die Patria zittert vor Furcht, ihr Gesichtsausdruck ist tieftraurig, sie vollzieht die üblichen Trauergesten, ihr Haar ist wirr, die Arme sind nackt und sie spricht mit tränenerstickter Stimme.

In starkem Kontrast zu dieser Darstellung ist aber auch vom strahlenden Glanz und von der überdimensionalen Größe des Trugbilds die Rede, das Caesar mit Schrecken erfüllt[21]. Dahinter verbirgt sich eine bei der Beschreibung von Götterepiphanien übliche Topik, mit der Lukan die Prosopopoiie an das Epos anpaßt. Auch in der Beschreibung des zweifachen Kopfschmucks arbeitet Lukan

---

[17] Men. frg. 236 Cèbe.

[18] Cic. *Catil.* 1, 27 (*patria, Italia, res publica*); *div. in Caec.* 19 (*Sicilia, provincia*)

[19] Cic. *Cat.* 1, 18: *quae [patria] tecum, Catilina, sic agit et quodam modo tacita loquitur.* Quint. 9, 2, 32 bemerkt zu dieser Stelle: *illud audacius genus...* (es folgt das Zitat).

[20] Alle in diesem Abschnitt angeführten Zitate stammen aus Cic. *Cat.* 1, 18.

[21] Erschrecken ist die typische Reaktion auf das Erscheinen eines Gottes, vgl. *Ilias* 24, 170; Verg. *Aen.* 2, 774; 4, 279 f. und Ov. *fast.* 3, 331 mit Bömers Kommentar zur Stelle.

mit Gegensätzen. Er schildert, wie die Patria ihr weißes Haar vom turmbestandenen Haupt herabläßt. Das weiße Haar als Attribut der Frau ist Zeichen ehrwürdigen Alters, während die Turmkrone als Attribut der Stadt Wehrhaftigkeit versinnbildlicht[22]. Charakteristisch für die Darstellung Lukans ist die Kontrastierung gegensätzlicher Elemente: Die Sachlichkeit und Prägnanz der wörtlichen Rede steht in einem starken Spannungsverhältnis zur stimmungsbetonten Beschreibung der äußeren Erscheinung, die ihrerseits von der Kontrastmalerei lebt: Lukan stellt dem respektgebietenden, in die Nähe des Göttlichen gerückten Wesen der Patria ihre Trauerbekundungen entgegen. Er evoziert das Bild der Greisin ebenso wie das der wehrhaften Stadt.

Die Interpretation der Lukanstelle wäre unvollständig ohne einen Blick auf die Rede, mit der Caesar auf die Apostrophe der Patria antwortet. Er richtet ein ehrfürchtiges Gebet[23] an eine lange Reihe römischer Schutzgottheiten und Sakralinstitutionen, und bekundet ihnen seine Loyalität. Darin ist einerseits eine zumindest kleine Reverenz an den Götterapparat zu sehen, den Lukan bekanntlich aus dem epischen Geschehen ausklammert. Es zeigt sich aber auch, daß Caesar durch den Appell der Patria in seinem religiösen Empfinden tangiert ist. Er spricht als Römer, für den es selbstverständlich ist, das Gelingen eines militärischen Unternehmens den Schutzgöttern seiner Vaterstadt anzuempfehlen. Lukans Patria verkörpert nicht nur eine Rechtsinstanz, sondern auch eine religiöse Autorität.

Die Vorstellung von der personifizierten Roma als einer an religiöses und nationales Selbstverständnis appellierenden Autorität verbindet Lukan mit einer Gruppe von Autoren aus viel späterer Zeit. Am Ende des 4. Jahrhunderts, als Rom nicht mehr alleiniges politisches Zentrum des Reiches war, als mit Konstantinopel ein „zweites Rom" entstanden war[24] und der wachsende Einfluß des Christentums die heidnische Kultur mehr und mehr zurückdrängte, verzeichnet die pagane Literatur eine große Fülle von Prosopopoiien der Roma[25]. Bei aller

---

[22] Vgl. Verg. *Aen.* 10, 253: *turrigeraeque urbes*. Die Mauerkrone ist ursprünglich ein Attribut der Göttin Kybele. Auf stadtrömischen Münzen erscheint Kybele seit Anfang des 2. Jahrhunderts v.Chr. im Schmuck der Turmkrone. Das Symbol der Mauerkrone wird dann — zuerst in Kleinasien — auf Roma übertragen. Ein literarischer Reflex dieser Übertragung findet sich bei Vergil, *Aen.* 6, 781 – 787, wo Roma mit der als *turrita* bezeichneten Kybele verglichen wird (zu der Vergilstelle Knoche, [wie Anm. 10], S. 335). Zu denken ist auch an die bekannte bildliche Darstellung auf der Wiener Gemma Augustea; hier setzt eine Frauengestalt mit Turmkrone Augustus, der neben Roma thront, die *corona civica* aufs Haupt. Zur Gemma Augustea: H. Hommel, *DOMINA ROMA*, Die Antike XVIII, 1942, S. 127 – 158 (Neudruck in: Rom als Idee [hrsg. von B. Kytzler], Darmstadt 1993, S. 31 – 71, hiernach zitiert, S. 51 – 53).

[23] Lebek (wie A 8), S. 119, Anm. 19 hebt gegen Schönberger, Morford und Burck zu Recht hervor, daß Caesars Gebet nicht als Heuchelei oder Ironie zu deuten ist (bibliographische Nachweise dort).

[24] Zur Vorstellung von Konstantinopel als einem „zweiten Rom" vgl. W. Hammer, *The Concept of the New or Second Rome in the Middle Ages*, Speculum XIX, 1944, S. 50 – 62 (Neudruck in: Rom als Idee [wie A 22], S. 138 – 157).

[25] Aus der Zeit zwischen Lukan und dem Ende des 4. Jahrhunderts ist mir nur ein Beispiel für eine Prosopopoiie der Roma bekannt. In einem anonym überlieferten Panegyricus auf Maximian und Konstantin (*Pan. Lat.* 7[6], 10, 5 – 11, 4) spricht Roma zu Maximian. Der Beginn ihrer Rede spielt wohl auf den von Ciceros 1. *Catilinarie* an: *Quousque hoc, Maximiane, patiar me quati, te quiescere?*

Verschiedenheit lassen diese Darstellungen eine wichtige Gemeinsamkeit erkennen: Die Verfasser benutzen Personifikationen der Roma nicht mehr beliebig in den verschiedensten Zusammenhängen affektischer Darstellung, sondern gezelt, um ihrem Rombild Ausdruck zu geben. Im Gegenzug verwenden christliche Autoren dasselbe Stilmittel, um ihr Verständnis der Rolle und Bedeutung Roms zu veranschaulichen. Verschiedene Ausgestaltungen von Prosopopoiien der Roma werfen somit ein Licht auf das unterschiedliche Rombild bei Heiden und Christen. Sie lassen zugleich Bemühungen erkennen, gegensätzliche Vorstellungen zu einer Synthese zu bringen und spiegeln damit im Kleinen jene große Auseinandersetzung zwischen Heidentum und Christentum wider, von der die Spätantike geprägt ist.

Mit Symmachus, Ambrosius von Mailand, Claudian und Prudentius sollen im folgenden je zwei Vertreter des traditionellen und des christlichen Rombildes zu Wort kommen. Die ausgewählten Stellen aus der 3. Relatio des Symmachus, dem 18. Brief des Ambrosius von Mailand und dem Streitgedicht *contra Symmachum* des Prudentius repräsentieren unterschiedliche literarische Genera. Sie behandeln aber denselben historischen Gegenstand, den Streit um den Altar der Victoria, und sind, wie gleich noch genauer darzustellen ist, aufeinander bezogen. Andererseits ist die zu besprechende Stelle aus Claudians *Bellum Gildonicum*, die auf Lukans Darstellung der Patria am Rubicon zurückgeht, das direkte epische Vorbild des Prudentius. Bei Prudentius sollen zwei Linien, an denen sich die folgenden Überlegungen ausrichten, zusammenlaufen: Eine ereignisgeschichtliche Linie, die über Ambrosius zu Symmachus und eine gattungsspezifische Linie, die über Claudian zu Lukan zurückweist.

In seiner dritten Relatio[26], die er 384 vor dem Kindkaiser Valentinian II. und bedeutenden Repräsentanten des Reiches hielt, forderte Quintus Aurelius Symmachus als Stadtpräfekt von Rom und Wortführer der heidnischen Senatsmehrheit die Wiedererrichtung des Altars der Victoria, der sich seit der Zeit des Augustus mit nur einer Unterbrechung im Sitzungssaal des Senats befunden hatte, und der zwei Jahre zuvor von Gratian entfernt worden war[27]. Mit dieser

---

[26] Text: R. Klein, *Der Streit um den Victoriaaltar, Die dritte Relatio des Symmachus und die Briefe 17, 18 und 57 des Mailänder Bischofs Ambrosius*, Darmstadt 1972 (kritische Edition mit deutscher Übersetzung, Einleitung und Kommentar); R.H. Barrow, *Prefect and Emperor, The Relationes of Symmachus A.D. 384*, Oxford 1973 (Text nach der Ausgabe von O. Seeck, Berlin 1883, Neudruck 1961 [MGH A.A. VI 1] mit englischer Übersetzung); J. Wytzes, *Der letzte Kampf des Heidentums in Rom*, Leiden 1977, S. 200 – 213 (Text nach Seeck mit deutscher Übersetzung) und 265 – 292 (Kommentar). Eine ausführliche Interpretation der 3. Relatio bei: R. Klein, *Symmachus, Eine tragische Gestalt des ausgehenden Heidentums*, Darmstadt 1971, S. 76 – 107 (mit weiteren Literaturangaben). Zu den juristischen Hintergründen des Streits um den Victoriaaltar: A. Dihle, *Zum Streit um den Altar der Victoria*, in: Romanitas et Christianitas (Festschrift J.H. Waszink), Amsterdam/London 1973, S. 81 – 97.

[27] Zum wechselvollen Schicksal von Altar und Statue vgl. Chr.H.A. Pohlsander, *Victory: The Story of a Statue*, Historia XVIII, 1969, S. 588 – 597. Die Statue wurde am 28. August 29 v.Chr. durch Augustus geweiht (ILS 8744). Vermutlich Statue und Altar entfernte man beim Rombesuch Kon-

Eingabe löste er einen Streit aus, bei dem es um Grundsatzfragen ging. Gratians Religionspolitik beschränkte sich ja keinesfalls auf diesen symbolischen Akt. Der Kaiser versuchte durch vielfältige Repressalien[28] das heidnische Kultwesen dort zurückzudrängen, wo es seinen geistigen Mittelpunkt hatte: in Rom.

Gegen dieses Vorhaben wendet sich Symmachus mit der ganzen Wucht seiner Rhetorik. An hervorgehobener Stelle, genau in der Mitte der Rede (*rel.* 3, 9f.), läßt er die greise Roma als Fürsprecherin des heidnischen Kultzentrums auftreten. Sie appelliert an den Kaiser, den Fortbestand der überkommenen Religion zu sichern, die als ein zentrales Moment römischer Wesensart begriffen wird. Ihr pathetisches Plädoyer beschränkt sich jedoch nicht auf den engeren Bereich des Religiös-Kultischen; es will dem Auditorium römische Wertvorstellungen und Traditionen bewußt machen. Daher macht Symmachus das hohe Alter zum beherrschenden Motiv der Rede, die er der Roma in den Mund legt.

In der Literaturgeschichte ist Symmachus nach Lukan der Erste, der die personifizierte Roma als Greisin auftreten läßt. Daß hier eine direkte Beeinflussung durch Lukan vorliegt, der nach Quintilians vielzitiertem Urteil „mehr für Redner als für Dichter ein Muster ist" (10, 1, 90), scheint mir durchaus möglich, wenngleich die Stelle bisher in andere Traditionszusammenhänge eingeordnet wurde[29].

Aufgrund ihres Alters fordert Roma Respekt: *...reveremini annos meos* (*rel.* 3, 9). Dann setzt sie Alter und gewissenhafte Verehrung der Götter in ein Kausalverhältnis zueinander. Anhand von Beispielen aus der Geschichte legt Roma dar, daß die Pflege der heidnischen Kulte die Ausbreitung des Reiches zur Weltmacht ermöglichte und seinen Bestand sicherte; sie war in der Vergangenheit Voraussetzung aller militärischen Erfolge[30]. Die heidnischen Götter vertrieben Hannibal von ihren Toren und die Senonen vom Kapitol. In der Gegenwart ist freie Religionsausübung Manifestation der *libertas*.

Andererseits, so Roma, sei ihr eine Abkehr von den traditionellen Kulten

---

stantius' II. im Jahre 357, stellte sie aber 361/62 auf Anordnung Julians zurück. Die abermalige Entfernung durch Gratian (382) ist Anlaß der Eingabe des Symmachus.

[28] Die wichtigsten Maßnahmen waren der Entzug steuerlicher Vorteile und aller Zuschüsse für heidnische Priesterkollegien, besonders für die Vestalinnen, der Entzug von Grundstücken, die der Staat für den Bau von Tempeln zur Verfügung gestellt hatte und das Verbot für Priesterschaften, Erbschaften anzutreten. Vgl. Klein, (wie Anm. 26), S. 178.

[29] Klein nennt im Kommentar zur Stelle den für uns seit Seneca (bei Laktanz, *div. inst.* 7, 15, 14) faßbaren Lebensaltervergleich, den auch Florus (*epit.* 1, 1 [Prooemium]) und Ammianus Marcellinus (14, 6, 3 – 5) anführen. Literatur zum Lebensaltervergleich ist zusammengestellt bei: H. Berthold, *Mundus senescens?* Literatur und ihre Inhalte in der Krisenzeit, in: Roma Renascens (Festschrift I. Opelt), Frankfurt am Main/Bern/New York/Paris 1988, 38 – 51, Anm. 10 auf S. 49. Die Formulierung *Romam nunc putemus adsistere* (*rel.* 3, 9), mit der Symmachus die Prosopopoiie einleitet, könnte auf Beeinflussung durch einen Dichtertext hindeuten. In der Poesie ist *adsistere* bei der Beschreibung von Götterepiphanien gebräuchlich, z.B. Verg. *Aen.* 4, 702; Prop. 4, 6, 29. Ganz ähnlich heißt es bei Lukan: *...visa duci patriae ... imago ... adstare* (1, 186/189).

[30] Dieses Argument ist so alt wie die Auseinandersetzung zwischen Heiden und Christen, vgl. Minucius Felix, *Octavius* 6, 2 (Rede des Caecilius).

in ihrem hohen Alter nicht mehr möglich: „Spät und schmachvoll ist eine Besserung im Greisenalter"[31]. Der Lösungsvorschlag ist eine Aufforderung zur Toleranz, die das Kernstück der gesamten Relatio ausmacht. Der neuplatonische Gedanke, daß das Geheimnis des Göttlichen zu groß sei, als daß es auf einem einzigen Wege erkannt werden könne, begründet einen Appell zur Duldung des Heidentums. Auf seiner Grundlage fordert Symmachus die friedliche Koexistenz verschiedener Religionsformen[32]. Ein solches Anliegen der personifizierten Roma in den Mund zu legen, bedeutet eine kaum noch zu überbietende Vereindringlichung.

Diese kurze Skizze zeigt Roma als Vermittlerin zwischen Vergangenem und Gegenwärtigem. Sie veranschaulicht gleichzeitig, wie sich im Rombild des Symmachus Altes mit Neuem vereint. Rom als Herrin des Weltkreises, die freie Religionsausübung als Zeichen der *libertas* — das sind nationalrömische Gedanken in republikanisch-augusteischer Tradition[33]. Insofern stellte Friedrich Klingner zu Recht fest, das Rombild der Augusteerzeit habe bis zum Ende des heidnischen Altertums Bestand gehabt[34]. Entscheidend aber ist, daß Symmachus aus diesen traditionellen Vorstellungen keine Lösung des aktuellen Konflikts mit dem Christentum gewinnt. Der Weg, der aus dieser Krise herausführen soll, führt über die neuplatonische Philosophie, das bedeutendste geistige Gegengewicht zum Christentum im 4. Jahrhundert. Symmachus verbindet also traditionell-nationalrömische mit modernen, neuplatonischen Elementen[35].

Im gegebenen Rahmen kann nur die Prosopopoiie der Roma, die im Zentrum der 3. Relatio steht, betrachtet werden. Aber schon dieser kleine Ausschnitt läßt die glänzende Rhetorik und gedankliche Tiefe der gesamten Rede erahnen. So verwundert es nicht, daß sie großen Eindruck auf das Konsistorium des Kaisers machte — und die christliche Gegenseite sofort auf den Plan rief. Diese hatte einen Wortführer, der Symmachus an politischem Einfluß und rhetorischer Schulung in nichts nachstand: den Mailänder Bischof Ambrosius.

---

[31] Symm. *rel.* 3, 10: *sera ... et contumeliosa est emendatio senectutis.*

[32] Vgl. auch *rel.* 3, 8: *suus enim cuique mos, suus cuique ritus est. varios custodes urbibus cultus mens divina distribuit.* In der *mens divina* erkennt man den νοῦς des Porphyrios wieder, die erste Ausstrahlung des Ureinen, die auch Macrobius als *mens divina* bezeichnet (*somn.* 1, 8, 10). Ähnliche Gedanken wie in der 3. Relatio finden sich, gleichfalls vor neuplatonischem Hintergrund, bei Maximus von Madaura (Aug. *ep.* 16, 1: Viele Bezeichnungen für den einen Gott) und bei Nectarius (Aug. *ep.* 103, 2: Viele Wege zur Erkenntnis des einen Gottes). Gegen die traditionelle Interpretation der 3. Relatio als eines Appells zur Toleranz wendet sich Chr. Gnilka, *Die vielen Wege und der Eine. Zur Bedeutung einer Bildrede aus dem Geisteskampf der spätantike*, Literaturwiss. Jahrb. N.F. XXXI, 1990, S. 9 – 51, 9 – 16.

[33] Belege bei W. Gernentz, *Laudes Romae*, Rostock 1918, S. 129 – 145; speziell zur *libertas*: Chr. Wirszubski, *Libertas als politische Idee im Rom der späten Republik und des frühen Prinzipats*,Darmstadt 1967; S. 36f.

[34] Fr. Klingner, *Rom als Idee*, Die Antike III, 1927, S. 17 – 34 (Neudruck in: Römische Geisteswelt, München [5]1965, S. 645 – 666, und Roma Aeterna [wie Anm. 22], S. 13 – 30, hiernach zitiert, S. 20).

[35] So M. Fuhrmann, *Die Romidee der Spätantike*, HZ CCVII, 1968, S. 529 – 561 (Neudruck in: Roma Aeterna [wie Anm. 22], S. 86 – 123, hiernach zitiert, Anm. 53 mit weiteren Literaturangaben).

Bereits zwei Jahre zuvor war es in dem schon länger schwelenden Streit um den Altar der Victoria zu einer Konfrontation zwischen Symmachus und Ambrosius gekommen. Damals hatte Ambrosius verhindern können, daß Symmachus überhaupt Gelegenheit erhielt, dem Kaiser sein Anliegen vorzutragen. Auch 394 bezog er mit aller Entschiedenheit Front: Noch ohne den genauen Wortlaut der 3. Relatio zu kennen, richtete er in aller Eile ein Schreiben an Valentinian II. (*ep.* 17), in dem er ihn, bald drohend, bald beschwörend, aufforderte, das Gesuch der Heiden abzulehnen. Ambrosius hatte Erfolg. Und doch gab er sich damit nicht zufrieden, sondern verfaßte wenig später, als ihm die 3. Relatio vorlag, eine ausführliche Widerlegung (*ep.* 18)[36]. Dem Mailänder Bischof war ganz offensichtlich daran gelegen, sich nicht nur in der Sache durchzusetzen, sondern auf das rhetorische Meisterwerk des Symmachus mit einer ebenbürtigen Leistung zu antworten, zu jedem einzelnen der vorgetragenen Argumente Stellung zu beziehen und nicht zuletzt dem Rombild des Symmachus ein eigenes Modell entgegenzusetzen.

Im 7. Kapitel des 18. Briefes führt Ambrosius ebenso wie Symmachus eine Prosopopoiie der greisen Roma ein. Jedoch wird diesem „Konkurrenztropos" keine Rede in den Mund gelegt, die eine genaue Entsprechung zur Rede der personifizierten Roma bei Symmachus darstellte. Die Auseinandersetzung mit den Argumenten, die Symmachus in den Kapiteln 9 und 10 durch den Mund der Roma vorbringt, greift viel weiter. Sie umspannt die Kapitel 4 – 9 des 18. Briefes. Die Prosopopoiie ist also nur ein Teil einer umfangreicheren Stellungnahme, die Ambrosius teils im eigenen Namen, teils im Namen Romas abgibt[37]. Sicher nicht ohne Grund setzt Ambrosius mit seiner Widerlegung der 3. Relatio, die in Kapitel 4 beginnt, bei der von Symmachus gestalteten Prosopopoiie ein. Sie muß er als das Kernstück der gesamten Rede empfunden haben. In einem ersten Schritt (Kap. 4 – 6) leugnet Ambrosius, indem er die von Symmachus angeführten Exempla bespricht, daß ein Kausalverhältnis zwischen gewissenhafter Pflege der heidnischen Kulte und militärischem Erfolg bestehe. Er beschränkt sich zunächst darauf, das zu negieren, was Symmachus behauptet hatte. Erst dann läßt er die greise Roma auftreten, die ihre Abscheu gegenüber den blutigen Opfern der Heiden bekundet: „Warum befleckt ihr mich täglich nutzlos mit dem Blut unschuldiger Tiere?"[38] Schon mit diesen Worten weist Roma sich als Christin aus. Ihre Rede ist aber keineswegs eine rein christlich geprägte Gegendarstellung zu den Ausführungen der Roma in der 3. Relatio. Vielmehr macht sich Ambrosius die Argumentationstaktik seines Gegners zu eigen, indem er Roma den Blick auf die Geschichte richten läßt. Ebenso wie bei Symmachus blickt sie zunächst auf die Epoche der römischen Expansion. Die Kriegskunst des Camillus,

---

[36] Der Text findet sich in der Edition von Klein (wie Anm. 26). Nach Klein Wytzes (wie Anm. 26), S. 226 – 251 mit Kommentar auf S. 303 – 313.

[37] Zum Aufbau der Argumentation des Ambrosius in *ep.* 18 vgl. Klein, Ed. (wie Anm. 26), S. 49 – 53.

[38] Ambr. *ep.* 18, 7: *quid me casso cottidie gregis innoxii sanguine cruentatis?*

Regulus und Africanus werden gelobt. Das sind ganz unerwartete Töne, die zeigen, wie Ambrosius scheinbar in die Vorstellungswelt der Heiden eintaucht — um gleich darauf das traditionelle römische Wertedenken völlig auf den Kopf zu stellen. Er spricht der *religio* nicht nur ab, Ursache der militärischen Erfolge zu sein, die allein auf die persönliche Tapferkeit der einzelnen Feldherrn zurückzuführen seien, sondern konstruiert geradezu einen Gegensatz zwischen *religio* und *virtus*: „Die Tapferkeit (*virtus*) streckte die zu Boden, welche der Götterglaube (*religio*) nicht bezwang"[39]. Man braucht nur an die zweite Römerode des Horaz zu erinnern[40], um zu belegen, wie diametral eine Abkoppelung der *virtus* von der *religio* heidnischen Vorstellungen entgegensteht.

Gleichzeitig dehnt Ambrosius den von Symmachus vorgegebenen historischen Rückblick auf die jüngere Vergangenheit aus. Er erwähnt die moralische Depravation einzelner Kaiser, die kurze Dauer ihrer Herrschaft, das von anstürmenden Barbarenheeren bedrohte Reich. Damit schafft er nicht nur einen wirkungsvollen Kontrast zu der kurz zuvor positiv gezeichneten republikanischen Zeit, sondern entlarvt auch das von Symmachus gezeichnete Rombild als Illussion. Ambrosius nennt Mißstände, von denen Symmachus schwieg und findet für sie die längst erwartete Erklärung: Die genannten Kaiser waren keine Christen. Der einzige Ausweg ist eine Bekehrung zum Christentum, welche Ambrosius die personifizierte Roma an exponierter Stelle, genau in der Mitte der Passage, erklären läßt.

Die Bekehrungsszene ist ein kleines rhetorisches Meisterwerk. Erst hier bringt Ambrosius das bei Symmachus zentrale Motiv des hohen Alters wirkungsvoll ins Spiel. Er führt eine von Reue getriebene Roma vor, die sich von den Fehlern der Vergangenheit lossagt und auch im Alter noch dazulernen kann:[41] „Ich schäme mich nicht, mich mit dem ganzen Erdkreis in hohem Alter zu bekehren." Das ist eine direkte Replik auf Symmachus, der Roma sagen ließ: „Spät und schmachvoll ist eine Besserung im Greisenalter"[42]. Erst an dieser Stelle, unmittelbar nachdem sie ihre Bekehrung verkündet hat, läßt Roma das erste Bibelzitat in ihre Rede einfließen, das rhetorisch geschickt auf das tragende Motiv bei Symmachus bezogen ist: Nicht die Anzahl der Jahre sei entscheidend,

---

[39] Ambr. *ep.* 18, 7: *stravit virtus, quos religio non removit.*

[40] Hor. *c.* 3, 2, 21f.: *virtus recludens immeritis mori/caelum...* Zum Zusammenhang von *virtus* und *religio* vgl. Heinze im Kommentar zu c. 3, 2 (Einleitung): „Mannhaftigkeit, *virtus*, verleiht unverlierbare, selbst den Tod überdauernde Ehren, und fromme Scheu vor Verletzung heiliger Gebote, *religio*, schützt vor dem göttlichen Strafgericht."

[41] Aus der sündigen Roma, die man mit der Hure Babylon aus dem 16. Kapitel der Johannesapokalypse identifizierte, macht Ambrosius eine reumütige Sünderin. Vgl. V. Buchheit, *Christliche Romideologie im Laurentiushymnus des Prudentius*, in: Polychronion (Festschrift F. Dölger), Heidelberg 1966, S. 121 – 144 (Neudruck in: R. Klein [Hrsg.], Das frühe Christentum im Römischen Staat, Darmstadt 1971 (WdF 267), S. 455 – 485, hiernach zitiert, S. 459).

[42] Ambr. *ep.* 18, 7: *non erubesco cum toto orbe longaeva converti. verum certe est, quia nulla aetas ad perdiscendum s e r a est. erubescat senectus, quae e m e n d a r e se non potest* = Symm. *rel.* 3, 10: *s e r a... et contumeliosa est m e n d a t i o senectutis.*

sondern die Gesittung, heißt es in Anlehnung an ein Schriftwort aus dem Buch der Weisheit: *non annorum canities est laudanda, sed morum* (= Sap. 4, 8f.). Gleich darauf bezieht Ambrosius wieder den Standpunkt der Gegenseite, indem er Roma erklären läßt, durch ihre Bekehrung zu Christus habe sie nun auch die letzte Gemeinsamkeit mit den Barbaren aufgegeben[43].

Unter bemerkenswert sparsamem Rekurs auf christliches Gedankengut will Ambrosius nicht nur aufzeigen, daß eine Bekehrung zum Christentum durchaus mit römischem Selbstverständnis zu vereinbaren sei. Er geht sogar so weit, dem Auditorium zu suggerieren, daß ein wahrer Römer Christ sein müsse. Erst am Schluß verändert sich der Ductus der Rede. Die zum Christentum übergetretene Roma spricht jetzt auch als Christin und läßt ihr Plädoyer mit Anspielungen auf Bibelstellen ausklingen, indem sie nach Paulus das Leben des Christen als Kriegsdienst auf Erden bezeichnet und den zu Beginn erwähnten römischen Feldherrn die christlichen Märtyrer entgegenstellt. Mit diesem Rückverweis auf den Anfang endet die Prosopopoiie bei Ambrosius. Sie widerlegt also nicht die gesamte Argumentation, welche die Roma bei Symmachus vortrug, sondern nimmt nur auf jene Elemente Bezug, die oben als „traditionell-nationalrömisch" bezeichnet wurden. Der aus dem Neuplatonismus hergeleitete Appell zur Toleranz heidnischer Kulte wird abschließend gesondert behandelt. In dieser Frage ist der Theologe Ambrosius gefordert, im eigenen Namen den Ausschließlichkeitsanspruch des Christentums zu betonen[44].

Das gemeinsame Motiv der als Greisin dargestellten Roma erlaubte uns, eine Verbindungslinie von Lukan zur 3. Relatio des Symmachus zu ziehen, und führte von dort zum 18. Brief des Ambrosius. Eine motivische Parallele kann nur ein Indiz für eine mögliche Beeinflussung durch Lukan sein. Ein Beispiel für eine direkte Lukanrezeption bietet dagegen eine Stelle aus dem *Bellum Gildonicum* des Claudian (*in Gild.* 17 – 30).

Das *Bellum Gildonicum*, ein zeitpolitisches Epos, handelt von dem Konflikt mit Gildo, dem Oberbefehlshaber von Nordafrika, der in den Jahren 397/98 die Kornzufuhr nach Italien so weit eingeschränkt hatte, daß die Bevölkerung Roms nicht mehr ausreichend versorgt war[45]. Um die Notlage in der Hauptstadt pla-

---

[43] Ambr. *ep.* 18, 7: *hoc solum habebam commune cum barbaris, quia deum antea nesciebam.* Zum negativen Barbarenbild bei christlichen Autoren des 3. und 4. Jahrhunderts: W. Speyer / I. Opelt, Barbar, JAC X, 1967, S. 251 – 290, 273f. (Nachtrag zum RAC).

[44] Das Göttliche auf vielen Wegen zu suchen, ist nach Ambrosius Zeichen für die fehlende göttliche Offenbarung, vgl. Ambr. *ep.* 18, 8: *uno, inquit, itinere non potest perveniri ad tam grande secretum. quod vos ignoratis, id nos dei voce cognovimus et quod vos suspicionibus quaeritis, nos ex ipsa sapientia dei et veritate compertum habemus.*

[45] Neben der Claudian-Gesamtausgabe von J.B. Hall, Leipzig 1985, liegt zum *Bellum Gildonicum* eine Einzeledition mit Kommentar und französischer Übersetzung vor: E. Olechowska, *Claudii Claudiani de Bello Gildonico*, Leiden 1978. Zu den historischen Hintergründen: A. Cameron, *Claudian. Poetry and Propaganda at the Court of Honorius*, Oxford 1970, S. 93 – 123, und S. Doepp, *Zeitgeschichte in Dichtungen Claudians*, Wiesbaden 1980, S. 133 – 149 (jeweils mit weiterführender Literatur).

stisch vor Augen zu führen, läßt Claudian Roma als eine von Alter und Hunger ausgezehrte Kriegerin auftreten, die sich, gefolgt von der gleichfalls personifizierten Africa, hilfesuchend an Jupiter wendet. Daß Claudian zu Beginn der Szene auf Lukans Rubiconszene anspielt, wurde bislang nicht erkannt. Der Grund mag sein, daß die Wendungen, mit denen Claudian das äußere Erscheinungsbild der Roma, ihren traurigen Gesichtsausdruck und ihr graues Haar beschreibt, zwar deutlich an Lukan erinnern, aber zu unspezifisch sind, um als wörtliche Zitate klassifiziert werden zu können. Ein Blick auf die übereinstimmende Anrufung des Jupiter Tarpeius zu Beginn der beiden Reden scheint mir jedoch jeden vernünftigen Zweifel auszuräumen: Claudian empfindet die Anrufung Jupiters durch Roma dem Gebet nach, das bei Lukan Caesar an Jupiter und verschiedene römische Schutzgottheiten, unter ihnen auch Roma selbst, richtet[46]. Damit nimmt er ganz bewußt einen Rollentausch vor: Roma ist bei Claudian nicht Adressatin eines Gebets, sondern selbst Bittstellerin.

Aber nicht nur in dieser Einzelheit gestaltet Claudian ein Gegenbild zu Lukan. Wie bei Lukan befindet sich Roma bei Claudian in einem Zustand höchster Bedrohung, aber anders als bei Lukan steht nicht der Erhalt der Rechtsordnung, sondern die nackte physische Existenz auf dem Spiel, und anders als bei Lukan wendet sich Roma nicht an den Bedroher selbst, sondern an eine höhere Instanz. Das ist ein Zeichen von Schwäche, auf die Claudian mit verschiedenen gestalterischen Mitteln verweist. Sie zeigt sich in der Auswahl des Szenentypus, in der Beschreibung des äußeren Erscheinungsbildes und letztlich in der Rede, die Roma in den Mund gelegt wird.

Lukan kleidete die Prosopopoiie in die Form einer Götterepiphanie. Claudian legt einen anderen epischen Szenentypus, den Bittgang[47], zugrunde. Auch die Beschreibung des äußeren Erscheinungsbildes vermittelt — im Gegensatz zu Lukan — den Eindruck von Schwäche. Lukan zeichnete die Patria als Greisin und als wehrhafte Stadt. Bei Claudian ist dieser Doppelcharakter aufgegeben. Er stellt Roma als Kriegerin mit ausschließlich menschlichen Zügen dar. Gepaart mit dem aus Lukan entlehnten Motiv des hohen Alters ist damit ein neues Moment gewonnen, das die Schwäche Romas hervorhebt: Eine alte Stadt versinnbildlicht Wehrhaftigkeit, eine alte Kriegerin Wehrlosigkeit. Claudian bringt diesen Aspekt zum Ausdruck, indem er der Rüstung, die Roma trägt, Attribute

---

[46] 1. Beschreibung der Roma: Lukan 1, 186 – 189: *ingens visa duci patriae* t r e p i d a n t i s imago / clara per obscuram v o l t u m a e s t i s s i m a noctem, / turrigero c a n o s effundens vertice c r i n e s, / caesarie lacera nudisque adstare l a c e r t i s... ≈ Claud. *in Gild.* 17 – 25: *exitii iam Roma* t i m e n s... / ...*n o n s o l i t o v u l t u* ... / ...*ieiuna* l a c e r t o s / exedit macies... / ...laxata casside prodit / c a n i t i e m...

2. Gebet Caesars an römische Schutzgötter — Gebet der Roma an Jupiter: Lukan 1, 195f.: ...*o magnae qui m o e n i a prospicis u r b i s / T a r p e i a d e r u p e, T o n a n s* ... ≈ Claud. *in Gild.* 28 – 30: *si m e a mansuris meruerunt m o e n i a nasci, / I u p p i t e r, auguriis, ... / ...T a r p e i a si necdum respuis a r c e s...* Die Claudianstelle ist ihrerseits Vorbild einer Beschreibung der personifizierten Roma im c. 7 des Sidonius Apollinaris (V. 45 – 52), dem Panegyricus auf seinen Schwiegervater Avitus, der am 1. Januar 456 den Konsulat antrat. Eine weitere Proopopoiie der Roma findet sich in c. 5, 13 ff.

[47] Vgl. z.B. den Bittgang der Juno zu Aeolus in Verg. *Aen.* 1, 50 – 64.

zuteilt, die auf Alter und Verfall hindeuten: Ihr Schild ist schmutzig, die Sturmhaube ist verrutscht, so daß das weiße Haar zum Vorschein kommt, der Speer ist mit Rost überzogen. Nicht nur in ihrer äußeren Aufmachung, in ihrer gesamten Körperhaltung bietet Roma ein jammervolles Bild: Ihre Stimme ist dünn, der Schritt schleppend, die Wangen sind eingefallen, die Arme abgemagert, die Schultern kraftlos. Auch hier ist die bei Lukan festgestellte Kontrastmalerei aufgehoben. Lukan schuf durch die mitleiderregenden Trauerbekundungen der Patria ein wirkungsvolles Gegenbild zu ihrer respektgebietenden, in die Nähe des Göttlichen gerückten Erscheinung. Er kontrastierte die momentanen Gefühlsäußerungen mit dem permanenten Bild strahlenden Glanzes und überdimensionaler Größe. Ein Nebeneinander von momentanen und permanenten Charakterisierungsmerkmalen findet sich auch bei Claudian. Hier stehen sie jedoch nicht im Gegensatz zueinander, sondern vereinen sich zu einem einzigen Negativbild: Das hohe Alter als permanentes Moment und die Auszehrung als momentane Folge der von Gildo verschuldeten Hungersnot sind zwei ineinandergreifende Manifestationen der Schwäche.

Zweifellos zu Recht hat man in der Rede, die Roma vor Jupiter hält, eine Anklage gegen den dünkelhaften Barbaren Gildo gesehen[48]. Aber schon die Tatsache, daß fast vierzig Verse gesprochen werden, bevor der Name Gildos zum ersten Mal fällt[49], zeigt, daß Claudian mehr als eine auf die konkrete Situation bezogene Schmähredе gestalten wollte. Ähnlich wie beim Streit um den Altar der Victoria gibt auch hier ein zeitgeschichtliches Ereignis, das Symptom eines tiefergreifenden Konflikts ist, Anlaß, über die Rolle Roms im ausgehenden 4. Jahrhundert zu reflektieren: Wie die Auseinandersetzung um den Victoria-Altar den Gegensatz zwischen Heidentum und Christentum aufscheinen läßt, so spiegelt sich im Krieg mit Gildo der Gegensatz zwischen der östlichen und der westlichen Reichshälfte wider.

Der Konflikt mit Gildo hat nicht nur exemplarischen Charakter, er wird auch in einen größeren geschichtlichen Zusammenhang gestellt. Nicht anders als Symmachus und Ambrosius läßt Claudian Roma auf die Geschichte zurückblicken. Sie weist Gildo seinen Platz in einem historischen Prozeß zu, der vom Niedergang Roms bestimmt ist. Drei Epochen werden in diesem historischen Rückblick unterschieden: Auf die Senatsherrschaft, unter der Rom stark und wehrkräftig war (*in Gild.* 46 – 48), folgte der „träge" Friede der Augusteerzeit, in welcher aber der wirtschaftliche Wohlstand durch die beiden neu hinzugewonnenen Provinzen Libyen und Ägypten gesichert war (*in Gild.* 49 – 59). Die Wendung zum Schlechteren brachte der Aufstieg Konstantinopels als eines „zweiten Rom", auf dessen Seite sich Ägypten stellte. Rom war fortan auf die spärlicheren und weniger zuverlässigen Getreidelieferungen Libyens angewiesen, die nunmehr Gildo unter seine Kontrolle gebracht hat (*in Gild.* 60 – 67a).

---

[48] Doepp (wie Anm. 45), S. 139

[49] Die Rede der Roma beginnt in V. 28, Gildo wird erstmals in V. 66 erwähnt.

Der Niedergang Roms wird also nicht — wie bei Ambrosius — als ein moralischer, sondern als ein wirtschaftlicher Verfall gezeichnet, der mit dem Aufstieg Konstantinopels in ursächlichem Zusammenhang steht. Andererseits gibt die Tatsache, daß ein Maure die Kornzufuhr nach Rom kontrolliert, Claudian die Gelegenheit, den Gegensatz zwischen Römertum und Barbarentum ausführlich zu thematisieren.

Nachdem Roma das hochmütige und selbstgefällige Gebaren Gildos in grellen Farben gezeichnet hat, lenkt sie noch einmal ihren Blick auf das republikanische Rom[50]. Ebenso wie bei Symmachus und Ambrosius wird eine lange Reihe besiegter Völker aufgezählt (*in Gild.* 76b – 95), die mehrfach von eingeschobenen Verweisen auf Gildo unterbrochen wird[51]. Der Tenor dieser Unterbrechungen ist stets der gleiche: Haben wir all diese Siege über die Barbaren für Gildo, der selbst ein Barbar ist, errungen? Hinter dieser Polemik scheint das Rombild Claudians durch. Rom als Beherrscherin des Erdkreises, die Römer als Volk, das sich unerbittlich gegen die Feinde und mild gegen die Besiegten zeigt (*in Gild.*. 96 – 98) — das sind dieselben nationalrömischen Gedanken, die auch Symmachus äußerte. Ähnlich wie Symmachus idealisiert Claudian die republikanische Epoche, in der Rom zur Beherrscherin des Erdkreises wurde, sieht aber gerade in der Expansion auch die Ursache der momentanen wirtschaftlichen Not. Resignierend läßt er sich Roma in den räumlich eng begrenzten bäuerlichen Staat der Frühzeit zurückwünschen (*in Gild.* 107 – 112)[52].

Wie bei Symmachus und Ambrosius zeigt die Rede der Roma eine Krise auf. Aber anders als bei Symmachus und Ambrosius weiß sie selbst keinen Ausweg. Beschwörend wendet sie sich an Jupiter um Hilfe. Dieser verspricht in einem *vaticinium ex eventu* die Bezwingung Gildos durch den Kaiser, erklärt den Vorrang Roms gegenüber Africa und gibt der greisen Kriegerin Roma „eine bessere Jugend" zurück: Das graue Haar wird wieder blond, die abgenutzte Rüstung erstrahlt in neuem Glanz (*in Gild.* 204 – 212)[53]. Anders als Ambrosius will Claudian die Beseitigung der bestehenden Mißstände nicht durch Abkehr vom Alten erreichen, sondern durch seine Wiederherstellung, die mit einer Verbesserung einhergeht.

---

[50] In der Besinnung auf die kämpferischen und sittlichen Werte der republikanischen Zeit sah Claudian ein Bindeglied zwischen den beiden Reichsteilen; vgl. E. Burck, *Die Epen Claudians*, in: ders. (Hrsg.), Das Römische Epos, Darmstadt 1979, S. 359 – 378, 364, der gegen H. Steinbeiss, *Das Geschichtsbild Claudians*, Halle 1936, hervorhebt, daß Claudian keine tiefschürfenden geschichtsphilosophischen Intentionen zu unterstellen seien.

[51] *in Gild.* 86; 90; 93

[52] Der Gedanke, daß das römische Reich an seiner Größe leide, ist in der antiken Literatur verbreitet. Belegstellen bei:. R. Häußler, *Tacitus und das historische Bewußtsein*, Heidelberg 1965, S. 272f.

[53] Auf das Auftreten der personifizierten Africa und deren Klagerede (*in Gild.* 134 – 200) ist hier nicht einzugehen. Das Verjüngungsmotiv findet sich außer an der unten noch zu besprechenden Stelle in Prudentius' *contra Symmachum* auch im Romgedicht des Rutilius Namatianus, *De reditu* 1, 115 – 120. Zur Imitation von Verg. *Aen.* 1, 588 – 593 in der Verjüngungsszene bei Claudian vgl. Doepp, (wie Anm. 45), S. 135, Anm. 7.

Aus dem übrigen Werk Claudians ließen sich noch eine Reihe von Stellen anführen, an denen die personifizierte Roma nicht als Bittstellerin, sondern als Autorität auftritt, um eine Mahnung oder einen Auftrag an einen politisch Verantwortlichen zu richten[54]. Auch hier steht ihre Gestalt in scheinbar unüberbrückbarem Gegensatz zur christlichen Roma des Ambrosius.

Den Versuch einer Überbrückung solch konträrer Vorstellungen zeigt das letzte Beispiel, das Ende 402, also rund 20 Jahre nach der Auseinandersetzung um den Victoria-Altar, entstandene Streitgedicht *Contra Symmachum* des Aurelius Prudentius Clemens[55]. In diesem Rahmen kann nur der Ausschnitt besprochen werden, in dem Prudentius unter Rekurs auf Symmachus, Ambrosius und Claudian ein eigenes Bild der personifizierten Roma entwirft (*c. Symm.* 2, 649 – 768)[56]. Ein Blick auf diese Szene zeigt, wie bei Prudentius die verschiedenen, oben nachgezeichneten Linien zusammenlaufen: Prudentius zeichnet Roma als jugendlich-wehrhafte Kriegerin, die sich freudig zu Christus bekennt und sich vom heidnischen Jupiter lossagt. Er verbindet so das Bekehrungsmotiv aus Ambrosius mit dem Verjüngungsmotiv aus Claudian.

Prudentius zieht Ambrosius und Symmachus als thematische Quelle heran. Für die epische Ausgestaltung greift er dagegen auf eine heidnische Vorlage, die von Claudian geschilderte Verjüngung Romas durch Jupiter, zurück[57]. In der expliziten Widerlegung des Symmachus ist so auch eine implizite Polemik gegen Claudian enthalten.

Darüberhinaus stellt die Schilderung des Prudentius im Vergleich zu ihren beiden Hauptvorlagen Ambrosius und Claudian eine Weiterentwicklung dar. Im Gegensatz zu Ambrosius beschreibt Prudentius keine sich bekehrende, sondern eine bereits bekehrte, im Gegensatz zu Claudian keine zu neuer Jugend gelan-

---

[54] *Panegyr. I. cons. Olybr. et Prob.* 73 – 173: Roma erteilt dem Kaiser Theodosius den Auftrag, den beiden Brüdern den Konsulat zu verleihen; *in Eutr.* 1, 371 – 513: Mahnrede Romas an Stilicho; Cons. Stil. 2, 269 – 425: Roma bittet Stilicho, den Konsulat für das Jahr 400 zu übernehmen und überreicht ihm ein Elfenbeinszepter und eine Purpurtoga, auf der Zukunftsbilder eingewoben sind; *Paneg. VI. cons. Hon.* 356 – 493: Weisung Romas an den Kaiser, er solle in Rom den ihm zustehenden Triumph feiern.

[55] Der Text ist ediert von M.P. Cunningham, *Aurelii Prudentii Clementis Carmina*, Turnhout 1965 (Chr. Ser. Lat. 126), S. 182 – 250.

[56] Vgl. außerdem Prud. *c. Symm.*, S. 506 – 543, bes. 511 – 513. Hier heißt es mit Anspielung auf die Bekehrungsszene bei Ambrosius (*ep.* 18, 7): *tunc primum senio docilis sua saecula Roma / erubuit, pudet exacti iam temporis, odit / praeteritos foedis cum religionibus annos.* In *c. Symm.* 2, 80 – 90 referirt Prudentius die Prosopopoiie der Roma bei Symmachus (*rel.* 3, 9f.).

[57] So bereits E.R. Curtius, *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*, Bern/München [10]1978, S. 114, und Cameron (wie Anm. 45), S. 248. Anders Chr. Gnilka in seiner Rezension der Claudianmonographie Camerons, Gnomon XLIX, 1977, S. 26 – 51, 43f., vgl. jedoch folgende Stellen: Prud. *c. Symm.* 2, 654: *sic laeta profatur...* im Kontrast zu Claud. *in Gild.* 27: *tales orditur maesta querelas...*; Prud. *c. Symm.* 2, 656 – 658: *...senium omne renascens / deposui, vidique meam flavescere rursus / canitiem...* ≈ Claud. *in Gild.* 209f.: *continuo redit ille vigor seniique colorem / mutavere comae* (übereinstimmendes Verjüngungsmotiv, Färbung der ergrauten Haare); Prud. *c. Symm.* 2, 663f.: *galeam sub fronde oleae cristasque rubentes / concutio...* = Claud. *in Gild.* 210f.: *solidatam crista resurgens / erexit galeam.*

gende, sondern eine bereits verjüngte Roma, die selbst von der Wandlung berichtet, die sie durchgemacht hat. Aus der heidnischen Kriegerin bei Claudian ist eine christliche Kriegerin geworden, die an ihrer Rüstung den Ölzweig als christliches Friedenssymbol trägt (*c. Symm.* 2, 663 – 665). Sie betet den einen christlichen Gott an und befleckt sich nun nicht mehr mit dem Blut der Christen, wozu sie Jupiter in der Vergangenheit zwang (*c. Symm.* 2, 666 – 668). Bekehrung und Verjüngung sind auf das engste miteinander verbunden, da die Bekehrung zu Christus Voraussetzung für die Verjüngung war. Dem äußerlichen Wandel ging ein innerer Wandel voraus. Gleichzeitig — und das ist eine über Ambrosius hinausgreifende christliche Weiterführung des Altersmotivs — braucht Roma ihr Ende nun nicht mehr zu fürchten, da ihr ein zweites, ewiges Leben gewiß ist[58]. In dem Zustand, den sie nun erreicht hat, verdient Roma die Verehrung, die sie bei Symmachus vergeblich forderte[59].

Roma berichtet jedoch nicht nur von ihrer Bekehrung: Im Mittelpunkt ihrer Rede steht eine Argumentation, die sich gegen die Heiden richtet. Wie seine Vorgänger läßt Prudentius Roma auf die Geschichte zurückblicken. Ihr Blick richtet sich zunächst auf die Kaiserzeit (*c. Symm.* 2, 669 – 683), dann auf das republikanische Rom (*c. Symm.* 2, 684 – 689) und schließlich auf die jüngste Vergangenheit (*c. Symm.* 2, 690 – 695). Schon die Tatsache, daß Prudentius die beiden ersten Epochen in chronologisch verkehrter Reihenfolge anführt, läßt auf ein verändertes Argumentationsziel schließen: Aus einer größeren Zahl negativer Aspekte, die nach Ambrosius die frühe Kaiserzeit kennzeichnen, greift Prudentius die großen Christenverfolgungen unter Nero und Decius heraus. Im Anschluß erwähnt er, die von Symmachus und Ambrosius vorgegebenen Beispiele aufgreifend, die Kämpfe gegen Hannibal und die Senonen. Aber er präsentiert diese Beispiele nicht im eigenen Namen und erst recht nicht, um an ihnen römische Kriegstüchtigkeit zu veranschaulichen, sondern führt aus, daß sich die Heiden auf dergleichen *exempla* stützten, wenn sie den Christen die Mißachtung der traditionellen Kulte zum Vorwurf machten und ihnen die Schuld an militärischen Niederlagen gäben (*c. Symm.* 2, 684 – 689).

Gegen diese Beschuldigungen wendet sich Prudentius im letzten und weitaus umfangreichsten Teil der Rede, die er der personifizierten Roma in den Mund legt (*c. Symm.* 2, 696 – 749). Der „glanzvolle" Sieg Stilichos über die Goten in der Schlacht von Pollentia habe die Vorwürfe der Heiden als gegenstandslos erwiesen. Zweifellos hat Prudentius die Ereignisse hier in ein günstigeres Licht

---

[58] Prud. *c. Symm.* 2, 658 – 660: *...nam, cum mortalia cuncta vetustas / imminuat, mihi longa dies aliud parit aevum, / quae vivendo diu didici contemnere finem.* Damit greift Prudentius einmal mehr in verchristlichter Form den Glauben der Augusteer an eine zeitliche und räumliche Unbegrenztheit römischer Macht auf. Vgl. besonders Prud. *c. Symm.* 1, 541f.: *imperium sine fine docet, ne Romula virtus / iam sit anus, norit ne gloria parta senectam* (subjekt ist Christus) nach den Worten Jupiters in Verg. *Aen.* 1, 278f.: *his ego nec metas rerum nec tempora pono. / imperium sine fine dedi.*

[59] Prud. *c. Symm.* 2, 661: *Nunc, nunc iusta meis reverentia competit annos* spielt an auf Symmachus, *rel.* 3, 9: *...reveremini annos meos.*

gerückt, als es der Realität entsprach[60]. Wichtiger aber scheint mir, daß der Kontext, in den die Schlachtbeschreibung gestellt ist, das Geschichtsbild des Prudentius *in nuce* erkennen läßt:

Anders als Ambrosius — und unter veränderten Vorzeichen auch als Claudian — sieht Prudentius die historische Entwicklung nicht als einen Niedergang, der durch die Bekehrung zum Christentum oder durch das Einschreiten Jupiters abgewendet werden soll. Geschichte bedeutet ihm in der Tradition der christlichen Apologetik die Geschichte des verfolgten, ungerechten Angriffen ausgesetzten Christentums, dem göttliches Einwirken zur Rechtfertigung und zum Sieg verhilft.

Mit der Christianisierung ist das römische Reich an das Ziel gelangt, dem es von Anbeginn an zustrebte und ist zugleich der Vergänglichkeit des Zeitlichen enthoben. Roma verheißt dem Kaiser, er werde „als Herrscher der Welt auf ewig Christus beigesellt werden, von dem geleitet er ihr Reich zum Himmel führe"[61]. Das christliche *imperium Romanum* erscheint so als Vervollkommnung des heidnischen und als irdische Vorstufe des Gottesreiches, in dem Roma, wie es zu Beginn ihrer Rede heißt, „ein zweites Leben" (*c. Symm.* 2, 659) bereitet ist[62]. Diese Verse geben Zeugnis von einer aufs äußerste zugespitzten Verchristlichung der paganen Romideologie. Hier erweist sich Prudentius als gedanklicher Wegbereiter des Mittelalters[63]. Von Prudentius, der das Reich Gottes als Überhöhung des römischen Weltreichs deutet, führt eine gerade Linie zu Dante, der Beatrice im 32. Gesang des *Purgatorio* von jenem Rom sprechen läßt, „in dem Christus Römer ist".

Köln

---

[60] Daß die Schlacht von Pollentia vom Ostersonntag 402 (6. April) mit einem Sieg für die Römer endete, bezeugt neben Prudentius auch Claudian, *Get.* 635 – 647, während Cassiodor (*chron. min.* 2, 154) und Jordanes (*Get.* 30, 154) die Goten unter Alarich als Sieger bezeichnen. Zum historischen Hintergrund vgl. Cameron (wie Anm. 45), S. 181 – 186.

[61] Prud. *c. Symm.* 2, 758f.: *regnator mundi Christo sociabere in aevum, / quo ductore meum trahis ad caelestia regnum.*

[62] Die Vorstellung vom Reich Gottes als eines zweiten Rom findet sich auch im Laurentiushymnus des Prudentius, wo dem Heiligen folgendes verheißen wird: *illic [sc. in caelo] inenarrabili / adlectus urbi municeps / aeternae in arce curiae / gestas coronam civicam / videor videre inlustribus / gemmis coruscantem virum, / quem Roma caelestis sibi / legit perennem consulem* (*perist.* 2, 553 – 560). Zum Laurentiushymnus vgl. Bucheit (wie Anm. 41).

[63] Zum Fortleben der Idee vom Imperium Romanum im Mittelalter vgl. P.E. Schramm, *Kaiser, Rom und Renovatio*, Darmstadt [2]1957.

Eos LXXXIII 1995
ISSN 0012–7825

ZU EINIGEN VERKANNTEN FUNKTIONEN DER FRÜHRÖMISCHEN OPFERN UND STRAFEN. EIN VORLÄUFIGES ÜBERBLICKSVERSUCH*

Von

RYSZARD PANKIEWICZ

Bogdano Wiśniewski
septuagenario

In dem Artikel wird es kurzgefaßt versucht, ohne jedoch dabei auf Einzelheiten einzugehen, einige sonst unbeachtete Aspekte des Opfer- und Strafwesens in einem etwas anderen, kontextbezogenen Zusammenhang darzustellen, aus dem sie heraus m.E. betrachtet werden mögen.

Es wäre natürlich erstrebenswert sowie viel versprechend, sich mit allen dazu gehörenden Problemen gründlicher auseinandersetzen zu können, was hier leider aus unterschiedlichen Gründen nicht möglich ist. Deshalb sah ich mich gezwungen, nur mit gewissen Kernfragen zu begnügen, und einige besonders beachtenswerte Hauptlinien nur soweit zu ziehen, obwohl sie schon sporadisch insb. von verschiedenen Rechtshistorikern und Philologen berührt bzw. aufgegriffen wurden, als es zum Verständnis des ganzen Prozesses erforderlich erscheint. Erst dann zeigt sich gegebenenfalls, ob und wie weit unsere verwirrenden und ins Allgemeine zielenden Gedanken von Bestand sind. Es sei daher auch dem Althistoriker mit stark eingeprägter interdisziplinaren Einstellung zu der methodischen Erkenntnis gestattet, sich auf eigene Weise jenen anzunehmen, und den möglichen Verästelungen zwischen religiössozialer Anschauung einerseits, und die Rechts- sowie Ökonomikbildung andrerseits nachzugehen.

Ungeachtet dessen, daß in einer so stark gekürzter Fassung zu schreiben, mit gewissem Risiko verbunden ist, vertreten wir dennoch die Meinung, daß

---

* Einem Versuch der vorliegenden Art, in dem man eine Fortsetzung meiner früheren Texten erblicken kann, läßt sich ein völliger, wissenschaftlicher Apparat nicht anfügen, weil dessen Umfang jenen des Textes übersteigen würde. Die Veröffentlichung der in den Fußnoten enthaltenen Belegnachweisen muß daher einer später geplanten und umfangreicheren Darstellung des behandelten Themas vorbehalten bleiben, infolgedessen enthält der nachstehende Artikel nur die notwendigsten Nachmerkungen.

trotz eines nur schwer in der Literatur überschaubaren Wustes von Argumenten und Gegenargumenten eine dringende Notwendigkeit diesen Fragenkomplex erneut eingehend zu erforschen besteht.

Jede Beschäftigung mit dem Thema wird besonders dadurch erschwert, daß die antiken, in Bruchstücken erhaltenen, Quellen ein nur ungefähr treues und nicht ganz freies von späteren Ergänzungen und häufig unbewußten Fälschungen Bild der damaligen Gesellschaft uns geben, was selbständlicherweise einen Teil der Gelehrten, die zu sicheren Ergebnissen versuchend zu kommen, mehrfach auf Widersprüche und Zweifel gestoßen waren, zur äußersten Vorsicht — wenn nicht sogar Skepsis — gegenüber der Angaben der Annalistik führte.

Doch trotz aller geltenden Vorwürfe sind sie nicht völlig wertlos, obschon ihre Informationen, sofern man von ihnen über das Opfer- und Strafwesen unentbehrliche Kenntnisse zu erhalten hoffen möge, nicht selten eingehender Kritik bedürfen; zumal in den letzten Jahren die neuesten Forschungen die bisher erreichten Kenntnisse in wichtigen Punkten vervollzuständigen und unser Vertrauen zu den antiken Quellen langsam wiederherzustellen scheinen. Demzufolge werden die jahrelang allgemein abgelehnten Quellenangaben eingehend erforscht und allmählich mehr und mehr ernstgenommen. Im Grunde solle bereits seit der Mommsens Umfrage zum ältesten Strafrecht keinem Zweifel mehr unterliegen, daß die neuaufgenommenen Versuche in jenem Bereich, wenn nicht sogar in allen Altertumswissenschaften überhaupt, sich nicht nur ausschließlich auf die bisher erzielten Ergebnisse, sondern vielmehr auf die Methoden, mit denen sie gewonnen werden konnten, orientieren müßten[1].

Der entscheidende Moment liegt wahrscheinlich darin, daß es notwendig sei, alle Zusammenhänge zwischen Opfer- und Strafbereich, also das, was früher strikt separat untersucht wenn nicht sogar a priori ausgeklammert wurde, bewußt gemeinsam in die Betrachtung miteinzubeziehen und deutlich stärker als bisher hervorzuheben. Und weil mit dieser Möglichkeit bisher kaum jemand rechnete oder rechnen wollte, eben deshalb wurden auch die zugängigen Zeugnisse nicht völlig ausgenutzt und aufgeklärt, unter Berücksichtigung aller daraus folgenden und deshalb logisch notwendigen Konsequenzen.

Es ist jedoch von vornherein festzustellen, daß sich unter dem einheitlichen Begriff „Opfer" bzw. „Strafe" keine homogene Größe verbirgt, zugleich aber, wie die griechischen und lateinischen Vokabulare lehren, stellen sie höchst

---

[1] Th. Mommsen, *Zum ältesten Strafrecht der Kulturvölker,* Leipzig 1905. Vgl. z.B. L. Wenger, *Quellen des römischen Rechts*, Wien 1953, S. 46ff., 174ff.; C.J. Classen, *Die Königszeit im Spiegel der Literatur der römischen Republik*, Historia XIV, 1965, S. 385ff.; A. Alföldi, *Early Rome and the Latins*, Ann Arbor 1965; E. Peruzzi, *Origini di Roma*, I – II, Firenze 1970 – 1973; I.L. Majak, *Rim piervych cariej. Gieniezis rimskogo polisa*, Moskva 1983; T.J. Cornell, *The value of the literary tradition concerning archaic Rome*, [in:] Social struggles in archaic Rome, Berkeley-Los Angeles-London 1986, S. 52ff.; M. Pallottino, *Italien vor der Römerzeit*, München 1987; J.N. Bremmer, N.M. Horsfall, *Roman myth and mythography*, London 1987; *La Rome des premiers siècles. Légende et histoire.* Actes de la table ronde en l'honneur de Massimo Pallottino (Paris 3 – 4 mai 1990), Firenze 1992; R. Ross Holloway, *The archaeology of early Rome and Latium*, London – New York 1994.

wahrscheinlich eine Denkprojektion der weit früheren Verhältnisse dar, und demzufolge einer „l'échange totale des biens et des services", in der die „Vergesellschaftung" der sozialen „Sanktionen" eine für uns nur schwer vorstellbare Rolle spielen sollte[2].

Das Leben frührömischer, von Anfang an religiös fundierter Gemeinde, stützte sich auf der festen Überzeugung, daß alles Heil und Unheil von dem göttlichen bzw. nur schwer personifizierten Willen abhängt, dessen jede Vernachlässigung den unberechenbaren Zorn verursacht und den Friedensbruch mit unsichtbaren jedoch spürbaren Kräften, die notwendigerweise eine ehrfürchtige Scheu auslösen mußten und zu einer Vergrößerung der allgemein wahrnehmbaren Angst führten, mitbringt.

Besonders dann, wenn irgend jemand eines der geltenden Verbote übertreten hat, oder sonst in Berührung mit einer der gefährlichen Substanzen, wie z.B. Blut, Leiche geraten war, dürfte er nicht weiter an den Handlungen der lokalen Gemeinschaft teilnehmen, weil seine Anwesenheit als eine ernst genommene Bedrohung für alle anderen Menschen empfangen wurde, und demzufolge eine „deliktische" Verletzung der ganzen kosmischen und sozialen Ordnung verkörperte.

Alle ungewöhnlichen Erscheinungen, wie etwa Blitzschlag, Erdbeben, Niederlage oder Sieg über die Feinde, Mißgeburten von Tieren und Menschen, Steinregen, Finsternisse, waren Äußerungen von gewaltigen numinosen Mächten, was damalige Menschen anzunehmen zwang, daß mittels solcher Vorzeichen und Prodigien, von denen die römische Überlieferung überfüllt ist, würden die beobachtenden Menschen gewarnt, bestätigt oder nicht selten bedroht, obwohl man nicht immer feststellen konnte, von wem sie eigentlich herkamen.

Die Geschichte der frührömischen Zeit, d.h. im Grunde genommen bis zu dem Anfang der Punischen Kriege — wie sie uns die antike Tradtition überliefert hat — zeigt einen periodischen und im höchsten Grade bezeichnenden Ablauf. Zu Zeiten nämlich von Massenerregungen, Naturkatastrophen und verschiedenster Art Unglücken schuf sich die hilflose und nur schwer kontrollierbare Wut der Betroffenen, Luft in Excessen gegen diejenigen, die ohnehin vom Stempel des Verschiedenseins, wie z.B. physischen sowie psychischen Schwäche bzw. Abnormität gezeichnet sind[3].

---

[2] Vgl. J. Michel, *La gratuité en droit romain,* Bruxelles 1962; C. Saint-Hilaire, C. Feuvrier-Prévotat, *Guerres, échanges, pouvoir à Rome*, Dial. d'hist. anc. V 1979, S. 103ff.; B. Combet-Farnoux, *Mercure romain*, Rome 1980, S. 231ff.; R. Pankiewicz, *Quelques remarques sur l'économie prémonétaire dans la Rome archaïque*, Acta class. XXXIIII 1990, S. 65ff.; idem, *Über die Anfänge von Stipendium. Ein Beitrag zur Problematik der staatlichen Vergütung in dem römischen Heere im 5. Jh. v. Chr.*, [in:] Sub ignis Aris et Martis. Akten der Konferenz Krieg und Heerwesen im Altertum, Kraków 1995, S. 40.

[3] Vgl. H. Usener, *Italische Volksjustiz*, [in:] Kleine Schriften, IV, Leipzig 1913, S. 357ff.; I. Eibl-Eibesfeldt, *Grundriß der vergleichenden Verhaltensforschung. Ethologie*, München 1972, S. 325ff.; D. Fehling, *Ethologische Überlegungen auf dem Gebiet der Altertumskunde. Phallische Demonstration-Fernsicht-Steinigung*, München 1974, S. 59ff.; M. Schuster, *Angst und Agression im kulturellen Kontext*, [in:] Angst und Aggression, Basel-Frankfurt a.M. 1984, S. 19ff.; G. Radke, *Zur Entwicklung der Gottesvorstellung und der Gottesverehrung in Rom*, Darmstadt 1987, S. 174ff.

Erwartungsweise entspricht das Niveau der Spannung der Stufe lokalerreichter Sozialwirtschaftsgesinnung und -wirklichkeit, auf der sich jene Gesellschaft und ihre Umwelt befanden und wuchs in dem Maße, in dem das quasi wirtschaftliche System jener Gesellschaft entwickelter sowie seine sozial-psychologische Struktur komplexer war als die der anderen herumliegenden Gemeinden.

Demgemäß versuchte man, die gestörte *pax deum* mit allen zugänglichen Mitteln wiederherzustellen, was in derjeniger Weise geschah, daß die zum Tode verurteilte Person nicht von einem einzelnen, sondern in der Regel entweder von einer namenlosen Masse oder weitab von den in der Gemeinde zusammen lebenden Menschen einsam von dem Henker getötet oder verwundet wurde, infolgedessen kein einzelner belastet werden konnte oder mußte, unabhängig davon, ob man mit der Lebendigbegrabung, Steinigung, dem Sprung oder Sturz vom Felsen ins Meer oder in einen Fluß zu tun hatte. Bezeichnenderweise durfte der Henker nicht in der Stadt zusammen mit anderen „normalen" Menschen wohnen und dem, ähnlich wie in dem Falle der verschiedenen nicht entsühnbaren Verbrechern als auch Selbstmördern, das rituelle Begräbnis grundsätzlich versagt wurde.

Das Ziel solcher Art von Tötung im Namen der ganzen Gemeinschaft war also vermutlich nicht die Bestrafung selbst, sondern vielmehr hielt man die Person für einen Gefahrenträger, durch den der Frieden der Gemeinde gestört wurde oder sogar stören würde, und deshalb mußte man sie *pro salute populi Romani* aussondern und außerhalb des *pomoerium* möglichst schnell und sicher verlagern und beseitigen, wenn nicht physisch vernichten, was immer dann eintrat, wenn man fürchtete, der Staat sei von irgendeinem Unglück bedroht, und die Todesstrafe sich als notwendig erwies, damit die gefürchtete Ansteckung sich anläßlich seiner Tat sowie Hinrichtung nicht in der Gruppe ausbreitete und der göttliche Groll nicht das ganze Gemeinwesen traf. Es ist auffallend, daß in dem ganzen Altertum die Auffassung herrschte, als ob wer die Strafe dem Schuldigen erließe, sich selber und nicht den Täter verantwortlich mache, oder noch genauer gesagt, opfere.

All dies wird unter anderem auch dadurch bezeugt, daß die Axt bzw. das Beil zugleich als das Opfergerät sowie als die Waffe und das allgemein anerkannte Instrument der gerechtfertigten Tötung galt. Es sei hier nur an eine alte, zunächst bestrittene, These zu erinnern, der gemäß eine magistratische Hinrichtung, d.h. unter Mitwirkung der Liktoren, deren Aufgaben bei der Exekution in der spätrepublikanischen Zeit der Henker (*carnifex*) übernommen hat, in wesentlichen Punkten einer Tötung eines Opfertieres entspreche, was bedeuten möge, daß in der frühesten Zeiten die Strafe nicht so sehr ein rechtlicher, als vielmehr in gewissem Sinne sakraler Akt, in diesem Falle eine Opferung des Täters selbst, wäre. Dabei braucht es wohl nicht zusätzlich betont zu werden, daß sowohl die Hinrichtung als auch die Opferhandlung notwendigerweise im sakral geschützten und symbolisch vorgezeigten und abgegrenzten Raum statt-

fand, während deren Vorgangs entsprechend ein Geopferter bzw. ein Täter gereinigt werden mußte[4].

Demgemäß kann man also annehmen, daß die Todesstrafen und gewissermaßen ebenso alle andere Arten von archaischen Strafen — von Ihering sogar eindeutig als Sühnemittel bezeichnet — nicht so sehr auf die Tötung als auf die Entfernung zielen und insofern eng mit der Verbannung zusammenhängen, woraus sich folgern läßt, daß ihr Sinn Ausstoßung aus derzeitiger Gemeinschaft, mit anderen Worten aus der „Ordnungswelt" ins Chaos und Ungewisse, sein müßte. Ferner kann man ihr gleichzeitig wohl eine symbolisch abwehrende oder apotropäische Bedeutung zuschreiben, wobei sich beide freilich nicht sehr klar auszudrücken schienen. Gleichzeitig galt sie seit jeher als ritueller Sühneakt, mit dem sich die Gemeinde von der Rache der Götter für das geschehene oder nur angebliche Verbrechen loskaufen hoffte[5].

Auf keinen Fall darf aber übersehen werden, daß die *pax* und alles, was dazu semantisch gehört, eher auf den gewährten, jedoch nicht errungenen Frieden hindeutet, zumal daß der Schlüsselbegriff in diesem Kontext *pacare* zuerst „unterwerfen" heißt. Demzufolge *pax deum* strenggenommen nicht ein Friedensvertrag mit den Göttern sensu stricto, sondern vielmehr eine Art der gewährten Gnade heißt, indem schon ein entsprechendes Fragment der XII Tafeln, wo das verwandte Wort *pacere* offensichtlich eine auf gütlichen Wege erreichte Vereinbarung bedeutet, dies wohl offenbar bestätigt, und in dem man sogar eine gewohnheitsrechtliche Einschränkung des früheren Talionverfahrens sehen darf[6].

Wie es heutzutage anzunehmen ist, spielten in dem alltäglichen und festlichen Leben der damaligen römischen Gesellschaft die religiösen sowie die ma-

---

[4] Dazu u.a. Th. Mommsen, *Römisches Strafrecht*, 1899 (ND Graz 1955), S. 901ff., 913ff.; B. Gladigow, *Die sakralen Funktionen der Liktoren. Zum Problem von institutioneller Macht und sakraler Präsentation,* [in:] ANRW I.2 (1972), S. 308f. Vgl. K. Latte, *Römische Religionsgeschichte*, München 1955, S. 51; H. Freier, *Caput velare*, Tübingen 1963 (Diss.), S. 138ff., 153ff.; K.W. Struve, *Die Morrleiche von Dätgen. Ein Diskussionsbeitrag zur Strafopfertheorie,* Offa XXIV 1967, S. 48ff.; H.-P. Hasenfratz, *Die toten Lebenden. Eine religionsphänomenologische Studie zum sozialen Tod in archaischen Gesellschaften*, Leiden 1982, S. 60ff.

[5] Vgl. insb. R. Ihering, *Geist des römischen Rechts auf den verschiedenen Stufen seiner Entwicklung*, I, Leipzig 1891 (ND Basel 1964), S. 212, 275ff.; V. Maag, *Unsühnbare Schuld*, Kairos VIII 1966, S. 90ff.; P.L. Schmidt, *Iulius Obsequens und das Problem der Livius-Epitome*, AAMz V 1968, S. 174ff.; B. MacBain, *Prodigy and expiation. A study in religion and politics in republican Rome,* Bruxelles 1982, S. 80; E.M. Sztajerman, *Czeloviek i kosmos v mirie Rima*, VDI CCII 1992, S. 179ff.; R. Pankiewicz, *Einige Bemerkungen zu apotropäisch-restituierenden Funktionen der Todesstrafe im archaischen Rom*, [in:] Akten der Konferenz Todesstrafe im alten Rom, Lublin 1996.

[6] Vgl. W. Warde Fowler, *The religious experience of the Roman people*, London 1911, S. 300, 431; K. Latte, *Heiliges Recht. Untersuchungen zur Geschichte der sakralen Rechtsnormen in Griechenland*, Tübingen 1920, S. 63f.; H. Fuchs, *Augustin und der antike Friedensgedanke. Untersuchungen zum neunzehnten Buch der* Civitas Dei, Berlin 1926 (ND Berlin-Zürich 1965), S. 36ff.; A.R. Herdlitczka, *Talio*, [in:] RE II,4,2 (1932), Sp. 2073; A. Walde, J.B. Hofmann, *Lateinisches etymologisches Wörterbuch,* II, Heidelberg 1954, S. 268; K. Latte, *Religiöse Begriffe im frührömischen Recht,* ZSS LXVII 1950, S. 339f.; A. Treloar, *Pax deorum*, Prudentia XI 1973, S. 95ff.; L. Prestipino, *La pace nel mondo antico*, Zetesis III 1983, S. 4ff.

gischen Elemente, deren Einwirkung auf den Gedankeninhalt der Gesetzgebung besonders stark waren, eine wesentliche und kaum überschätzbare Rolle. Die führenden Repräsentanten staatlicher Macht, d.h. die wichtigsten Beamten und Priester, inkl. in den frühesten Zeiten des Königs, denen alle Angehörigen jener unterworfen waren, und deren politische Macht überhaupt nicht ohne entsprechende sakrale Komponenten vorstellbar wäre, hatten für den Schutz und die Ordnung, aber auch den innerlichen Frieden sowie rechtsgemäße Verhältnisse zu den Göttern und den Götterähnlichenwesen zu sorgen[7].

Jene Gesellschaft stellte also eine spezifischartige, geschlossene Einheit aller lebendigen und gestorbenen sowie bis zum gewissen Grade zukünftigen Mitgliedern, Verwandten, Freunden und Gästen, wie auch der in diesem Kreise wirkenden Gottheiten und Kräfte, dar, deren innere Zusammengehörigkeit und -bleiben hängte vor allem davon ab, ob alle innerhalb der Gemeinschaft geltenden Gebote und Verbote beachtet worden waren, und in die keiner von den Fremden und Befleckten, d.h. eigentlich *impii* oder den erst gewordenen ohne entsprechende Erlaubnis der *patres* oder geeigneten Opfer bzw. Strafe hereinkommen durfte. Im gewissen Sinne betrifft dies u.a. ebenfalls die römischen Bürger, die in Kriegsgefangenschaft, d.h. in die *potestas hostium*, geraten waren, oder für längere Zeit von der Gemeinschaft entfernt waren, und die infolge einer Zerstörung ihrer persönlichen Rechtsfähigkeit de facto als Tote galten[8].

Wenn irgend jemand dementsprechend eines der geltenden Verbote — es handelt sich weniger um unabsichtliche, d.h. größtenteils entsühnbare, als um die böswilligen Verfehlungen — übertreten hat oder sonst sogar bewußtlos in Berührung mit einer der zahlreichen gefährlichen Substanzen, also in Praxis als

---

[7] H.A. Danz, *Der sacrale Schutz im römischen Rechtsverkehr*, Jena 1857; A. Pernice, *Zum römischen Sacralrecht,* SAWB XXI – XXII 1885 – 1886, S. 1143ff., 1169ff.; G. Wissowa, *Religion und Kultus der Römer*, München 1912, S. 136ff., 392, 524ff.; A. Berger, *Ius pontificium*, [in:] RE I.10,2 (1919), Sp. 1286ff.; idem, *Ius sacrum*, [in:] ibidem, Sp. 1292ff.; F. Beckmann, *Zauberei und Recht in Roms Frühzeit. Ein Beitrag zur Geschichte und Interpretation des Zwölftafelrechtes,* Osnabrück 1923; M.St. Popławski, *Bellum romanum. Sakralność wojny i prawa rzymskiego*, Lublin 1923; A. Hägerström, *Das magistratische ius in seinem Zusammenhang mit dem römischen Sakralrechte*, Uppsala 1929, S. 3ff.; Kaser, *Das altrömische ius. Studien zur Rechtsvorstellung und Rechtsgeschichte der Römer*, Göttingen 1949, S. 11ff.; P. Veyne, *Le folklore à Rome et les droits de la conscience publique sur la conduite individuelle*, Latomus XLII 1983, S. 7ff.; J. Linderski, *The augural law,* [in:] ANRW II.16,3 (1986), S. 2146ff.

[8] W. Müller, *Die heilige Stadt. Roma quadrata, himmlisches Jerusalem und Mythen vom Weltnabel*, Stuttgart 1961, S. 16ff., 22ff.; H. Drerup, *Architektur als Symbol. Zur zeitgenössischen Bewertung der römischen Architektur*, Gymansium LXXIII, 1966, S. 181ff.; J. Gagé, *Diplomates inviolables ou magiciens de la trêve? Les règles de* l'hospitium *et l'assistance aux jeux sacrés dans la Rome primitive*, CISoc LI 1971, S. 243ff.; O.M. Freidenberg, *Mif i litieratura drievnosti*, Moskva 1978, S. 18ff.; 24ff., 73; Hasenfratz, *o. c.*, S. 35ff.; H. Cancik, *Rome as sacred landscape. Varro at the end of republican religion in Rome*, VRel 4 – 5, 1985 – 1986, S. 251ff.; B. Gladigow, *Audi Juppiter, audite fines. Religionswissenschaftliche Einornung von Grenzen, Grenzziehungen und Grenzbestätigungen*, [in:] Die römische Feldmeßkunst. Interdisziplinäre Beiträge zu ihrer Bedeutung für die Zivilisationsgeschichte Roms, Hgg. O. Behrends, L. Capogrossi Colognesi, Göttingen 1992, S. 172ff.; Ju.M. Lotman, *O semiosfierie*, [in:] Stati po siemiotikie i tipologii kultury, Tallinn 1992, S. 11ff.

diejenige geltenden, gekommen war, dann dürfte er als der Rache der Gottheit verfallender *homo sacer* nicht, ohne entsühnt zu werden — wenn dies überhaupt in Frage kommen könnte —, weiter an dem Leben sowohl der *familia*, *gens*, *curia*, *tribus*, als der ganzen lokalen Gesellschaft beteiligt sein, weil schon nur seine Anwesenheit, oder präziser gesagt Verbleiben, logischerweise als außerordentliche Bedrohung für alle Leute und folglich der unberechenbare Zorn der Göttern, d.h. der Garanten gemeinschaftlicher Normen, und somit den Friedensbruch mit ihnen (*pax deum*) bedeuten würde.

Die so fühlbaren übersinnlichen Kräfte, die überall vorhanden waren, und deren zerstörende bzw. seltener segnende Wirkungen sich von Menschen verschiedenartig verspürt ließen, mußten unvermeidlich eine ehrfürchtige Scheu auslösen und zu einer Vergrößerung der allgemein wahrnehmbaren Angst führen. Diese Angst wie auch das stetige Bemühen, alle potenziellen Schaden allerlei Art zu vermeiden bzw. zu beseitigen, schlossen sich in einer äußerst spezifischen und unseren heutigen logischen Maßstäben entgangenen Haltung der damaligen Gemeinschaft gegenüber der herumliegenden Umgebung zusammen, die Lévy-Bruhl als „prälogisches", während die anderen als „primitives" Denken zu definieren versuchten[9]; denjenigen würden wir lieber den Begriff der „archaischen Mentalität" vorziehen.

Ohne solchen Glauben ist Abladen der Schuld auf einen nicht unbedingt personifizierten Sündenbock, den man der Verstößung verdächtigt, aus der Gemeinschaft verjagen oder vernichten muß, unvermeidlich. Auch in modernen Gesellschaften gibt es einen gewissermaßen ähnlichen Mechanismus. Bis vor kurzem war „an allem schuld" der größtenteils abstrakt und phantasievoll erblickte Kommunismus oder der Kapitalismus, je nach Standort; jetzt sind es am häufigsten die Fremden und Gegner oder als die nur wahrgenommene oder gewordene.

Die Römer versuchten, insbesondere in der archaischen Epoche, wenn auch abweichend uns gegenüber in Einzelheiten verfahrend, diese Personen und gelegentlich auch Sachen, durch bestimmte Handlungen und Unterlassungen sowie gezielte Vorsichtsmaßregeln fernzuhalten, zu eliminieren bzw. zu neutralisieren, und auf diese für uns kaum rationelle Weise eine schwerwiegende Gefahr von der ganzen Gesellschaft wirksam abzuwenden. Man hat sogar den Eindruck, als gehe es in diesem Falle nicht um stellvertretende Opfer, sondern eher um stellvertretende Täter, die bedingungslos im Namen der ganzen Ge-

---

[9] Siehe u.a. W. Wundt, *Völkerpsychologie. Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythus und Sitte*, Leipzig 1920, Bd. IV 1; E. Cassirer, *Die Begriffsform im mythischen Denken*, Leipzig-Berlin 1922; idem, *Philosophie der symbolischen Formen*, I – III, Berlin 1923 – 1929 (ND Darmstadt 1958); L. Lévy-Bruhl, *La mentalité primitive*, Paris 1922 (u. 1933); H. Wagenvoort, *Roman dynamism. Studies in ancient Roman thought, language and custom*, Oxford 1947; Th. Boman, *Das hebraische Denken im Vergleich mit dem griechischen*, Göttingen 1952, S. 14ff.; Th. Halter, *Vergil und Horaz. Zu einer Antinomie der Erlebensform*, Bern-München 1970; A. Thornton, *The living universe. Gods and men in Virgil's Aeneid*, Leiden 1976.

sellschaft entfernt werden sollen, damit die anderen als *pii* und *puri* weiter gelten mögen.

Dieser Gesichtspunkt erklärt uns vielleicht, warum die archaische Zeit eigentlich nur zwei Straffamilien kennt, und zwar vor allem Verbannung und Friedlosigkeit in mannigfacher Abstufung, u.a. die Todestrafen, und dann erst mit der Zeit zunehmende an Bedeutung Bußen in unterschiedlicher Höhe.

Im allgemeinen könnte man demzufolge annehmen, daß insbesondere Sühnopfer, die wahrscheinlich ursprünglich als Ersatz für die Blutrache dienten, sowie Todestrafen ein konsequenter und vorbehaltlos bewußtvoller Versuch der unaufhörlichen Wiederherstellung des gestörten Friedens und erschütterten Ordnung wären. Dessen weitreichende und schwerwiegende Konsequenzen sind aber den modernen Altertumswissenschaftlern bedauerlicherweise immer noch nicht voll bewußt.

Bochum-Gdynia

Eos LXXXIII 1995
ISSN 0012–7825

THE EARLY CAREER OF M. TERENTIUS VARRO LUCULLUS

By

F.X. RYAN

The propraetorship of M. Terentius Varro Lucullus (Cos. 73) merits the consideration of modern scholars. He is now regarded as propraetor in Cispadane Gaul in 82 B.C.: at first glance, the received date appears too high[1], and the received *provincia* appears to be wrong. A thorough investigation of his propraetorship eventually forces us to consider the date of his legateship and the date and *provincia* of his quaestorship.

The propraetorship is attested just once, on an inscription found in Umbria between Pisaurum and Fanum (CIL I^2.719=ILS 26-ILLRP 474): M. Terentius M. f. | Varro Lucullus | pro pr. terminos | restituendos | ex s. c. coeravit | qua P. Licinius | Ap. Claudius | C. Graccus IIIvir. | a. d. a. i. statuerunt. Dessau and Degrassi report Borghesi's view that M. Lucullus set up the stone when propraetor of Cisalpine Gaul in 75 or 74, and Mommsen's view that he set up the stone while in charge of an army in this region in 82 or 81. The reconstruction of Borghesi has been partially superseded by the advance of scholarship: it is clear that C. Aurelius Cotta (Cos. 75) was proconsul in Cisalpine Gaul in 74[2]. For that reason, perhaps, the reconstruction of Mommsen prevailed, and Broughton indexed M. Lucullus as "Propr. in Cispadane Gaul 82, and probably 81"[3].

It should be emphasized that M. Lucullus is attested neither as propraetor of Cisalpine Gaul nor as a propraetor in Cispadane Gaul in any ancient source, literary or epigraphic. The inscription was discovered near but outside of Cispadane Gaul, and exclusively concerns the restoration of a boundary stone set up by the Gracchan agrarian commissioners. The modern preference for a propraetorship in Cispadane Gaul in 82 is due to our knowledge that M. Lucullus

---

[1] E.g., A. Degrassi (ILLRP 474) thought it more likely that he governed Cisalpine Gaul in 75 or 74; A. Keaveney, *Who were the Sullani?*, Klio LXVI 1984, p. 121 n. 54, doubted the high date and expressed agreement with Degrassi.

[2] T.R.S. Broughton, MRR 2.103, 536.

[3] MRR 2.625. Broughton was equally cautious about the date under the year 82 (MRR 2.70): "Propraetor in Cispadane Gaul" (CIL I^2 2.719, perhaps 81 B.C.; cf. 742).

won a battle here in 82, at Fidentia (L. *Per.* 88, Vell. 2.28.1, Plut. *Sull.* 27.7 – 8) or Placentia (App. BC 1.92). Now one of these sources mentions his rank at this time, and that source identifies him as a legate[4]. Though the inscription is undated and solely concerned with the restoration of boundaries and was discovered beyond the borders of Cisalpine Gaul, in the absence of other evidence we might regard it as proof that M. Lucullus was propraetor in Cispadane Gaul in 82, since we know he commanded troops there then. But we cannot extort these details from this inscription once we recognize that a literary source assigns him a legateship in 82: for the young M. Lucullus, a legateship in 82 is not only credible, but far likelier than a propraetorship. With complete confidence we may regard M. Lucullus as a legate of 82[5].

Though Broughton assigned the propraetorship to 82 without query, he thought that M. Lucullus "perhaps" or "probably" continued to serve as propraetor in 81. The senate ("ex s.c.") might have had time to consider the problem of the Gracchan boundaries in 81. But no special credibility is attached to the year 81: the literary source which places M. Lucullus near Umbria places him near Umbria in 82, not 81. The year 81 then is just one of a number of possible dates for the propraetorship. And in fact the year 81 is the all but certain date of his questionship. Plutarch, the only source to mention the quaestorship[6], states that L. Lucullus upon his return from the Mithridatic War found his brother Marcus being prosecuted by C. Memmius for what he had done as quaestor to Sulla (*Luc.* 37.1: ταμιεύων). Now Broughton indexed M. Lucullus as "Q. or Leg., Lieut. 83," and entered him among the legates of 83 with the note: "Legate (Plut. *Sull.* 27.7), or Quaestor (Plut. *Luc.* 37.1)"[7]. It seems that Mommsen is ultimately responsible for this date: he had asserted that "die Handlungen" of M. Lucullus to which allusion is made at *Luc.* 37.1 sind ohne Zweifel diejenigen, die er als Sullas Unterfeldherr im Bürgerkrieg in Oberitalien ausgeführt hat, und es wird die Angabe Plutarchs vielmehr darauf zu beziehen sein, daß Lucullus während jenes Feldzugs *legatus pro quaestore* Sullas genesen ist"[8]. As we have seen, Münzer attempted to buttress the case that M. Lucullus was legatus *pro quaestore* by combining the στρατηγούντων of *Sull.* 27.7 with the ταμιεύων of Luc. 37.1

The most readily apparent clue Plutarch (*Luc.* 37.1) leaves about the date

---

[4] Plut. *Sull.* 27.7: εἷς τῶν...στρατηγούντων, taken as a reference to a legateship by F. Münzer, Licinius 109, RE XIII (1926), p. 415, and by Broughton, MRR 2.65. CF. H.J. Mason, *Greek Terms for Roman Institutions,* Toronto 1974, p. 155. Münzer deemed M. Lucullus both a legatus *pro quaestore* (combining Plut. *Sull.* 27.7 with *Plut. Luc.* 37.1) and a legatus *pro praetore* (combining *Sull.* 27.7 with the inscription) in 82; Broughton placed the legateship in 83.

[5] He might also have been legate in 83, as Broughton thought, but his service in this post is only attested for 82.

[6] M. Lucullus might have had charge of Sulla's mint in the East for a time (cf. M.H. Crawford, RRC 1.80 n. 1), but there is no numismatic testimony that he so acted as quaestor.

[7] MRR 2.65,625.

[8] Th. Mommsen, *Römisches Staatsrecht*, Leipzig 1887 – 88,1[3] p. 528 n. 4.

of the quaestorship is the testimony that it was served under Sulla. It is nearly impossible to believe that the Cinnan-Marian government allowed M. Lucullus to be elected to a quaestorship of 83 or 82, and it is absolutely impossible to believe that that government allotted any quaestor to Sulla. Hence Broughton doubted the historicity of ταμιεύων, and Mommsen and Münzer took it as an inaccurate reference to a legateship *pro quaestore*. But it becomes necessary to impeach the historicity of Plutarch only if we insist that *Luc.* 37.1 refers to 83 or 82. Lucullus is attested as quaestor, and we must find a date for the quaestorship; apart from the fact that there is no good reason to reject the testimonium, if we reject Plutarch we are forced to suppose that Sulla exempted M. Lucullus from the quaestorship. We should not embrace that hypothesis if it is possible to find a credible date for the quaestorship. Since Plutarch says simply that M. Lucullus was quaestor to Sulla, the quaestorship could easily be placed during the dictatorsahip of Sulla in 81, or during his second consulship in 80. Of these two dates, 81 is preferable, for Lucullus would have needed a dispensation from the laws in order to be elected to a curule aedileship of 79 while serving as quaestor in 80. The prosecution of M. Lucullus also favors 81 over 80. In the mid-sixties men closely involved with the Sullan proscriptions were given cause for regret: Cato as urban quaestor pursued those who had profited from judicial murder (Plut. *Cat. min.* 17.5 – 6); Caesar as head of the quaestio *de sicariis* in 64 also pursued the judicial murderers[9]. If M. Lucullus was quaestor in 80, his prosecution at this time[10] is more difficult to explain; if he was quaestor in 81, during the proscriptions, his prosecution fits well with the known facts about politics at this time. We may henceforth regard him as a quaestor of 81[11].

Though he was legate in 82 and quaestor in 81, it is theoretically possible that his propraetorship fell in 80. If he held any official position in 80, he is

---

[9] MRR 2.162.

[10] Elsewhere I have argued that the trial of M. Lucullus belongs in 64: *The Tribunate of C. Memmius L. f.*, Hermes CXXIII 1995, pp. 297 – 98.

[11] Despite the explicit testimony of Plutarch, the quaestorship was omitted from the fasti compiled by M. Bülz (*De provinciarum Romanarum quaestoribus, qui fuerunt ab a.U.c. DCLXXII usque ad a.U.c. DCCX,* Chemnitii 1893; *Fasti Quaestorum qui ab a.U.c. CCCXXXX ad a.U.c. DCLXXI extra Roman fuerunt,* Zittau 1908), and also from those compiled by F. Sobeck *(Die Quästoren der Römischen Republik,* Trebnitz 1909). The quaestorship was also passed over in silence by P. Willems, *Le Sénat de la République romaine*, Louvain 1878, 1.433. Drumann in his orginal edition had placed the quaestorship in 88; Groebe followed Mommsen in denying M. Lucullus a quaestorship: cf. W. Drumann, P. Groebe, *Geschichte Roms*[2], vol. 4, Leipzig 1908/10, p. 190 and n. 2. Keaveney, *o. c.*, p. 119 and n. 38, p. 121, believed that Lucullus was quaestor in Greece when in charge of Sullas mint. K. Nipperdey, *Die Leges annales der römischen Republik,* Abh. d. sächs. Ges. d. W. XII 1870, p. 33, noted that L. Lucullus waited to hold the aedileship with his brother (Plut. *Luc.* 1.6), and assumed that M. Lucullus was old enough to hold the aedileship earlier: "Der Grund, weshalb M. Lucullus die Ädilität nicht vor 79 erlangen konnte, war offenbar der, daß nicht früher das gesetzliche Intervoll nach seiner Quästur verflossen war." Nipperdey apparently found a quaestorship in 80 or before 81 too unlikely to merit a denial, and judged 81 the one possible date for the quaestorship.

more likely to have been a triumvir *coloniis deducendis* at Praeneste (CIL I².2.742) than a propraetor[12]. M. Lucullus was praetor in 77 or 76[13], and the year or two years between his curule aedileship and his praetorship are theoretically open for his propraetorship. Doubts will probably always subsist in the matter of his *provincia*. If it is right to extrapolate a military command from the inscription, that command would be better placed during the rebellion of M. Lepidus in 77 than during the civil war: but the chief merit of this suggestion is that it would allow us to date the praetorship precisely to 76. If it is right to extrapolate a provincial governorship from the inscription, that governorship would have to be placed after the praetorship: Broughton's lists suggest that Cisalpine Gaul was normally assigned to ex-consuls at this time[14], and although it is not hard to believe that it occasionally fell to an ex-praetor[15], it is difficult to believe that it was entrusted to an ex-aedile.

What seems to me the best solution to the conundrum has never yet been advocated, that the restoration of the Gracchan termini was the sum and substance of the *provincia*. One can explain the praetorian *imperium* as a judicial power needed to complete the task: the Romans will have remembered that the lesser judicial powers of the triumviri had been held insufficient for the resolution of all disputes. If M. Lucullus was given praetorian *imperium* so that he was competent to resolve boundary disputes on the spot, it might be thought that a date between aedileship and praetorship makes as much sense as a date between praetorship and consulship. But a propraetorship after the praetorship is still quite possible. If he had not yet been praetor, the senate might have charged him with restoring the boundaries as proquaestor *pro praetore*. Let no one object that the adjudication of boundaries was beneath a man of praetorian rank. Students of inscriptions will recognize *coeravit* as an older spelling of *curavit*: Lucullus was essentially a *curator*, though with *imperium* added so that he might judge opposing claims and enforce his decisions. Thermus was *curator* of the Flaminian Way while a candidate for the consulship of 64 (Cic. *Att.* 1.1.2). If it was consonant with the *dignitas* of a *praetorius*

---

[12] Münzer, *o. c.*, p. 416, compared Lucullus with P. Sulla, whom Broughton (MRR 2.82) records as a triumvir *coloniis deducendis* at Pompeii in 80. The Bauinschrift which records the name of M. Lucullus bears no title or date.

[13] It can be demonstrated that M. Lucullus was old enough to be praetor in 77, and the ancient sources do not prove that he was praetor in 76 rather than 77. Cf. *Ten III-Starred Aediles*, Klio LXXVIII 1996, pp. 80 – 82.

[14] Cf. E. Badian, *Notes on Provincia Gallia in the late Republic*, in: Mélanges d'archéologie et d'histoire offerts à André Piganiol, Paris 1966, p. 913: "in the seventies the Gallic provinces were separate,with Cisalpina consular."

[15] Cisalpine Gaul was orginally allotted to C. Antonius (Cos. 63) in 63, and finally to Q. Celer (Pr. 63), who governed the province as proconsul, not propraetor: though one could argue that he was sent as proconsul not because he was sent to Cisalpine Gaul, but because of the military threat presented by the Catilinarians. Cf. J. Spielvogel, *Das Prokonsulat des Q. Caecilius Metellus Celer (Prätor 63 v. Chr.)*, Hermes CXXI 1993, pp. 242 – 246.

to hold an ordinary curatorship, there can be no doubt that a *praetorius* might hold an extraordinary curatorship with *imperium*[16].

The case for placing the propraetorship after the praetorship can perhaps be made probable rather than merely possible. The proximity of Cisalpine Gaul is perhaps not altogether irrelevant after all: the cities south of the Po now possessed Roman citizenship. Cicero contemplated spending the last four months of 65 on the staff of C. Calpurnius Piso (*Att.* 1.1.2), and Caesar cultivated the Cispadane voters in 50 (Hirt. *BG* 8.50, 52); canvassing in this region was in fact customary in the late republic (Cic. *Phil.* 2.76)[17]. M. Lucullus would not have regarded a propraetorship in Umbria as a distraction which would interfere with his consular campaign. Finally, it would make sense if the senate assigned him the delicate task of judging land disputes after his peregrine praetorship, for in that office he acted *summa aequitate et sapientia* (Cic. *Tull.* 8). In the absence of evidence to the contrary, it makes the most sense to place his propraetorship after his praetorship.

The early *cursus* of M. Lucullus then seems susceptible of a number of changes. We may henceforth consider him: Leg., Lieut. 82; Quaestor to Sulla, probably in 81; III vir col. deduc.? Praeneste, 80?; Propr. Umbria, probably in the period 76/75 – 74.

Princeton

---

[16] On the other hand, one cannot go so far as to argue that a curatorship was a peculiarly praetorian task. T. Vibus Temudinus at some point in the first century was perhaps curator of the Via Caecilia and quaestor urbanus at the same time. (Vibius does not show up as a curator in Broughton, who cited CIL I^2 .2.808; cf. MRR 2.477. For the same reason, he is not credited with a curatorship in RE; cf. H. Gundel, *Vibius* 19, RE VIIIA (1958), p. 1966. In CIL VI 3824 Vibius was still a simple quaestor urbanus; in CIL VI 31603 [Berlin 1902], by a shift in the location of a comma, he became at one and the same time curator and quaestor. The inscription is so punctuated as to make Vibius a curator viarum in both ILS 5799 and ILLRP 465.) A certain L. Vo(l)ca(cius) was tribune of the plebs and curator viarum simultaneously, probably in 68 B.C. (cf. MRR 2.139, 141 n. 8; 3.223). C. Iulius Caesar was probably curator of the Appian Way as a *quaestorius* (cf. MRR 2.141 n. 8, 3.106), and certainly could not have discharged that task while a *praetorius*. The L. Fabricius who served as curator viarum (MRR 2.174) in 62 B.C. (Dio 37.45.3) is not known to have held any other magistracy, which perhaps gives us a slight reason for believing that he too served as curator while of less than praetorian rank. But Thermus is not the first *praetorius* known to have served as a curator of roads: the elogium (CIL VI 31586=ILS 45) of C. Claudius Pulcher (Cos. 92) shows that he was *curator vis sternendis* between praetorship and consulship.

[17] Cf.L.R. Taylor, *Party Politics in the Age of Caesar*, Berkeley 1949, pp. 58, 205 nn. 49, 51.

Eos LXXXIII 1995
ISSN 0012–7825

EINGRIFFE HADRIANS IN DAS RÖMISCHE HEERWESEN*

Von

GABRIELE WESCH-KLEIN

I. ÄNDERUNGEN IM HEERWESEN

1) Rekrutierung und Entlassung

In der älteren, maßgeblich durch die Auffassung Mommsens geprägten Forschung wurde der Beginn der lokalen Konskription Hadrian zugeschrieben. Diese Ansicht mußte mittlerweile revidiert werden. Hier greift, wie die Arbeiten von G. Forni, K. Kraft und anderen gezeigt haben, eine unter den Flaviern einsetzende Entwicklung[1]. Die seit dem frühen 2. Jahrhundert zu beobachtende Praxis, in Italien nur noch Soldaten für die Prätorianer und die stadtrömischen Kohorten auszuheben, ist ebenfalls nicht als Reformmaßnahme Hadrians zu interpretieren, vielmehr gehört der gewichtigste Gegenbeleg in dessen Regierungszeit: 132/133 n. Chr. wurden in Italien Männer für die legio II Traiana rekrutiert[2].

Aktiv Einfluß auf die Rekrutierungspraxis nahm Hadrian dagegen, indem er den Kreis derjenigen, die nicht gegen ihren eigenen Willen zum Militärdienst

---

* *Vorbemerkung*: Diese Studie schließt inhaltlich an den im vorhergehenden Band von Eos erschienenen Aufsatz *Hadrian und der exercitus Romanus* an. Das dort beigefügte Kurztitelverzeichnis gilt auch für diesen Beitrag.

[1] Forni, *Reclutamento*; Kraft, *Alen*; G. Alföldy, *Die Hilfstruppen der römischen Provinz Germania inferior*, Epigraphische Studien 6, Düsseldorf 1968, S. 95ff., bes. 102; J. C. Mann, *Legionary Recruitment and Veteran Settlement during the Principate*, hg. v. M.M. Roxan. University of London, Institute of Archaeology, Occasional Publication 7, London 1983, S. 54ff. 63ff. 66. 73ff. 84ff. 94f. 104. 119f. 132f. 147f. 154f. Eine Ausnahme stellt Britannien dar; hier sind erst seit Hadrian lokale Rekrutierungen in nennenswerter Zahl zu beobachten, siehe Mann, *l. c.* S. 55. 89f.; Le Bohec, *Troisième Légion*, S. 70.

[2] AE 1955,238, vgl. 1969/70,633; J.F. Gilliam, *The Veterans and praefectus castrorum of the II Traiana A.D. 157*, AJPh LXXVII 1956, S. 359ff. = idem, Mavors II, S. 145ff.; G. Forni, *Estrazione etnica e sociale dei soldati delle legioni nei primi tre secoli dell'impero*, ANRW II. 1 (1974), S. 374f. 388 = idem, Mavors V, S. 46f. 60. 97; Th. Pekáry, *Zu den römischen Reichsstraßen*, in: idem., *Ausgewählte Kleine Schriften*, hg. v. H.-J. Drexhage. Pharos, Studien zur griechisch-römischen Antike 4, St. Katharinen 1994, S. 245.

ausgehoben werden konnten, erweiterte. Hierzu zählten fortan Philosophen, Rhetoren, Grammatiker und Ärzte[3]. Fiel die Befreiung der ersten drei Personengruppen für das Heerwesen kaum ins Gewicht, so war die Freistellung von Ärzten von erheblicher Bedeutung. Hadrians Privilegierung des Ärztestandes dürfte auf Dauer gesehen zum Anstieg von *medici salariarii*, das heißt von Zivilärzten, die für eine bestimmte Zeit für die Armee arbeiteten, beigetragen haben.

In seiner 1968 publizierten grundlegenden Studie über die Militärdiplome der Auxiliarsoldaten wies G. Alföldy darauf hin, daß die Diplome von 117 n. Chr. an vielfach nicht mehr wie zuvor üblich Soldaten galten, die 25 oder mehr Dienstjahre hinter sich hatten, sondern allein Soldaten, welche 25 Dienstjahre aufzuweisen hatten[4]. Als erstes Diplom in dieser Reihe ist CIL XVI 62 anzusehen; die betreffende Stelle lautet: *[quinis] et vicenis stipendis emer[itis]*[5]. G. Alföldy folgerte daraus, daß die reguläre Dienstzeit der Auxiliarsoldaten spätestens kurz vor dem Jahr 117 n. Chr. auf 25 Jahre festgelegt worden sei und Abweichungen von dieser Praxis wohl mit Krisensituationen und Kriegen zu erklären wären[6]. Dagegen trat Zs. Visy dafür ein, daß die Regulierung der Dienstzeit nicht Trajan, sondern dessen Nachfolger Hadrian zuzuschreiben sei. Dabei ging er davon aus, daß die in Diplom CIL XVI 62 gebrauchte Formulierung *quinis et vicenis stipendis* als singulär einzustufen ist, da sie sonst immer in Kombination mit *pluribusve* auftritt. Visy postulierte daher eine versehentliche Auslassung von *pluribusve* bei Ausfertigung des Diploms[7]. Zu bedenken bleibt indes, daß gerade die Tatsache, daß in Diplom CIL XVI 62 erstmals ein Novum ausgedrückt werden sollte, zu der Verwendung der Formulierung *quinis et vicenis stipendis*

---

[3] Dig. 27,1,6,8 (Modestinus). Hadrians Entscheid schlossen sich Antoninus Pius und Commodus an. J. Wilmanns, *Zur Rangordnung der römischen Militärärzte während der mittleren Kaiserzeit*, ZPE LXIX 1987, S. 177 nimmt irrtümlich an, dieses Privileg habe bereits seit Vespasian bestanden; diese Annahme gründet vermutlich auf der Ärzten, Grammatikern und Rhetoren unter den Flaviern eingeräumten Befreiung von Steuern und Einquartierungen; siehe R. Herzog, *Urkunden zur Hochschulpolitik der römischen Kaiser*, SDAW 1935 (Nr. 32), S. 967ff. = idem, in: G. Pfohl (Hg.), Inschriften der Griechen. Epigraphische Quellen zur Geschichte der antiken Medizin, Darmstadt 1977, S. 125ff. Entpflichtet waren seit alters her in der Regel *pontifices, augures* und die *apparitores* der Magistrate auf Dauer ihres Dienstes: App., *B.c.* 2,150 (627); Dion. Halik. 2,41,3; Plut., *Camill.* 41,6 (Ausnahme: Krieg mit den Galliern); FIRA^2 I 21 c. 62 und 66 (*Lex coloniae Genetivae Iuliae sive Ursonensis*); J.H. Jung, *Die Rechtsstellung der römischen Soldaten. Ihre Entwicklung von den Anfängen Roms bis zu Diokletian*, ANRW II. 14 (1982), S. 907ff.

[4] Diese Beobachtung wird, wie eine Durchsicht der drei von M.M. Roxan vorgelegten Bände *Roman Military Diplomas*, University of London, Institute of Archaeology, Occasional Publication 2. 9. 14, London 1978. 1985. 1990 (RMD) zeigte, durch das mittlerweile hinzugekommene Material weiter erhärtet.

[5] Zur Datierung siehe H. Wolff, *Bemerkungen zum Verwaltungsgang und zur Verwaltungsdauer der Bürgerrechtsverleihungen an Auxiliare*, ZPE XLIII 1981, S. 424f.; Zs. Visy, *Die Entlassung der Auxiliarsoldaten aufgrund der Militärdiplome*, AArchHung XXXVI 1984, S. 230ff.

[6] G. Alföldy, *Zur Beurteilung der Militärdiplome der Auxiliarsoldaten*, Historia XVII 1968, S. 215ff., bes. 224. 226f. = idem, Mavors III, S. 51ff., bes. 60. 62f.

[7] Visy (wie Anm. 5), S. 223ff., bes. 228f. Wie mir Zs. Visy dankenswerterweise mitteilte, bereitet er zu den angeschnittenen Fragen derzeit einen weiteren Aufsatz vor.

geführt haben dürfte. Schließlich brauchte man einzig das Wort *pluribusve* auszulassen, um den neuen Sachverhalt exakt festzuhalten[8]. Wenn in späteren Diplomen dann die Wendungen *quinque et viginti stipendis emeritis* bzw. *XXV stipendis emeritis* zur Bezeichnung der Entlassung nach 25 Jahren üblich wurden, so muß diese Entwicklung des Formulars nicht mit der Einführung der Entlassung nach genau 25 Dienstjahren zusammenfallen. Überdies stammt das CIL XVI 62 zeitlich am nächsten stehende Diplom, das eine Entlassung nach 25 Jahren bezeugt, erst aus dem Jahr 120 (CIL XVI 67); es ist somit möglich, daß die CIL XVI 62 benutzte Formulierung nicht so singulär ist, wie aufgrund des bislang vorliegenden Materials von Visy angenommen wird[9].

Freilich würde eine Neuregelung der Dienstzeit von Auxiliar- und desgleichen von Flottensoldaten[10] der sonst beobachteten Korrektheit und Fürsorglichkeit Hadrians entsprechen und sich überdies gut zu dem Hinweis der Historia Augusta (H 11,8), Hadrian habe darauf geachtet, weder zu junge noch zu alte Männer unter den Fahnen zu halten, fügen. Anderseits spricht die Historia Augusta nicht explizit von einer Neuerung Hadrians. Es gibt somit keinen zwingenden Grund, in Diplom CIL XVI 62 ein Versehen des Graveurs zu postulieren und die Regulierung der Dienstzeit anstatt Trajan erst Hadrian zuzuschreiben.

2) Rangordnung

Die im Heer im späteren zweiten und im dritten Jahrhundert geläufige Unterscheidung zwischen *milites immunes* und *principales* bestand nachweislich seit Hadrian. Ob sie auf ihn zurückgeht oder ob hier abermals eine früher begonnene Entwicklung zu ihrem Abschluß kam, muß offen bleiben[11]. Auf jeden Fall ist seit Hadrian von einer klaren Trennung zwischen Soldaten, die von be-

---

[8] Überdies fehlt auch in vergleichbaren Fällen bisweilen der Zusatz *pluribusve*; siehe M.M. Roxan, RMD II, S. 128 Anm. 22 und RMD 81 Anm. 7, die auf analoge Formulierungen aus dem 1. Jahrhundert hinwies: CIL XVI 33: *quina et vicena stipendia meruerant* und CIL XVI 26, I 17 int. und I 18 ext.: *quinis et vicenis stipendis*; für gewöhnlich als Versehen des Graveurs angesehen, da I 12 – 13 int. und I 13 ext. jeweils *quinis et vicenis stipendis pluribusve* steht; vgl. Visy (wie Anm. 5), S. 228 Anm. 28.

[9] Eine Übersicht über die seit Hadrian zur Benennung der Länge der Dienstzeit in den Militärdiplomen gebräuchlichen Formulierungen siehe bei Visy (wie Anm. 5), S. 227.

[10] Entlassungen von Flottensoldaten nach exakt 26 Jahren sind ab Hadrian belegt; siehe CIL VI 66 (10.12.118 – 9.12.119). 72 (11.10.127). 74 (18.2.129). 79 (15.9.134) usw. Derzeit muß offen bleiben, ob die Neufixierung der Dienstzeit der Flottensoldaten mit der der Auxiliarsoldaten einherging oder zu einem anderen Zeitpunkt erfolgte.

[11] Der Begriff *immunis* ist erstmals 134 n. Chr. inschriftlich nachzuweisen (CIL III 6178, Z. 9 und 6179,1, Z. 11.), der Terminus *principalis* hingegen bereits 113 n. Chr. (CIL VI 221 = ILS 2160; siehe E. Sander, *Zur Rangordnung des römischen Heeres: die gradus ex caliga*, Historia III 1954/55, S. 92f.; G.R. Watson, *Immunis Librarius*, in: M.G. Jarrett, B. Dobson (Hgg.), Britain and Rome. Essays presented to Eric Birley on his Sixtieth Birthday, Kendal 1965, S. 50f.; idem, *Roman Soldier*, S. 77ff.) — Nicht unerheblich war der Unterschied in der Besoldung zwischen *milites immunes* und *principales*. Nach D.J. Breeze, *Pay Grades and Ranks below the Centurionate*, BJ CLXXI 1971,S. 134 = idem, Mavors X, S. 63 erhielten die *immunes* wie die normalen *milites* einfachen Sold, während

stimmten Diensten befreit waren und denjenigen, die eine mit Weisungsbefugnissen ausgestattete Position innehatten, auszugehen[12].

Unter Hadrian trat erstmals der Titel *praepositus* zur Bezeichnung von Inhabern außerordentlicher Kommanden auf[13]. So wirkte unter Hadrian der Centurio der legio X fretensis M. Censorius Cornelianus als *praepositus cohortis I Hispanorum*[14]. Ebenfalls im Rahmen von Hadrians *expeditio Britannica* befehligte T. Pontius Sabinus als *praepositus* ein 3.000 Mann starkes Detachement, das sich aus Soldaten der beiden in Obergermanien stehenden Legionen (VIII Augusta und XXII Primigenia) wie der in Spanien stationierten legio VII gemina zusammensetzte[15]. Allerdings ist es verfehlt anzunehmen, Hadrian habe mit den *praepositi* einen neuen Offiziersrang geschaffen, denn der Begriff *praepositus* wurde zunächst ausschließlich zur Bezeichnung von Sonderkommanden der skizzierten Art verwendet[16].

Bezüglich der berittenen Auxiliartruppen ist in der ersten Hälfte des 2. Jahrhunderts eine bedeutende Veränderung zu konstatieren, die gut zu Hadrians Interesse an der Reiterei passen würde: die Ausbildung der *quarta militia*. Allerdings darf sie aufgrund des derzeitigen Kenntnisstandes Hadrian nur mit Fragezeichen zugewiesen werden. Immerhin existierten *alae milliariae*, also die Einheiten, die im 2. Jahrhundert nachweislich von *equites Romani* auf der Rangstufe der *quarta militia* kommandiert wurden, seit flavischer Zeit[17]. Es ist somit

---

die *principales*, je nach Dienststellung, eineinhalbfachen bzw. doppelten Sold empfingen. Diese Differenzierung gipfelte Dezennien später in der den *principales* von Septimius Severus für leichtere Vergehen zuerkannten Strafgewalt gegenüber rangniedrigeren Soldaten.

[12] Sander (wie vorhergehende Anm.), S. 92f.; Watson (wie vorhergehende Anm.), S. 50f.; idem, *Roman Soldier*, S. 77ff. mit S. 182 Anm. 179; Webster, *Army*, S. 121f.

[13] W. Enßlin, RE Suppl. VIII (1956), Sp. 548f.; Saxer, *Vexillationen*, S. 122; R.E. Smith, *Dux, Praepositus*, ZPE XXXVI 1979, S. 264f.; E. Birley, *A Roman Altar from Old Kilpatrick and interim Commanders of Auxiliary Units*, Latomus XLII 1983, S. 79ff. = idem, Mavors IV, S. 227ff.

[14] RIB 814; E. Birley, (wie vorhergehende Anm.), S. 80 Nr. 9 = idem, Mavors IV, S. 228 Nr. 9; vgl. R.W. Davies, *Some Military Commands from Roman Britain*, Epigraphische Studien XII, Köln-Bonn 1981, S. 198ff. Nr. 17. — Smith (wie vorhergehende Anm.), S. 265 führt als weiteren Beleg für einen *praepositus* in hadrianischer Zeit irrtümlich die Ti. Claudius Quartinus gewidmete Inschrift CIL XIII 1802 an. Dabei folgte Smith der von E. Ritterling, RE XII,2 (1925), Sp. 1486 und 1510 vorgeschlagenen Ergänzung der 9. Zeile des Titulus, die bereits von Alföldy, *Fasti Hispanienses. Senatorische Reichsbeamte und Offiziere in den spanischen Provinzen des römischen Reiches von Augustus bis Diokletian*, Wiesbaden 1969, S. 79f. zu Recht verworfen wurde.

[15] CIL X 5829 = ILS 2726, siehe dazu Suppl.Ital. I, S. 30; H.-G. Pflaum, *Les carrières procuratoriennes équestres sous le Haut-Empire romain I*, Paris 1960, S. 286ff. Nr. 118; Saxer, *Vexillationen*, S. 27 Nr. 47; Smith (wie Anm. 13), S. 265; A.R. Birley, *Fasti*, S. 292f.; PME P 89 + S. 1691.

[16] Bis vor wenigen Jahren ging man in der Forschung davon aus, der Titel *praepositus* sei zunächst als Benennung für die Kommandeure der *numeri* eingeführt worden. Dies konnte P. Southern, *The Numeri of the Roman Imperial Army*, Britannia XX 1989, S. 88 widerlegen; nach ihren Untersuchungen ist *praepositus* als Bezeichnung für Numeruskommandeure erst vom späteren 2. Jahrhundert an bezeugt: „in connection with the numeri, praepositus ist not attested until after A.D. 160s."

[17] Vgl. E. Birley, *Alae and cohortes milliariae*, in: Corolla memoriae Erich Swoboda dedicata. Römische Forschungen in Niederösterreich V, Graz – Köln 1966, S. 54ff. = idem, Mavors IV, S. 349ff.;

vorstellbar, daß die Rangerhöhung der Kommandeure dieser Formationen schon vor Hadrian erfolgte.

Welch hohen Stellenwert Hadrian den *gradus* innerhalb der Armee beimaß, exemplifiziert die von Hadrian für Soldaten, die ihren Wachdienst (*custodia*) mutwillig vernachlässigten, festgesetzte Bestrafung in Form der Degradierung: *castigandum eum et in deteriorem militiam dari*[18].

In Hinblick auf die Ausbildung eines engagierten und kompetenten Offizierskorps ist von grundlegender Bedeutung, daß es seit Hadrian Angehörigen des *ordo equester* möglich war, in höhere prokuratorische Posten über eine rein zivile Laufbahn aufzusteigen, ohne den Umweg über den Heeresdienst in Kauf nehmen zu müssen[19]. Diese Neuerung kam zweifellos am Heeresdienst wenig interessierten *equites Romani* sehr entgegen. Sie entsprach zudem den Erfordernissen des im Laufe des 2. Jahrhunderts stetig größer werdenden Verwaltungsapparates. Darüber hinaus zeigt diese Änderung Hadrians Interesse an *viri militares*, das heißt an Offizieren, die von ihren Aufgaben erfüllt und zugleich gewillt waren, über längere Zeit im Heer zu bleiben. Damit war ein wichtiger Schritt in Richtung auf die Professionalisierung des Offizierskorps, die das Bild der römischen Armee im 3. Jahrhundert prägen sollte, vollzogen. Auch die Offizieren und Primipilen eingeräumte *vacatio* von diversen zivilen Pflichten ist sicher weniger als Privilegierung dieses Personenkreises als vielmehr als Maßnahme für die Funktionsfähigkeit der Armee zu verstehen[20]. Die Befehlshaber sollten durch derartige Verpflichtungen nicht von ihren Dienstaufgaben abgehalten werden bzw. umgekehrt diese als Entschuldigungsgründe für Abwesenheit von Armee anführen können.

H. Devijver, *Some Observations on Greek Terminology for the Militiae Equestres in the Literary, Epigraphical and Payrological Sources*, in: Zetesis. Album amicorum E. de Strycker, Antwerpen - Utrecht 1973, S. 551f. = idem, Mavors VI, S. 58f.; Maxfield, *Decorations*, S. 158ff.

[18] Die Eos LXXXII 1994, S. 284 – 286 angesprochene differenzierte Behandlung von straffälligen Soldaten entsprechend ihren Beweggründen, dem Hergang des Vergehens und dessen Konsequenzen ist auch Dig. 48,3,12pr. zu beobachten; in akribischer Weise trennt Hadrian zwischen verschiedenen Fällen: *Milites si amiserint custodias, ipsi in periculum deducuntur. nam divus Hadrianus Statilio Secundo legato rescripsit, quotiens custodia militibus evaserit, exquiri oportere, utrum nimia neglegentia militum evaserit an casu, et utrum unus ex pluribus an una plures, et ita demum adficiendos supplicio milites, quibus custodiae evaserint, si culpa eorum nimia deprehendatur: alioquin pro modo culpae in eos statuendum. Salvio quoque legato Aquitaniae idem princeps rescripsit in eum, qui custodiam dimisit aut ita sciens habuit, ut possit custodia evadere, animadvertendum: si tamen per vinum aut desidiam custodis id evenerit, castigandum eum et in deteriorem militiam dari: si vero fortuito amiserit, nihil in eum statuendum*; vgl. B. Orgeval, *L'empereur Hadrien. Œuvre legislative et administrative*, Paris 1950, S. 360f.

[19] Zwicky, *Verwendung*, S. 37; H.-G. Pflaum, *Les procurateurs équestre sous le Haut-Empire romain*, Paris 1950, S. 179ff. mit Taf. 7; Webster, *Army*, S. 264.

[20] Frag. Vat. 141 (Ulp., *lib. de excusat.*): *Primipilaribus ob id ipsum, quod primipilares sunt, vacatio a tutelis a divo Hadriano dari coepit*; Frag. Vat. 222 (Ulp., *lib. de off. pr. tutel.*): *Denique [consulto] ex facto divo Hadriano quidam, cum legatus esset legionis [et] testamentum recitatum esset, quo tutor erat datus, non in perpetuum, sed ad tempus, quo legatus legionis erat, meruit excusationem.*

3) Auszeichnungen

Bei der Vergabe von *dona militaria* ist unter Hadrian im Gegensatz zu seinen Vorgängern eine auffallende Sparsamkeit gegenüber ritterlichen und senatorischen Offizieren sowohl hinsichtlich der Häufigkeit wie der Anzahl der vergebenen Auszeichnungen zu beobachten[21]. Sie ist kaum allein mit der allgemein festzustellenden, im Laufe der Zeit zunehmenden Abneigung Hadrians gegenüber auf Geburt und Status gründenden gesellschaftlichen Unterscheidungen zu erklären[22]. Ganz offenbar sollte nicht länger die Dienststellung, sondern dem ursprünglichen Sinn der Auszeichnungen entsprechend wieder einzig die gezeigte Leistung Art und Umfang der *dona militaria* bestimmen[23].

Gegenüber einfachen Soldaten und Zenturionen zeigte sich Hadrian großzügiger als gegenüber Offizieren. Ohne Parallele in der Geschichte der römischen Kaiserzeit ist die von Hadrian praktizierte Vergabe von *dona militaria* an einen Legionär *suffragio legionis*[24]. Hierbei dürften die *contiones* der Republik Pate gestanden haben[25].

Im Rahmen von Manövern belobigte und belohnte Hadrian wiederholt Soldaten und Truppenteile, die sich bewährt hatten. So erhielten die *milites* der cohors VI Commagenorum, die am Manöver in Lambaesis teilgenommen hatten, von Hadrian ein *congiarium*[26]. Bestimmt wurde auch der Reiter, der sich beim Durchschwimmen der Donau in voller Rüstung (und sicherlich mitsamt seinem Pferd) in Anwesenheit des Kaisers als bester erwiesen hatte, von diesem persönlich ausgezeichnet[27]. Unter Hadrian wurden für einzelne Soldaten, die bei

---

[21] Maxfield, *Decorations*, S. 64. 147f. 165. 176f. 194ff. 203. 212. 217. 223; siehe auch R. Syme, *Guard Prefects of Trajan and Hadrian*, JRS LXX 1980, S. 76 = idem, *Roman Papers* III, S. 1295; eund., *Hadrian the Intellectual*, in: Les Empereurs romains d'Espagne, S. 245f. = idem, *Roman Papers* VI, S. 105f.; Le Bohec, *Troisième Légion*, S. 69. — Dagegen zeigte sich Hadrian bei der Regierungsübernahme den Prätorianern gegenüber sehr großzügig, siehe HA, H 5,7; vgl. J. Jahn, *Zur Entwicklung römischer Soldzahlungen von Augustus bis auf Diokletian*, in: M. Radnóti-Alföldi (Hg.), Studien zu Fundmünzen der Antike II: Aufsätze, Berlin 1984, S. 53ff.

[22] R. Syme, *Hadrian* (wie vorhergehende Anm.), S. 244 = idem, *Roman Papers* VI, S. 104; ders., *Fictional History Old and New: Hadrian*, in: idem, *Roman Papers* VI, S. 161.

[23] Maxfield, *Decorations*, S. 177.

[24] CIL XII 2230 = ILS 2313: *D(is) M(anibus) T(iti) Camul(i) L(uci) f(ili) Laveni emeriti leg(ionis) III Gallic(ae) honesta missione donat(i) ab Imper(atore) Antonino Aug(usto) Pio et ex volumtate (sic!) Imp(ertatoris) Hadriani Aug(usti) torquibus et armillis aureis suffragio legionis honorati ... .*

[25] Vgl. Syme, *Hadrian* (wie Anm. 21), S. 246 = idem, *Roman Papers* VI, S. 106 (mit Diskussionsbeiträgen von Beranger, Pflaum, Veyne ebd. S. 251f. = 112f.); Maxfield, *Decorations*, S. 120. — Beförderungen von Soldaten *ex suffragio* sind indes öfter bezeugt, siehe Le Bohec, *Troisième Légion*, S. 177 mit Anm. 224 und S. 245.

[26] CIL VIII 18042, Frg. Aa, Z. 2f. Zur Lesung siehe J. Gagé, *Hadrien et son viator sur les champs de manœuvre de Numidie*, BFS XXX 1952, S. 187ff. (AE 1952,21); M. Le Glay, *Hadrian et Viator sur les Champs de manœuvre de Numidie*, in: Mélanges d'histoire ancienne offerts à W. Seston, Publ. de la Sorbonne. Études 9, Paris 1974, S. 277ff.; eund., *Les discours d'Hadrien à Lambèse*, in: J. Fitz (Hg.), Limes. Akten des XI. Internat. Limeskongresses, Budapest 1977, S. 548.

[27] CIL III 3676 = ILS 2558 = CLE 427; vgl. Dio 69,9,6. Während man früher annahm, der erfolgreiche Soldat sei Mitglied der cohors III Batavorum equitata oder der ala I Batavorum gewesen,

den Palmyreni sagittarii gedient hatten, Militärdiplome ausgestellt[28]. Da für Soldaten, die in nationalen Einheiten dienten, bis zu diesem Zeitpunkt keine Militärdiplome ausgestellt wurden, stellt sich die Frage, wieso sie von Hadrian mit der *civitas* beschenkt wurden. Der Grund dürfte in den herausragenden Leistungen der Betreffenden oder der ganzen Einheit zu finden sein. Zudem könnte die Auszeichnung gerade von Angehörigen der sagittarii Palmyreni mit der Privilegierung von deren Heimatstadt Palmyra durch Hadrian in Verbindung stehen; vielleicht sollte auf diesem Weg die Zahl der römischen Bürger in der Stadt vergrößert werden. Wie dem auch sei, festzuhalten bleibt, daß Hadrian entgegen bisherigem Usus Angehörige von Einheiten, die in der Hierarchie der Armee ganz unten standen, mit dem Bürgerrecht bedachte.

4) Numeri

E. Stein und andere hatten angenommen, *numeri* als reguläre Bestandteile der römischen Armee seien eine Schöpfung Hadrians[29]. Zunächst sei auf den im rund 0,6 ha großen Numeruskastell Hesselbach am Odenwaldlimes gewonnenen archäologischen Befund kurz eingegangen. Die in Periode 2 (zwischen 115 und 130 n. Chr.) angetroffene Baustruktur zeigt zweifelsfrei, daß die dort stationierte, circa 130 Mann starke Einheit voll nach römischem Muster organisiert war. Zugleich bestätigt aber der Vergleich mit der spätdomitianisch-trajanischen Vorgängerperiode (= Periode 1), daß bereits seit Gründung des Kastells dort eine

---

tritt M.P. Speidel, *Swimming the Danube under Hadrians Eyes. A Feat of the Emperors Batavi Horse Guard*, AncSoc XXII 1991, S. 277ff. und *Riding*, S. 45ff. 62, nunmehr sicher zu Recht für seine Zugehörigkeit zu den equites singulares ein; vgl. e u n d., *Die Denkmäler der Kaiserreiter. Equites singulares Augusti*, Beihefte BJ L, Köln – Bonn 1994, S. 370. Zu Schwimmübungen in der Armee vgl. Veget., *Epit. rei milit.* 1,10. 3,4 und *Cod. Theodos.* 7,1,13 = *Cod. Iust.* 12,35,12. — Das Grabpoem für den herausragenden Schwimmer könnte wie andere Verse auf Hadrian selbst zurückgehen; siehe Bardon, *Les empereurs*, S. 422ff.; M.P. Speidel, *Riding*, S. 45f. Ebenso könnte das Grabgedicht für Zenodotus, einen ehemaligen Gardereiter Hadrians, aus dessen Feder stammen (Anth. Pal. 7,363); siehe M.P. Speidel, *Riding*, S. 80; vgl. Arrian, P*arth.* frg. 36 (Roos II S. 236). Zu Hadrians dichterischem Talent vgl. auch Bardon, *Les empereurs*, S. 393ff.; A.R. Birley, *Hadrians Farewell to Life*, Laverna V 1994, S. 176 – 205; A. Demandt, *Das Privatleben der römischen Kaiser*, München 1996, S. 187f.

[28] CIL XVI 68 + Suppl. S. 215 = IDR I 6 (120 n. Chr.). AE 1958,30, vgl. 1959,31 = IDR I5 = RMD 17 (120 n. Chr.). AE 1967,395 = IDR I 8 = RMD 27 (126 n. Chr.). IDR I 9 = RMD 28 (126 n. Chr.); vgl. J.C. Mann, *A Note on the Numeri*, Hermes LXXXII 1954, S. 501ff.; Maxfield, *Decorations,* S. 229f. mit Anm. 41. — Die von J.C. Mann, RMD I, S. 217f. vertretene Auffassung, die bei den Palmyreni sagittarii dienenden Männer seien jeweils für sechs Jahre als Soldaten verpflichtet und dann mit dem Bürgerrecht beschenkt entlassen worden, ist nicht zwingend. Manns Auffassung liegt zugrunde, daß je zwei der vier Diplome im Jahr 120 bzw. 126 n. Chr. ausgestellt wurden. Allerdings braucht der zeitliche Abstand zwischen beiden Ausstellungsdaten nicht unbedingt mit der Länge der Dienstzeit in Zusammenhang stehen; er könnte, anbetrachts von lediglich zweimal zwei Zeugnissen, auch Zufall sein.

[29] E. Stein, *Die kaiserlichen Beamten und Truppenkörper im römischen Deutschland unter dem Prinzipat* (mit Benützung von E. Ritterlings Nachlaß). Beiträge zur Verwaltungs- und Heeresgeschichte von Gallien und Germanien 1, Wien 1932, S. 233ff., bes. 235; ferner etwa H.T. Rowell, RE XVII,2 (1937), Sp. 1327ff.

adäquat strukturierte Heeresabteilung untergebracht gewesen sein muß. Dabei ist von entscheidender Bedeutung, daß Periode 2 gegenüber der ersten Periode einen erheblich verbesserten Grundriß aufweist, wobei aber in den Barackenunterkünften kein Raum hinzugefügt oder weggelassen wurde: Vier Mannschaftsunterkünfte mit entsprechenden Kopfbauten, Principia inklusive Fahnenheiligtum zeichnen beide Perioden aus. Wahrscheinlich erscheint im ganzen, daß von Anfang an in Hesselbach dieselbe Einheit lag, wobei D. Baatz aufgrund der geringen Innenfläche des Lagers wie der Existenz eines Verwaltungsgebäudes zu Recht weder an eine *vexillatio* noch an eine halbe Kohorte denken möchte[30].

Dies impliziert, daß *numeri*, aus Peregrinen rekrutierte Kleineinheiten, keine Schöpfung Hadrians waren, sondern hier eine Entwicklung greift, die in flavische Zeit zurückreicht. Hadrian könnte allerdings das Verdienst zukommen, diese als *numeri* definitiv und reichsweit nach römischem Muster organisiert zu haben. Allerdings ist die Beweisdecke dünn. Für Hadrian spricht nur, daß nachweislich seit Antoninus Pius inschriftlich permanente Einheiten bezeugt sind, die sich explizit *numerus* nennen[31], und kaum anzunehmen ist, daß sie eine Neuschöpfung des Antoninus Pius waren.

5) Reiterei

Am interessantesten gestaltet sich die Beurteilung von Hadrians Wirken in puncto Reiterei, der, wie nicht zuletzt die Manöverkritik in Lambaesis zeigt, Hadrians besonderes Augenmerk galt[32]. Eine ausführliche Reitertaktik verdanken wir Arrian. Ihr ging ein erstes, für Hadrian verfaßtes, verlorenes Traktat über die Infanterie voraus[33]. Vollendet wurde die Τέχνη τακτική, als Hadrian

---

[30] Ausführlich Baatz, *Hesselbach*, S. 54ff. 71ff. (mit Diskussion der älteren Forschung); idem, Zur *Grenzpolitik Hadrians in Obergermanien*, in: E. Birley, B. Dobson, M. Jarrett (Hgg.), Roman Frontier Studies 1969. Eight International Congress of Limesforschung, Cardiff 1974, S. 117. 119 = D. Baatz, Bauten und Katapulte des römischen Heeres. Mavors Roman Army Researches XI, Stuttgart 1994, S. 15, 17.

[31] Siehe die Zusammenstellungen von P. Southern, *The Numeri of the Roman Imperial Army*, Britannia XX 1989, S. 132ff. — In diesen Fällen ist *numerus* zweifelsfrei nicht als unspezifischer Ausdruck im Sinne von Schar oder Truppenabteilung, sondern als Terminus technicus zur exakten Bezeichnung einer besonderen Truppengattung verwendet. Zum Begriff *numerus* und seinen Bedeutungen siehe Southern, ebd. S. 83f.; vgl. M.P. Speidel, *The Rise of Ethnic Units in the Roman Imperial Army*, ANRW II. 13 (1975), S. 204ff. = idem, Mavors I, S. 119ff.

[32] Wie seine Zeit beim Heer, seine unermüdliche Reiselust, seine Jagdleidenschaft (Dio 69,10,2; HA, H 2,1. 20,13. 26,3; vgl. die Ausführungen von M. Oppermann, *Bemerkungen zu einem Jagddenkmal des Kaisers Hadrian*, Nikephoros IV 1991, S. 211ff. mit Abb. 10 – 26; Demandt [wie Anm. 27], S. 149) und das von ihm selbst verfaßte Gedicht auf sein verstorbenes Lieblingspferd Borysthenes (CIL XII 1122 = CLE 1522; Dio 69,10,2; HA, H 20,12; vgl. 14,8.) verraten, war Hadrian selbst ein ausgezeichneter Reiter. — An dieser Stelle sei angemerkt, daß die in der Forschung immer wieder anzutreffende Behauptung, zwischen Vespasian und Hadrian habe keine Legionsreiterei existiert (so etwa A. Neumann, Der Kleine Pauly III [1968], Sp. 542), ins Reich der Fabel zu verweisen ist; siehe M.P. Speidel, *The Captor of Decebalus. A New Inscription from Philippi*, JRS LX 1970, S. 143 mit Anm. 14 = idem, Mavors I, S. 174 mit Anm. 14.

[33] *Tact.* 32,3. Leider ist anhand des Textes nicht zu entscheiden, ob Hadrian als dessen Auftraggeber anzusehen ist oder Arrian das Werk aus eigenem Antrieb für den Kaiser verfaßte; vgl. F. Kiechle,

die Regierung im 20. Jahr innehatte[34]. Diese Abhandlung zeigt Hadrians aktive Einflußnahme auf die Ausbildung der Reiter[35]. Wie Arrian ausdrücklich vermerkt, befahl Hadrian das Einüben der bei den Gegnern üblichen Kampfesweise[36]. Hierzu paßt das Aufkommen von *alae contariae* und *cataphractariae* zu Anfang des 2. Jahrhunderts bestens. Beide Typen von Einheiten sind auf diesem Hintergrund als Zeichen der Experimentierfreudigkeit der römischen Heerführung in trajanisch-hadrianischer Zeit zu bewerten[37]. Hadrian und sicher schon Trajan hatten erkannt, daß die Reichsgrenzen nur zu halten waren, wenn man sich auf die Kampfesweise der Gegner einstellte und diese mit ihrer eigenen Kampfestechnik schlug. Hadrian ging sogar so weit, den im römischen Heer dienenden Reitersoldaten die Anwendung ihrer heimischen Schlachtrufe zu gestatten[38]. Dies ist nicht als Absage an das Lateinische als die offizielle Heeressprache zu verstehen, sondern diente einzig dem Zweck, im Gefecht Mißverständnisse zu unterbinden.

6) Militärverwaltung

Es fehlt noch ein Blick auf die Militärverwaltung und die tagtägliche Bürokratie, die dem ehemaligen Militärtribunen, Legionslegaten und Statthalter nur allzu vertraut sein mußten. Gemäß der Historia Augusta gehörte zu Hadrians Maßnahmen zwecks Wiederherstellung der Disziplin eine Reform der *officia* und der *impendia*[39]. Inwieweit Hadrian in die Kompetenzen und Verwaltungspraxis der einzelnen Dienststellen eingriff, entzieht sich weitestgehend unserer Kenntnis. Immerhin läßt sich Hadrians Wirken auf diesem Sektor an folgendem, von G. Alföldy herausgearbeitetem Aspekt festmachen: Zwischen 124 und 129 n. Chr. änderte sich das Formular der Militärdiplome. Bis zu diesem Zeitpunkt wurde die Nomenklatur der Auxiliartruppenkommandeure in uneinheitlicher Weise festgehalten. Dies ist kaum als Willkür oder fehlende Exaktheit der Zentralbehörde in Rom zu bewerten. Vielmehr müssen die entsprechenden Angaben in freibleibender Form aus den einzelnen Provinzen nach Rom weitergeleitet worden sein. Nunmehr wurde dieses Verfahren allgemein verbindlich geregelt:

Die Taktik des Flavius Arrianus, BRGK XLV 1964, S. 88 (Kommentar zu 32,3); A.B. Bosworth, *Arrian and the Alani*, HSPh LXXXI 1977, S. 224 mit Anm. 112; P.A. Stadter, *The Ars Tactica of Arrian: Tradition and Originality*, CPh LXXIII 1978, S. 119. — Einblick in die zeitgenössische Militärtaktik vermittelt auch Arrians *Ektaxis*, siehe dazu Bosworth, *l.c.*, S. 244ff. — Zu Arrians Werdegang siehe R. Syme, *The Career of Hadrian*, HSPh LXXXVI 1982, S. 181ff. = idem, *Roman Papers* IV, S. 21ff.

[34] *Tact.* 44,3.

[35] Arr., *Tact.* 42,2 und 4; 44,1 – 3.

[36] *Tact.* 44,1.

[37] Die ala Pannoniorum Gallorum cataphractaria ist entweder eine Neuschöpfung Trajans oder Hadrians. Unter der Regierung von Trajan wurde die ala I Ulpia contariorum, eine hinsichtlich ihrer Bewaffnung als Novum zu bewertende Auxiliarformation, gebildet.

[38] Arr., *Tact.* 44,1.

[39] H 10,3; Text siehe Eos LXXXII 1994, S. 280 – 281.

Die Truppenkommandeure wurden jetzt einheitlich mittels ihrer *tria nomina* und ihrer *origo* (unter Verzicht auf Nennung von Filiation und Tribus) namhaft gemacht[40]. Die Angabe der *origo* darf, sehen wir von einem 122 n. Chr. ausgestellten Diplom ab[41], als Novum bezeichnet werden. Ihre Hinzunahme muß einen bestimmten Sinn gehabt haben; dieser kann nur darin bestanden haben, im Falle eines Rechtsstreits den betreffenden Offizier zweifelsfrei zu identifizieren und leicht aufzufinden, denn in seiner Heimat, wo in der Regel ein Teil seiner Angehörigen lebte, wußte man sicher, wo er sich aufhielt[42]. Eine weitere Änderung in den Militärdiplomen trat April — Juni 133 n. Chr. ein; von nun an wurden in für Flotten-, Auxiliarsoldaten und *equites singulares Augusti* ausgefertigten Diplomen die sieben die Richtigkeit bezeugenden Männer nicht mehr in willkürlicher Reihenfolge, sondern nach einem festen, offenbar ihrem Dienstalter und ihrer Rangstellung entsprechenden Schema aufgelistet[43]. Ein Detail, das abermals zeigt, mit welcher Akribie Hadrian bzw. die von ihm Beauftragten die Administration durchforsteten.

Das von der zuvor geübten Praxis deutlich abweichende Formular mehrerer Bausteine vom Hadrianswall reflektiert offenbar eine weitere verwaltungstechnische Maßnahme Hadrians. In den betreffenden Inschriften folgt auf die Nennung der Legionskohorte bisweilen allein die Rangstellung eines Zenturio, zum Beispiel: *coh. IIII (h)ast.*[44]. Daneben findet sich eine Reihe von Inschriften, in denen zusätzlich eine Zenturie explizit genannt ist, so *coh. IIII pr. pos., > Iul. Vitalis*[45]. Die Herausgeber der RIB schlugen dazu folgende Auflösung und Übersetzung vor: „coh(ortis) IIII pr(incipis) pos(terioris) / c(enturia) Iul(ii) Vitalis. - From the fourth cohort the century of Julius Vitalis, princeps posterior, (built this)". Die Inschriften in dieser Weise zu deuten ist möglich, allerdings bleibt die in RIB vorausgesetzte Syntax (gesperrte Stellung von Rangangabe und Namen) problematisch; es ist kaum zu erwarten, daß statt einer einfachen und verständlichen Aussage ein komplizierter und schwer nachvollziehbarer Satz gewählt wurde[46]. Meines Erachtens ist es logischer, in dem nach der Kohor-

---

[40] Einen Sonderfall stellt CIL XVI 87 dar. In diesem Diplom wird der Kommandeur mit Vatersname und Tribus angegeben. Ob es sich dabei um eine Inkonsequenz handelt oder ob der Betreffende durch Filiation und Tribusangabe von einem Homonymus unterschieden werden sollte, muß offen bleiben.

[41] CIL XVI 169 = ILM 2,239.

[42] Siehe G. Alföldy, *Die Truppenkommandeure in den Militärdiplomen*, in: Heer und Integrationspolitik, S. 391f. 400f. 405f. 418 = idem, Mavors III, S. 93ff. 100f. 104f. 114.

[43] J. Morris — M. Roxan, *The Witnesses to Roman Military Diplomata*, ArhVestnik XXVIII 1977, S. 299f. 311 Tab. 2 A, S. 327f. mit den Ergänzungen in RMD I-III; A.U. Stylow, *Ein neues Militärdiplom von 133. Zum personenrechtlichen Status der equites singulares Augusti*, Chiron XXIIII 1994, S. 93f.; vgl. H. Lieb, *Die constitutiones für die stadtrömischen Truppen*, in: Heer und Integrationspolitik, S. 330ff.

[44] RIB 2032. Ebenso: RIB 1391. — Noch kürzer gestaltete sich die Inschrift bei der Nennung der vom Primuspilus geleiteten Abteilung; hier war selbst die Angabe der Kohorte überflüssig: RIB 1373. 1472. 1502. 1643. 1709. 1958. 2080; mit Angabe der ersten Kohorte: RIB 2033.

[45] RIB 2023. Entsprechende Inschriften: RIB 341. 1571. 2001.

[46] Vgl. dazu RIB 1501: *coh. I > Na. Bassi has. p.*

tenangabe genannten Zenturio den örtlichen Bauabschnittsleiter, das heißt den für das betreffende Mauerteilstück Zuständigen zu sehen; nach ihm wurde die Legionszenturie, die mit dem Abschnittsbau betraut war, genannt. Daß die Zenturionen nicht mit Namen, sondern per Dienststellung identifiziert wurden, paßt zur hadrianischen Genauigkeit und Korrektheit: in aller Kürze waren knapp und präzise, ohne daß Verwechslungen auftreten konnten, die für den Abschnitt verantwortliche Baumannschaft und ihr Vorsteher benannt: *(opus) cohortis IIII, princeps posterior (eiusdem faciendum curavit), centuria Vitalis (fecit)*[47]. Die vorgeschlagene Interpretation entspricht zugleich der Zweckbestimmung derartiger Inschriften. Sie dienten als Nachweis, als Beleg über die erbrachte Arbeitsleistung und als Adresse, an die man sich im Falle von Kritik an der Qualität der geleisteten Arbeit zu wenden hatte.

Unter Militärbürokratie im weiteren Sinn fällt ferner eine an Statthalter und Kommandeure des Heeres gerichtete Anordnung Hadrians bezüglich der Einfuhr von Waren. Demnach mußte von allen Gütern, die zu ihrem bzw. zum Gebrauch des Heeres in die Provinz eingeführt werden sollten, für die Zolleinnehmer eine Liste angefertigt werden. Sie sollte die genaue Kontrolle darüber ermöglichen, welche Waren angefordert waren und welche zusätzlich mitgebracht wurden, denn die letztgenannten unterfielen der Besteuerung[48].

II. GRENZBEFESTIGUNGEN

Als größtes militärisches Bauprojekt Hadrians hat der nach ihm benannte Wall in Britannien zu gelten[49]. Dieses monumentale Bauwerk und die Ausführungen von Cassius Dio wie der Historia Augusta zu Hadrians Grenzpolitik hatten in der älteren Forschung zu einer Überbewertung von dessen Aktivitäten in bezug auf Grenzbefestigungen geführt. Geblieben ist gemäß der Bestandsaufnahme durch H. Schönberger in den germanischen Provinzen und in Rätien relativ wenig, was man auf Hadrian zurückführen kann. Wie wir heute wissen,

---

[47] Vgl. M.P. Speidel, *The Centurions Titles,* Epigraphische Studien XIII, Köln-Bonn 1983, S. 47f. = idem, Mavors VIII, S. 25f. — Vgl. die im 3. Jh. häufiger anzutreffende Bezeichnung der Zenturien per Rangstellung ihres Führers; siehe dazu E. Ritterling, RE XII,2 (1925), Sp. 1477f. 1487f; A. Passerini, DE IV (1949 – 50), S. 587ff.; M.P. Speidel, *l.c.*, S. 45ff. = idem, Mavors VIII, S. 23ff.; eund., *Rangzeichen für Zenturionen und die große Weihinschrift aus dem Mainzer Legionslager*, JRGZ XXXIII 1986, S. 321ff. = idem, Mavors VIII, S. 43ff.

[48] Dig. 39,4,4,1 (Paulus): *De rebus, quas in usus advehendas sibi mandant praesides, divus Hadrianus praesidibus scripsit, ut, quotiens quis in usus aut eorum, qui provinciis exercitibusve praesunt, aut procuratorum suorum usus sui causa mittet quendam empturum, significet libello manu sua subscripto eumque ad publicanum mittat, ut, si quid amplius quam mandatum est transferet, id munificum sit*; vgl. Whittaker, *Frontiers*, S. 111.

[49] Zum Hadrianswall siehe etwa E. Birley, *Hadrianic Frontier Policy*, in: Carnuntina, Römische Forschungen in Niederösterreich III, Graz - Köln 1965, S. 26ff. = idem, Mavors IV, S. 13ff.; D.J. Breeze, *The Northern Frontiers of Roman Britain*, London 1982, S. 73ff.; St. Johnson, *Book of Hadrians Wall*, London 1989, S. 9ff.

ist die Vorverlegung der Limites in Obergermanien und in Rätien als eine in flavischer Zeit beginnende Maßnahme anzusehen, die an mehreren Stellen unter Hadrian zum Abschluß kam. Hadrian gebührt dabei lediglich das Verdienst, das Werk Domitians und Trajans durch seine Legaten konsequent weitergeführt zu haben. Einzelne, am obergermanischen wie am rätischen Limes in hadrianischer Zeit erfolgte Neuerungen ändern an diesem Gesamtbild nichts; daß Truppen hie und da verlegt wurden, einzelne Militäranlagen aufgelassen, andere umgebaut oder instand gesetzt wurden, ist unter allen länger regierenden Kaisern zu konstatieren[50]. Nicht auszuschließen ist, daß die Palisade am obergermanischen und rätischen Limes auf Hadrian zurückgeht. Sie stellt jedoch nichts grundsätzlich Neues dar, sondern ist als technische Verbesserung der bereits existierenden Grenze zu interpretieren[51]. Als Beweis für die Errichtung einer massiven Palisade[52] unter Hadrian ist allerdings einzig eine Passage aus der Historia Augusta anzuführen: *stipitibus magnis in modum muralis saepis funditus iactis atque conexis barbaros separavit*[53].

Ein vergleichbares Bild wie in Germanien zeichnet sich in Nordafrika ab. Wir wissen längst, daß das dortige Grenzsystem inklusive des sogenannten *fossatum Africae* entgegen früher geäußerten Annahmen nicht von Hadrian konzipiert wurde; doch kommt ihm hier ebenfalls das Verdienst zu, das Werk seiner Vorgänger fortgesetzt bzw. beendet zu haben[54].

In Hinblick auf den pannonischen Limes, der im wesentlichen das Werk der Flavier und Trajans ist, bleibt festzuhalten, daß die spätesten Militäreinrichtungen unter Hadrian erbaut wurden[55]. Die früher vertretene Meinung, die pannonischen

---

[50] Siehe ausführlich D. Baatz, in: Roman Frontier Studies 1969 (wie Anm. 30), S. 112ff., bes. 117 = idem, Mavors XI (wie Ann. 30), S. 10ff.; H. Schönberger, *Die römischen Truppenlager der frühen und mittleren Kaiserzeit zwischen Nordsee und Inn*, BRGK LXVI 1985, S. 378. 381ff. 392f. 397; vgl. H. Nesselhauf, *Umriß einer Geschichte des obergermanischen Heeres*, JRGZ VII 1960, S. 168; Zanier, *Ellingen*, S. 157f.; D. Baatz, *Der Römische Limes. Archäologische Ausflüge zwischen Rhein und Donau*[3], Berlin 1993, S. 72f.

[51] D. Baatz, in: Roman Frontier Studies 1969 (wie Anm. 30), S. 117 = idem, Mavors XI (wie Anm. 30), S. 15; idem, in: D. Baatz, F.-R. Herrmann (Hgg.), Die Römer in Hessen, Stuttgart 1982, S. 210; H. Schönberger, *The Roman Frontier in Germany: an Archaeological Survey*, JRS LIX 1969, S. 166 mit Anm. 166; idem, *Die römischen Truppenlager der frühen und mittleren Kaiserzeit zwischen Nordsee und Inn*, BRGK LXVI 1985, S. 393; vgl. Zanier, *Ellingen*, S. 158.

[52] Die Palisade bestand aus gespaltenen Baumstämmen von 40 – 60 cm Durchmesser. Die Hölzer wurden so in einen Graben eingestellt, daß die flache Seite nach außen, die halbrunde Hälfte nach innen zeigte und anschließend auf der Innenseite entsprechend miteinander verbunden; W. Beck, D. Planck, *Der Limes in Südwestdeutschland. Limeswanderung Main – Rems – Wörnitz*, Stuttgart 1980, S. 132.

[53] H 12,6. Vgl. Baatz, *Hesselbach*, S. 79 mit Anm. 222; Whittaker, *Frontiers*, S. 82ff.

[54] E.W.B. Fentress, *Numidia and the Roman Army. Social, Military and Economic Aspects of the Frontier Zone*, BAR Int. ser. 53, Oxford 1979, S. 111ff.; Le Bohec, *Troisième Légion*, S. 370f. 428 (jeweils mit weiterer Literatur). Anders etwa E. Birley (wie Anm. 49), S. 28ff. = idem, Mavors IV, S. 15ff. Der älteren Forschung folgt wieder jüngst Whittaker, *Frontiers*, S. 48.

[55] D. Gabler, B. Lörincz, in: Pannonia, S. 96f. mit 357 Anm. 82; Zs. Visy, *Some Notes on the Defence System of Pannonia in the 2nd and 3rd Centuries A.D.*, in: La Pannonia e l'Impero, S. 86.

Auxiliarkastelle seien unter Hadrian in Stein ausgebaut worden[56], ist aufgrund der neueren Forschung zu verwerfen, vielmehr wurden die letzten Holz-Erde-Kastelle (Quadrata und wohl Ulcisia Castra) unter Hadrian fertiggestellt[57].

Schwieriger gestaltet sich aufgrund der teilweise kontroversen Forschungslage die Beurteilung von Hadrians Wirken in Dakien. Wenig Plausibilität ist zunächst Eutrops Bemerkung zuzubilligen, Hadrian habe beabsichtigt, Dakien aufzugeben, und sei nur durch seine Freunde von diesem Plan abgebracht worden[58]. Wie R. Syme richtig konstatierte, war Dakien damals bereits seit mehr als zehn Jahren als römische Provinz organisiert und somit längst Bestandteil des römischen Provinz- und Militärsystems[59]. Zudem verhinderte der Besitz des Siebenbürgischen Hochplateaus aus geographischen Gründen die Vereinigung aller Barbarenstämme nördlich der Donau[60]. Gesichert ist allerdings, daß Hadrian die von Trajan im Südosten von Dakien eroberten und kurzfristig der Provinz Moesia inferior zugeschlagenen Gebiete (Muntenien, Große Walachei und südliche Moldau) wieder freigab und die Grenzen des daran anschließenden römischen Provinzgebietes auf die Donau und den Olt oder den davor gelegenen Limes (sog. Limes Transalutanus) als Ostgrenze Dakiens zurücknahm und die Provinz Dacia inferior einrichtete[61]. Die Aufgabe dieses Territoriums entsprach der politischen Realität, denn Rom war im Laufe des Jahres 117 n. Chr. aufgrund des von Roxolanen und Getodakern ausgeübten Drucks gezwungen gewesen, sich daraus zurückzuziehen[62]. Außerdem erschien der Rückzug auf natürliche

---

[56] So etwa A. Mócsy, RE Suppl. IX (1962), Sp. 554. 635; idem, *Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*, London – Boston 1974, S. 107.

[57] B. Lörincz, *Die Hilfstruppen der römischen Provinz Pannonien in der Prinzipatszeit*, Wien, im Druck.

[58] *Brev.* 8,6,2: *Idem de Dacia facere conatum amici deterruerunt, ne multi cives Romani barbaris traderentur, propterea quia Traianus victa Dacia ex toto orbe Romano infinitas eo copias hominum transtulerat ad agros et urbes colendas.*

[59] *Governors of Dacia: Review of A. Stein, Die Reichsbeamten von Dazien*, JRS XXXV 1946, S. 164 = idem, *Danubian Papers*, S. 167; vgl. A. Stein, *Die Reichsbeamten von Dazien*, Diss. Pannonicae 1,12, Budapest 1944, S. 17ff.; G. Forni, *Contributo alla storia della Dacia Romana*, Athenaeum XXXVI 1958, S. 198ff. = idem, Mavors V, S. 366ff.; Piso, *Fasti*, S. 1ff. 10ff.

[60] Piso, *Fasti*, S. 30.

[61] TIR 34; N. Gudea, *Der Limes Dakiens und die Verteidigung der obermoesischen Donaulinie von Trajan bis Aurelian*, ANRW II. 6 (1977), S. 856ff.; Bogdan Cătăniciu, *Evolution*, S. 25ff. 32ff.; eadem, in: Studien zu den Militärgrenzen Roms II. Vorträge des 10. Internat. Limeskongresses in der Germania inferior, Beih. BJ XXXVIII, Bonn 1977, S. 271 mit Anm. 19; eadem, *Evolution*, S. 25; eadem, in: Studien zu den Militärgrenzen Roms III. 13. Internat. Limeskongreß Aalen 1983, Forsch. und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg XX, Stuttgart 1986, S. 461ff.; vgl. V.A. Maxfield, *The Frontiers of the Roman Empire: some Recent Work*, JRA II 1989, S. 340f.; I. Piso, D. Benea, *Das Militärdiplom von Drobeta*, ZPE LVI 1984, S. 290f.; K. Strobel, *Die Jahre 117 bis 119 n. Chr., eine Krisenphase der römischen Herrschaft an der mittleren und unteren Donau*, in: Studien zur Alten Geschichte, S. 952f.; Piso, *Fasti*, S. 30 (jeweils mit weiterer Literatur).

[62] Strobel (wie vorhergehende Anm.), S. 952; vgl. H. Wolff, *Die römische Erschließung der Rhein- und Donauprovinzen*, in: R. Frei-Stolba, M.A. Speidel, Römische Inschriften — Neufunde, Neulesungen und Neuinterpretationen. Festschrift für Hans Lieb, A.R.E.A. II, Basel — Berlin 1995, S. 322f. 339 mit Anm. 44.

und somit leichter zu verteidigende Grenzen (Donau und Olt) sinnvoll, zumal die aufgegebenen Gebiete von der Donau aus kontrolliert werden konnten. Die Preisgabe dieses Landstrichs könnte überdies Bestandteil des Friedensschlusses mit den Roxolanen im Jahr 118 gewesen sein, denn diese pflegten dort ihre Herden zu weiden[63].

Im Zuge der Neuordnung der Provinzterritorien ließ Hadrian den bereits auf die Dakerkriege Trajans zurückgehenden Oltlimes ausbauen[64]. Ob der diesem vorgelagerte Limes Transalutanus wirklich zur gleichen Zeit, wie in der neueren Forschung zumeist angenommen wird, oder erst einige Jahre später entstand, ist nicht restlos geklärt. Plausibel erscheint immerhin, daß er ebenfalls auf Hadrian zurückgeht[65]. Man kann somit sagen, daß Hadrian einerseits bereits bestehende Grenzkonzepte weiter verfolgte und anderseits, wo es angebracht war, neue Grenzverteidigungssysteme entsprechend den in anderen Gebieten des Imperium bewährten Modellen einrichten ließ.

III. RELIGION UND KAISERKULT

1) Disciplina militaris

Seit den Untersuchungen von A. von Domaszewski zur Religion des römischen Heeres gilt Hadrian als Begründer der kultischen Verehrung der personifizierten und deifizierten Disciplina militaris. Diese Einschätzung ist aus heutiger Sicht zu bestätigen. Von Domaszewski gründete seine Überlegungen auf eine Reihe von Münzen, meist SC-Prägungen, deren Reverslegenden der *certissima Romani imperii custos*, wie Valerius Maximus die *severa castrorum disciplina* definierte, galten[66]. Die zugehörigen bildlichen Darstellungen variieren,

---

[63] HA, H 6,8; Piso, *Fasti*, S. 30.

[64] Piso, Benea (wie Anm. 61), S. 290f.; Strobel (wie Anm. 61), S. 924f.; Piso, Fasti, S. 30f.

[65] Piso, *Fasti*, S. 36. — Der definitiven Klärung harrt, wann die dritte dakische Provinz (Dacia Porolissensis) durch Abtrennung der nördlich der Flüsse Aries und Muresch gelegenen Teile der Provinz Dacia superior geschaffen wurde; auf jeden Fall existierte die Provinz im Jahr 123 n. Chr. (AE 1973,459, vgl. 1977,703 = IDR I 7 = RMD 21; G. Alföldy, *Marcius Turbo, Septicius Clarus, Sueton und die Historia Augusta*, ZPE XXXVI 1979, S. 234f. 237ff.). Ihre Entstehung muß folglich in die Zeit bald nach Einrichtung der beiden anderen dakischen Provinzen fallen, siehe Bogdan Cătăniciu, *Evolution*, S. 37; Strobel (wie Anm. 61), S. 927ff.; Piso, *Fasti*, S. 34. Piso *l. c.* wies zu Recht darauf hin, daß die Bezeichnungen Dacia inferior und superior die gleichzeitige Einrichtung einer dritten Provinz logischerweise ausschließen.

[66] Val. Max. 6,1,11; A. v. Domaszewski, *Die Religion des römischen Heeres*, WZK XIV 1895, S. 44f. = idem, *Aufsätze zur römischen Heeresgeschichte*, Darmstadt 1972, S. 124f.; Strack, *Münzprägung II*, S. 151f.; M. Durry, *Les cohortes pretoriennes*, EFRA CXLVI, Paris 1938, S. 380; Ankersdorfer, *Studien*, S. 136f.; E. Birley, *The Religion of the Roman Army: 1895 – 1977*, ANRW II. 16,2 (1978), S. 1513f. = idem, Mavors IV, S. 404f.; Wittwer, *Reichsmünzen*, S. 61ff.; Horsmann, *Untersuchungen*, S. 102ff.; vgl. M. Le Glay, in: J. Fitz (Hg.), Limes. Akten des XI. Internat. Limeskongresses, Budapest 1977, S. 554; Le Bohec, *Troisième Légion*, S. 551f. — Hadrians Maßnahmen zur Stärkung der Disziplin fanden kein ausschließlich positives Echo; so rügte

zeigen aber ausnahmslos Hadrian im Militärhabit zusammen mit auf dem Marsch befindlichen Heeresangehörigen und Feldzeichen. Die Beischriften würdigen die Disciplina als Schutzgöttin des Kaisers; sie lauten DISCIPLINA oder DISCIPVLINA bzw. DISCIPLIN AVG[67]. Der militärische Charakter der *disciplina* ist somit eindeutig. Dies bestätigt das bislang einzige epigraphische Zeugnis der Disciplina-Verehrung, das sicher aus hadrianischer Zeit stammt. Den erst 1978 in Chesters, dem antiken Cilurnum, aufgefundenen Altar widmete die damals dort stationierte ala Augusta der *[D]iscipulinae Imp(eratoris) Had(riani) Aug(usti)*[68]. Diese Inschrift zeigt wie die Münzlegenden, daß die Disciplina ursprünglich nicht als abstrakte Gottheit oder Beschützerin des Heeres, sondern als persönliche Schutzgöttin des Kaisers angesehen und verehrt wurde[69].

2) Kaiserkult

Eine Betrachtung des Militärwesens wäre unvollständig, wenn nicht die dem Augustus von Soldaten und Offizieren entgegengebrachte Verehrung zur Sprache käme, zumal sich auf diesem Sektor unter Hadrian einige Veränderungen abzeichnen. Die Sitte, sei es zu Ehren, sei es für das Heil des Kaisers im Lager eine Statue oder einen Altar zu erstellen, nahm zwar nicht unter Hadrian ihren Anfang, doch wurde sie erst unter ihm zur Gepflogenheit; jedenfalls sind seit seiner Regierung sowohl eine deutlich erhöhte Anzahl als auch eine erheblich dichtere Folge von entsprechenden Belegen vorhanden[70]. Zweifellos trugen Hadrians Regierungszeit von knapp 21 Jahren, seine Beliebtheit beim Heer und vor allem seine Fürsorglichkeit gegenüber den Soldaten maßgeblich zu dieser Entwicklung bei[71]. Hinzu kommen seine Kompetenz und sein stetes Interesse am Militärwesen, das er als regierender Augustus durch Truppenbesuche, Teilnahme an Kriegen und Manövern augenfällig dokumentierte. Ein bezeichnendes Licht auf die Hadrian zuteil gewordene Verehrung wirft eine Inschrift, die ihm die cohors I Chalcidenorum zwischen dem 10. Dezember 125 und dem 9. Dezember 126 widmete: *cohors I Chalcid(enorum) eq(uitata) devotissima ipsi statuam de suo posuit*[72]. Dieser Titulus ist als sin-

---

Fronto die angeblich nach dem Tod von Trajan erschlaffende Disziplin des Heeres (*Princ. hist.* 10 = Haines II, S. 206); zur Bewertung dieser subjektiven Einschätzung siehe R.W. Davies, *Fronto, Hadrian and the Roman Army*, Latomus XXVII 1968, S. 75ff.; R. Zoepffel, *Hadrian und Numa*, Chiron VIII 1978, S. 401ff.; E. Champlin, *Fronto and Antonine Rome*, Cambridge, Mass. 1980, S. 94ff., bes. 96; Halfmann, *Itinera*, S. 46f.

[67] BMC III 318 Nr. 602. 466 Nr. 1484 – 1489. 480 Nr. 1582 und S. clxxxi.

[68] AE 1979,388.

[69] Vgl. Ankersdorfer, *Studien*, S. 136ff.; E. Birley (wie Anm. 66), S. 1513ff. = idem, Mavors IV, S. 404ff.; Stoll, *Skulpturenausstattung*, S. 123.

[70] Ankerdorfer, *Studien*, S. 75ff.; T. Sarnowski, *Zur Statuenausstattung römischer Stabsgebäude. Neue Funde aus den Principia des Legionslagers Novae*, BJ CLXXXIX 1989, S. 116, Tab. 6 und S. 119; Stoll, *Skulpturenausstattung*, S. 120f. 124 (mit weiterer Literatur).

[71] HA, H 21,9.

[72] AE 1950,58 (Gemellae/El Kasbat); Le Bohec, *Troisième Légion*, S. 370 mit Anm. 32.

gulär einzustufen; seinem Inhalt vergleichbare Weihungen finden sich erst in den unter Septimius Severus einsetzenden Devotionsbekundungen (*devoti numini maiestatique eius* und ähnlich[73]).

Die Begründung des Kultes des Numen Augusti und der Beginn seiner Ausbreitung in den Provinzen fallen noch in die Zeit des ersten Prinzeps Augustus. Um so erstaunlicher ist es, daß der Kult des Numen Augusti erst unter Hadrian Eingang ins Heer fand. Als Begründer der Verehrung des kaiserlichen Numen durch das Heer darf M. Maenius Agrippa gelten, der als Kommandeur der cohors I Hispanorum in Britannien mehrere Altäre, darunter zwei für Jupiter und das Numen des Augustus, stiftete[74]. Das Beispiel des Maenius Agrippa machte in der Folgezeit bis hin zu Gallienus vor allem in Britannien selbst Schule, so daß man getrost von einer regionalen Tradition sprechen darf[75].

Mit der Designation des Nachfolgers Aelius Caesar wurde nicht nur das Cognomen Caesar auf den voraussichtlichen Thronfolger beschränkt[76], Aelius war auch, soweit wir wissen, der erste, dem als nicht regierenden Augustus *intra castra* Statuen erstellt wurden. Vorstellbar ist, daß dieses Novum zunächst auf in Italien stehende Einheiten beschränkt war bzw. von dort seinen Ausgang nahm, denn die bislang einzige nachgewiesene Statue des Aelius Caesar *intra castra* stammt aus dem Lager der nach Ostia abkommandierten *vigiles*[77]. Allerdings begannen auch *pro salute*-Weihungen für den designierten Nachfolger durch das Militär mit Aelius Caesar und hier stammt der früheste Beleg aus Britannien[78].

Inwieweit Hadrian die skizzierten Entwicklungen steuerte, ist nicht festzustellen. Keinesfalls braucht man mit A. von Domaszewski anzunehmen, Hadrian habe die Aufstellung der Statue des Caesars im Fahnenheiligtum verfügt[79]. Auch die Dedikationen des Maenius Agrippa an das Numen Augusti sind kaum auf eine Anordnung des Prinzeps zurückzuführen. Er hatte vielmehr persönliche Gründe, dem Numen Augusti Weihungen darzubringen; immerhin war er auf Wunsch Hadrians im Rahmen der *expeditio Britannica* (122 – 126 n. Chr.) mit

---

[73] Siehe H. Gundel, *Devotus numini maiestatique eius. Zur Devotionsformel in Weihinschriften der römischen Kaiserzeit*, Epigraphica XV 1953, S. 128ff., bes. 130ff. 143f.; Ankersdorfer, *Studien*, S. 98ff.; A. Chastagnol, *Le formulaire de l'épigraphie latine officielle dans l'antiquité tardive*, Epigrafia e Antichità IX, Faenza 1988, S. 35f.

[74] RIB 824 und 825; vgl. D. Fishwick, *The Imperial Numen in Roman Britain*, JRS LIX 1969, S. 86f. Weitere Weihungen des Maenius Agrippa: RIB 823 (an Jupiter). 826 (an Jupiter und ?).

[75] Siehe Ankersdorfer, *Studien*, S. 57ff., bes. 61ff. Zur Verehrung des kaiserlichen Numen in Britannien siehe Fishwick (wie Anm. 74), S. 76ff.; B. Jones, D. Mattingly, *An Atlas of Roman Britain*, Oxford – Cambridge, Mass. 1990, S. 264f. mit Taf. 8,1.

[76] Mommsen, *Staatsrecht* II. 2, S. 770f. 1139ff.

[77] Ankersdorfer, *Studien*, S. 95.

[78] RIB 1778 = ILS 2551: *Fortunae Aug(ustae) / pro salute L(uci) Aeli / Caesaris ex visu / T(itus) Fla(vius) Secundus /* [5] *praef(ectus) coh(ortis) I Ham/iorum sagittar(iorum) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito);* Ankersdorfer, *Studien*, S. 109f.

[79] A. von Domaszewski, *Die Religion des römischen Heeres*, WZK XIV 1895, S. 72 = idem, *Aufsätze zur römischen Heeresgeschichte*, Darmstadt 1972, S. 152.

dem Kommando über die cohors I Hispanorum betraut worden[80]. Die Dedikationen des Maenius Agrippa sind somit als Zeugnis der persönlichen Dankbarkeit des Stifters und nicht als Dokument eines von Rom forcierten militärischen Kaiserkultes zu verstehen. Auf jeden Fall war aber seit Hadrian der regierende Augustus in der Regel in Form wenigstens eines epigraphischen Dokumentes oder einer bildlichen Darstellung an zentraler Stelle im Lager präsent. Zugleich war durch die Einbeziehung des designierten Nachfolgers in den Kaiserkult der Weg für die seit Septimius Severus zu beobachtende Omnipräsenz der kaiserlichen Familie im religiösen Leben des Heeres bereitet.

IV. SCHLUSSBETRACHTUNG

Sir Ronald Syme widmete vor mehr als 30 Jahren einen anregenden Vortrag „Hadrian the Intellectual". In seiner Entgegnung bemerkte Hans Georg Pflaum, Symes Charakterisierung sei ein wenig zu einseitig, schließlich habe Hadrian hervorragende Kenntnisse im Militärwesen besessen und es nie versäumt, auf seinen Reisen zuerst seine Truppen zu inspizieren[81]. Dies ist richtig, und doch partizipierte im Falle Hadrians das römische Militärwesen nicht allein von den spezifischen Fähigkeiten, dem Wissen und dem Pflichtbewußtsein eines Augustus und Imperators, der von Jugend an Gelegenheit hatte, auf diesem Gebiet Erfahrungen zu sammeln. Der von Wißbegier getriebene, vielseitig interessierte Intellektuelle Hadrian[82] hat wie kein zweiter das Imperium bereist, Soldaten gesehen und gesprochen, die unter anderen Kaisern ihren Herrscher bestenfalls von Münzen und Statuen her kannten. Zugleich zeitigte Hadrians humane Grundhaltung eine Reihe bemerkenswerter, grundlegender Entscheidungen für den einzelnen Soldaten.

Hadrians Interesse am *exercitus Romanus* galt nicht einzelnen, spektakulären Neuerungen. Gerade die Divergenz der teilweise nur noch im Ansatz faßbaren Veränderungen zeigt, daß er die *res militaris* auf allen Gebieten grundlegend überprüfte, Bewährtes fortführte, und nur wo nötig verbessernd eingriff. Von seinem Wirken blieben weder die Militärbürokratie noch das taktische Konzept verschont. Selbst der Alltag des Soldaten, angefangen von den Lebensumständen bis hin zum Exerzieren, fand die Aufmerksamkeit des Kaisers. Im ganzen betrachtet ist es gerechtfertigt, in die Bewunderung Dios sowie der Historia Augusta[83] für Hadrians Heereskonzept einzustimmen: Kaisernähe und kompe-

---

[80] CIL XI 5632 = ILS 2735, Z. 5 – 9: *electo a divo Hadriano et misso in expeditionem Britannicam trib(uno) cohortis I Hispanor(um) equitat(ae)*; A.R. Birley, *Fasti*, S. 292ff.; PME M 5 + S. 1636f.

[81] *Hadrian* (wie Anm. 21), S. 249f. = idem, *Roman Papers* VI, S. 110f.

[82] Tert., *Apol.* 5,7: *omnium curiositatum explorator; Epit. de Caes.* 14,6: *varius, multiplex, multiformis*; Dig. 22,5,3: *ipsos interrogare soleo*; vgl. HA, H 21,1; R. Syme, *Fictional History Old and New: Hadrian*, in: idem, *Roman Papers* VI, S. 160f.

[83] Siehe Eos LXXXII 1994, S. 280f.

tente Omnipräsenz waren unter Hadrian im römischen Heer kein Theorem, sondern Realität. Dennoch hatte Hadrian den nötigen Abstand zum Heerwesen, um dieses effektiv zu leiten. Daß ihm dies gelang, zeigt nicht zuletzt die Langlebigkeit, die seinen Anordnungen beschieden war[84].

Die Größe Hadrians als Offizier und Oberkommandierender der römischen Armee lag nicht in seinen herausragenden Fähigkeiten als Charisma ausstrahlender, von Fortune umgebener Feldherr. Hadrian war kein Alexander oder Caesar. Auch sah er im Gegensatz zu Trajan im Heer nicht das Instrument, um Größe und Glanz Roms zu mehren[85]. Er baute vielmehr auf die Überlegenheit und abschreckende Wirkung eines gut trainierten, organisierten und stets einsatzbereiten Heeres als Garant einer friedlichen, freilich von Rom dominierten Koexistenz mit den Anrainern des Imperium Romanum[86]. Hadrian nahm von der Expansions- und Annexionspolitik seiner Vorgänger Abstand und setzte stattdessen auf die Sicherung der Grenzen und die militärische Überwachung der Grenzregionen[87]. Die bekanntesten Beispiele hierfür bilden der Abbruch der Partherkriege, der Verzicht Hadrians auf einen Großteil der im Osten gewonnenen Gebiete[88] wie der Bau des Hadrianswalls in Britannien.

In der älteren Forschung wurde Hadrian bisweilen zum Friedenskaiser gekürt, zumal schon antike Quellen sein erfolgreiches Bemühen um Frieden ausdrücklich hervorheben[89]. Hadrian hatte die langwierigen und verlustreichen Feldzüge Trajans miterlebt; der Preis, den Rom für diese Kriege an Menschenleben wie in materieller Hinsicht zu zahlen hatte, war hoch und der Erfolg auf Dauer gesehen gering. Die eroberten Gebiete waren de facto, und nicht nur in Hadrians Augen, nicht zu halten; insofern war es von ihm nur konsequent, sie gleich zu Beginn seiner Regierung aufzugeben und mit den Anrainern ein gutes Verhältnis

---

[84] Siehe Dio 69,9,4; Veget., *Epit. rei mil.* 1,8 und 27; Eutrop., *Brev.* 8,7,2; A. Neumann, RE Suppl. VIII (1956), Sp. 358. Die großen Juristen der Severerzeit greifen ebenfalls auf Hadrian zurück; zum Fortbestand seiner Soldaten und Offiziere betreffenden straf- und privatrechtlichen Bestimmungen vgl. A.A. Schiller, *Sententiae Hadriani de re militari*, in: W.G. Becker, L. Schnorr von Carolsfeld (Hgg.), Sein und Werden im Recht. Festgabe f. U. v. Lübtow zum 70. Geburtstag am 21.8.1970, Berlin 1970, S. 302f. Siehe auch die in den *Hermeneumata Pseudodositheana* (= CLG III [ed. Goetz], S. 31ff.) überlieferten *sententiae Hadriani*, besonders die Befragung eines Rekruten. Diese an das übliche Schema der Rekrutenprüfung angelehnte Anekdote wirft ein bezeichnendes Licht auf Hadrians Interesse am einzelnen Soldaten; vgl. die Prüfung des Märtyrers Maximilianus durch den Statthalter (Acta Sancti Maximiliani, ed. H. Musurillo, *The Acts of the Christian Martyrs*, Oxford 1979, S. 244ff., vgl. S. XXXVII).

[85] Vgl. Syme, *Hadrian* (wie Anm. 21), S. 245 = idem, *Roman Papers* VI, S. 105.

[86] Vgl. Dio 69,9,5f.

[87] Hadrians Konzept wurde in der Folgezeit für probat befunden; jedenfalls gilt das Lob, das diverse Zeitgenossen Antoninus Pius in Hinblick auf die bestehenden Reichsgrenzen und deren Schutz zollten, im Grunde dessen Vorgänger Hadrian; siehe App., *Praef.* 7; Ael. Arist., *Ad Rom.* 10 und 81; vgl. Whittaker, *Frontiers*, S. 36f. 67.

[88] Fronto, *Princ. hist.* 10 (= Haines II, S. 206); Eutrop., *Brev.* 8,6,2; Festus, *Brev.* 20; HA, H 5,2f. 9,1.

[89] Dio 69,9,5f.; HA, H 5,1: *Adeptus imperium ad priscum se statim morem instituit et tenendae per orbem terrarum paci operam intendit.*

aufzubauen. Dennoch ist die Einschätzung Hadrians als Friedensfürst unübersehbar vom Gedankengut der Moderne geprägt. Man sollte nicht vergessen, daß die Pax Romana im wahrsten Sinn ein römischer Frieden, ein Frieden unter der Vorherrschaft Roms war und das probateste Mittel, sie zu realisieren, war und blieb in den Augen Roms der *exercitus Romanus*. Insofern war Hadrian kein Pazifist. Demonstrationen römischer Militärpotenz und -präsenz gehörten zu Hadrians Konzept ebenso wie die Bereitschaft zur Niederschlagung von Aufständen mit Waffengewalt und die Vergeltung von Übergriffen auf römisches Territorium. Freilich setzte Hadrian nicht allein auf die Armee; diplomatische Kontakte, Tributzahlungen und die Einsetzung von Klientelkönigen waren gleichfalls Teil seiner Außenpolitik[90]. Ebenso hoffte Hadrian auf eine Sicherung der Grenzen durch ein friedliches Miteinander und gegenseitige wirtschaftliche Kontakte zwischen den dort stationierten Soldaten, den sich im Umfeld der Lager aufhaltenden Zivilisten und der jenseits der Grenze ansässigen Bevölkerung[91].

Heidelberg

---

[90] Dio 69,9,5; HA, H 6,8. 12,7f. 13,8f. 17,5 und 10ff. 21,10 – 14. — Von Unruhen weiß HA, H 5,2. 6,6; eine Übersicht über Unruhen und Aufstände unter Hadrian bietet Th. Pekáry, *Seditio. Unruhen und Revolten im römischen Reich von Augustus bis Commodus*, AncSoc XIIX 1987, S. 142f. = idem, *Ausgewählte Kleine Schriften* (wie Anm. 2), S. 214f.

[91] Vgl. E. Birley (wie Anm. 49), S. 32 = idem, Mavors IV, S. 19.

EOS LXXXIII 1995
ISSN 0012–7825

DIE „HELLENISCHEN" SITTEN IM TÄGLICHEN LEBEN DER CHRISTEN IM LICHTE DER SCHRIFTEN VON JOHANNES CHRYSOSTOMUS. EIN BEITRAG ZUM KAMPF DER ALTEN KIRCHE GEGEN DAS HEIDENTUM IM 4. JH.

Von

IRENEUSZ MILEWSKI

„Groß ist die Macht der Gewohnheit, sowohl der guten als auch der schlechten. Sie kann dem Menschen zur zweiten Natur werden"

(Joh. Chrys., De educandis a parentibus liberis, c. 33.)

Das Brauchtum, das immer ein wesentliches Element der Zivilisation war, veränderte sich in Folge der Zeitmetamorphose. Im Fall des Alertums ist so ein Phänomen zu bemerken (unter anderen) auf Grund der Begegnung der klassischen Kultur („hellenischen") mit dem neuen Vorbild des Benehmens und Brauchtums das durch das Christentum eingeführt war. Jedoch vom Anfang des 4. Jhs. hat die heftige vorwärtsschreitende Christianisierung des Kaiserreiches schließlich zum bitteren Konflikt mit „hellenischen" Brauchtum geführt, das weiterhin ein wesentliches Element im täglichen Leben der Christen in der Spätantike war. So wie sich die Kirche gegen die sogennanten „hellenischen" Bräuche erhebte, tritt sie auch gegen die Bräuche auf, die ihrer Meinung nach für die Juden typisch waren.

Die Problematik, die in diesem Beitrag vorgestellt wird, ist auf Grund der Schriften von Johannes Chrysostomus bearbeitet, den bekanntesten griechischen Kirchenvater.

Hier werden wir nur bestimmte Aspekte von dieser Problematik besprechen. Wir werden uns nicht mit dem Einfluß auf die damaligen Christen der Schauspiellen im Theater so wie auch mit dem Spielen im Hippodrom beschäftigen, weil diese Forschungsprobleme schon bearbeitet sind[1].

---

[1] D. Pasquato, *Gli spettacoli in s. Giovanni Crisostomo. Paganesimo et Cristianesimo ad Antiochia e Constantinopoli nel IV secolo*, Roma 1976; G.J. Theocharidis, *Beiträge zur Geschichte*

Die bittersten Angriffe des Johannes Chrysostomus waren gegen Magie, Zauberei und Wahrsagerei gerichtet. Diese Praktiken waren unter den Christen weiterhin geführt. Das Christentum des 4. Jhs. (später natürlich auch) nahm den Kampf gegen diese Phänomene auf, vermag aber nicht viel daran zu ändern. Unverkennbar war ein gewisser Einfluss dieser Praktiken auf das private und religiöse Leben der Christen des 4. Jhs. Über diese Praktiken spricht Johannes Chrysostomus mit folgenden Wörtern:

„Nun aber gibt es viele unter uns, welche am gleichen Tag fasten wie die Juden und welche ebenso auch die Sabbate halten. Und wir dulden das großmütig oder vielmehr — feigherzig. Doch was rede ich von jüdischen Gebräuche? Werden doch auch viele heidnische in manchen unseren Familien beobachtet, z.B. das Wahrsagen aus Stimmen, aus dem Fluge der Vögel, die Vorbedeutungen, die Unglückstage..."[2].

Zauberei und Weissagung spielten ebenfals eine bedeutende Rolle in der Heilung von Krankheiten oder Auffindung verlorenen Geldes[3]. Chrisostomus spricht auch, daß viele Exorzisten behaupteten, daß sie Kranke heilen könnten[4]. Er erwähnt auch die Heilung durch das Beten und Anlegen der Hände[5] und spricht von der Heilung durch Ölung in den christlichen Kirchen[6]. Wir können vermuten, daß in diesem Fall das Öl zu solchem Gebrauch von den Lampen in der Kirche genommen wurde.

Die kritische Einstellung des Johannes Chrysostomus zur Magie, Zauberei und Wahrsagerei stand im Einklang mit damaligen kaiserlichen Gesetzen, die diese Tätigkeiten ausroten wollten. Im Jahre 319 werden private Haruspizien und die Zukunftschau aus den Eingeweiden geopferter Tiere verboten. Keinem Haruspex ist es nicht mehr erlaubt, das Privathaus, unter welchem Vorwand auch immer, zu betreten. Dem auf frischer Tat Ertappten wird die Verbannung angedroht[7]. Mit diesem Gesetz wird der erste große Angriff auf das Heidentum begonnen.

Es ist schwer zu sagen, in welchem Ausmaß dieses Gesetz in der Zeit Constantins des Großen vollstreckt war. Seine volle Vollstreckung war bestimmt auch

---

des byzantinischen Profantheater im IV. und V. Jhd., hauptsächlich auf Grund der Predigten des Johannes Chrysostomus, Patriarchen von Konstantinopol, München 1940. In der polnischen Literatur siehe: S. Longosz, *Die Theaterschauspiele als Bedrohung für das Familienleben nach dem hl. Johannes Chrysostomus*, [in:] Die Christen und das öffentliche Leben im römischen Imperium des 3. und 4. Jhd., Hrsg. von J. Śrutwa, Lublin 1988.

[2] Joh. Chrys. *In ep. ad Gallat*, hom. 1, c. 5, PG 61; Cath. 11, c. 6, ed. S.Ch. t. 366, Paris 1990. Siehe auch Idem, *In ep. II ad Timoth.*, hom. 8, c. 5, PG 62.

[3] Idem., *Catechesis 12 ad illuminados*, c. 22, PG 49; *In ep. l ad Thess.* hom. 3, c. 5, PG 61; *In ep. ad Coll.*, hom. 8, c. 5 — Chrisostomus schreibt da, daß die Christen anstatt die Magie bei Heilung zu treiben, brauchen nur das Kreuzzeichen (σφράγισον) zu machen.

[4] Idem, *In ep. ad Coll.*, hom. 8, c. 5, PG 62; Ibidem, hom. 12, c. 8. PG 62.

[5] Idem, *De incomprehensibili Dei natura*, hom. 5, c. 7, PG 48.

[6] Idem, *In Matth.* hom. 33, c. 6, PG 57.

[7] *Theodosiani libri XVI cum Constitutionibus Sirmondianis et leges novellae Theodosianum pertinentes*, ed. Th. Mommsen et P.M. Meyer, vol. 1 – 2, Berolin 1954. (weiter als C.Th.), 9, 16, 1.

dadurch erschwert, daß der größte Teil von den höchsten und niedrigeren Würden im 4. Jh. nicht Christen bekleidet haben, für die auch Magie und Wahrsagerei ein untrennbares Element des täglichen Lebens war. Daß diese Praktiken weitergeführt waren, zeigt das Gesetz des Kaisers Konstantius (v.J. 357), in welchem Wahrsagerei und die Astrologie mit der Todesstrafe angedroht wurden[8].

Es ist klar, daß unter den Christen weiterhin praktizierte Magie und Wahrsagerei ihre Widerspiegelung in der Gesetzgebung der alten Kirche finden mußte. Canon 24 der Synode zu Ancyra (v.J. 314) sagt, daß die Christen sich von diesen heidnischen Praktiken fernhalten sollen. Diejenigen aber, die sich immer noch mit den Wahrsagern einlassen oder Heilzauberer in ihr Haus aufnehmen, werden erst nach fünfjähriger Busse wieder in die Kirche voll aufgenommen[9].

Nicht nur Magie und Wahrsagerei, sondern auch die sogennante Volksfrömmigkeit hat die Ablehnung und Verurteilung des Johannes Chrysostomus erfahren. Nach Chrysostomus Begriffen steckte diese Frömmigkeit mit ihren Wurzeln in der Mentalität, die für „Heiden" typisch war. Er zeugt also davon, daß viele Frauen um ihre Frömmigkeit zu zeigen, ihre Haare lange wachsen lassen[10]. Chrysostomus bekämpft auch die Ablegung der Eiden, die wurden in der Kirche abgelegt, aber auch bei jeder kleinen geschäftlichen Verhandlung schwur man, daß man die Wahrheit spräche[11]. In seinem Verbot berief er sich auf die Wörter des Evangelisten: „Ich sage euch: Schwört ihr nicht" (Mt. 5,34). Johannes Chrysostomus schreibt, daß die Bewohner der Stadt Antiochien schneller ihre Zungen abschneiden lassen würden, statt auf die Schwörung zu verzichten[12]. Er erwähnt auch, daß es auch viele Christen gab, die den Eid in einer Synagoge abzulegen hatten, weil sie meinten, daß solcher Eid viel sicherer als jeder andere binden würde[13].

---

[8] C.Th. 9, 16, 4. Im Jahre 364 Kaiser Valens hat ein Gesetzt ausgegeben (C.Th. 9, 16, 10) in welchem spricht er folgendes: „Wer Magie und unheivolle Opfer treibt, soll enthauptet werden". Mehr über die Politik der römischen Kaiser gegen die Heiden im 4. Jhd. schreibt K.L. Noethlichs, *Die gesetzgeberischen Maßnahmen der christlichen Kaiser des vierten Jahrhunderts gegen Häretkier, Heiden und Juden*, Köln 1971.

[9] Synode zu Ancyra (v.J. 314) Canon 24, [in:] K.J. Hefele, *Histoire des Concilles*, I, Paris 1907, S. 324 (weiter als Hefele-Leclercq). Im Canon 36. der Synode zu Laodicea (v.J. 375) spricht man, daß die höhere und niedrigere Kleriker sich nicht als Zauberer, Verschwörer und Mathematiker versuchen und keine Amulette verfertigen sollen (Hefele-Leclercq, *o. c.*, I^2 S. 1018.

[10] Joh. Chrys. *In Matth.*, hom. 86, c. 4, PG 58. *De educandis a parentibus liberis*, c. 16, schreibt Chrysostomus folgendes: „Es ist die Schande für den Mann lange Haare zu haben, weil das ein heidnisches Brauch ist. (...) Die Kinder sollen auch nicht lange Haare haben".

[11] Idem, *In Acta apost.*, hom. 9, c. 6, PG 60; Idem, *Ad populum Antiochenum*, hom. 19, c. 2 – 3, PG 49; *Catech*, 1, c. 42 (in:) Huit catéchèses baptismales, ed. S.Ch., L, Paris 1957, wo Johannes Chrysostomus schreibt folgendes: „Entlastet ihr endlich eure Zungen von den Eiden. Ich spreche nicht nur über Meineiden aber auch über die leichtfertigen Eiden, oder diesen die zum schlechten Zweck abgelegt waren".

[12] Idem, *Ad pop. Antioch.*, hom. 19, c. 4, PG 49.

[13] Idem, *Adversus Judeos*, hom. 1, c. 3, PG 48.

Um den Schutz vor den Bösenkräfte zu erwerben, um Beschwörung gegen Fieben, Gift und Epilepsie zu haben, so wie auch um das Glück i zuknftigen Leben zu sichern, trugen die Männer einen Teil des „wahren Kreuzes Christi" in Gold bei sich[14]. Chrysostomus schreibt auch, daß die Frauen und Kinder das Evangelium (!) als Amulette (φυλακτήρια) um den Hals trugen[15]. Wir können vermuten, daß in diesem Fall dem Johannes Chrysostomus nur um einige bestimmte Verse aus Evangelium ging, die auf dem Zettel aufgeschrieben waren und als Amulette dienten. Unser Kirchenvater spricht weiter, daß viele als Amulette Goldstücke mit dem Bild Alexander des Großen getragen haben[16]. Wir sehen also, daß bei Christen vorkommende Amulette lassen sich in zwei Klassen teilen: in solche, denen ein christliches Symbol beigegeben ist, und diese, die auf griechisch-römischen Ursprung weisen.

Chrysostomus schreibt, daß die Bewohner Antiochien, um etwas nicht zu vergessen, sich den Hanf oder Fäden um den Finger wickeln[17]. In seiner Zeit galt auch für böses Omen, wenn ein Diener seinem Herrn zuerst den linken Schuh hinreichte, oder wenn man den ersten Schritt mit dem linken Fuss tat. Wenn beim Fortgehen das Auge plötzlich nach oben richtete, so war das eine Aussage von Tränen[18]. Man machte das Zeichen des Kreuzes (σφράγισον), wenn man ins Bad ging oder wenn man Licht plötzlich anzündete[19]. Wenn jemand beim Ausgehen aus seinem Haus den Blinden an einem Auge sieht oder den hinkenden Menschen — da ist das für ihn das Zeichen des bösen Omens[20]. Chrysostomus bezeichnet als die satanische Hochmut die menschliche Beunruhigung wegen der Rabenstimmen, oder wegen Knacken des Balken[21]. Dann schreibt er noch über Vorbedeutungen mit folgenden Wörtern:

„Und die Frauen halten es für eine Vorbedeutung, wenn die Schäfte mit lautem Schall an den Webstuhl prallen, oder wenn sie mit dem Kamm den Eintrag anschlagen. (...) so machen sie daraus eine Vorbedeutung und so aus unzähligen anderen Lächerlichkeiten. Schreit ein Esel, kräht ein Hahn, niest jemand, kurz ereignet sich was immer, so suchen sie alles mögliche Unheil dahinter und fühlen sich viel abhängiger als Tausend Sklaven"[22].

Diese paar Beispiele genügen uns um festzustellen, daß in vielen Punkten

---

[14] Idem, *Contra Judeos et Gentilles*, c. 1, PG 48.

[15] Idem, *Ad pop. Antioch.*, hom. 19, c. 4; Idem, In Matth., hom. 72, c. 2, PG 58.

[16] Idem, *Catech.* 12, c. 22, PG 49. Gegen diese Sitte richtete sich auch die kirchliche Gesetzgebung: im *Canon* 36 der Synode zu Laodicea spricht man folgendes „wer Amulette trage, soll exkomuniziert sein" (Hefele-Leclercq, *o. c.*, S. 1018).

[17] Joh. Chrys., *In Math.*, hom. 72, c. 2, PG 58.

[18] Idem, *In ep. ad Eph.*, hom. 12, c. 2, PG 62.

[19] Idem, *In Acta apost.*, hom. 10, c. 4, PG 60.

[20] Idem, *Catech.* 12, c. 20, PG 49.

[21] Idem, *Catech*, 1, c. 39, ed. S.Ch. 50.

[22] Idem, *In ep. ad Eph.*, hom. 12, c. 2, PG 62. D. Forstner, *Die Welt der christlichen Symbole* (polnische Ausgabe), Warszawa 1990, s. 235 meint, daß man im Altertum glaubte, daß die Krähung des Hahnes aus der menschlichen Umgebung die Bösekräfte und wilde Tiere wegjagt.

heidnische Anschauungen durch christliche noch nicht verdrängt waren. Es scheint, daß die Kaiser des 4. Jhds. die Feste duldeten, die den Charakter von Volksbräuchen hatten, Auf solche Tatsache weist das Gesetz aus dem Jahre 399 hin, in welchem Kaiser Arkadios verordnete, daß die Volksfeste heidnischen Ursprungs kultiviert bleiben, wenn man auf die entsprechenden Kulthandlungen verzichtet[23].

Die günstige Angelegenheit für Johannes Chrysostomus in seiner Angriffen gegen „hellenische" Bräuche war die Geburt des Kindes, was in manchen Familien noch mit den alten Bräuchen verbunden war. Man beobachtete genau, ob die äußeren Zeichen bei der Geburt glücklich oder unglücklich waren und befestigte gleich nach der Geburt auf den kleinen Köpfen Zettel mit unchristlicher Inschrift[24]. Dann wurden die Amulette und Glöckchen mit einem Purpurfaden auf den Händen des Kindes festgebunden. Beim ersten Bad wurde durch die Wärterinnen oder Ammen Kot auf die Stirn des Kindes gestrichen, um „die bösen Augen, die Zauberei und Neid abzuhalten"[25].

Dem Kind wurde am meisten der Name des Vaters oder Großvaterrs angegeben[26]. Chrysostomus schreibt, daß „In der Vergangenheit war es möglich, daß die Kinder nach den Namen von seinen Eltern benent waren. Für die Eltern war das die Freude in der Todesstunde, wenn sie als die Sterbenden wußten, daß sie weiter leben werden im Namen ihrer Kinder. Aber jetzt ist schon Schluß damit"[27]. Er spricht auch, daß immer öfter den Kindern auch die Namen der Heiligen angegeben wurden[28]. Betreffend der Wahl der Name des neugeborenen Kindes, erwähnt er auch so ein Benehmen: Man zündete die Kerzen an, legte jeder Kerze einen bestimmten Namen bei und bennante das Kind nach der Kerze, die längst brannte und daraus auch prophezeite man dem Kind ein langes Leben[29].

Die Schriften von Johannes Chrysostomus liefern wichtiges Material betreffend der Hochzeitsfeier. Im Fall der Trauung sieht man genau den Konflikt zwischen den beiden Weltanschauungen oder — sagen wir anders — zwischen zwei verschiedenen Vorbildern des Benehmens: dem „hellenischen", dem der größere Teil der römischen Gesellschaft in der Spätantike huldigte und dem christlichen, das sich als ganz fremd und nicht akzeptierbar zeigte. Die Bräuche, die der Hochzeitsfeier begleiteten hielten weiterhin die Ritten und Gewohnheiten bei, die Chrysostomus Vorstellungen nicht entsprochen haben. Deswegen wurden auch sie durch ihn — so wie auch durch die anderen — Kirchenväter strikt abgelehnt und bekämpft.

---

[23] C.Th., 16, 10, 17.
[24] Joh. Chrys., *In ep. ad Gallat.*, hom. 1, c. 7, PG 61.
[25] Idem, *In ep. i ad Cor.*, hom. 12, c. 7, PG 61.
[26] Idem, *In Genes.*, hom. 21, c. 5, PG 53; *De educandis...*, c. 47, ed. S.Ch. 188.
[27] Idem, *De educandis...*, ed. S.Ch. t. 188.
[28] Idem, *De mutatione nominum*, hom. 4, c. 3, PG 51.
[29] Idem, *In ep. i ad Cor.*, hom. 12, c. 7, PG 61; *De educandis...*, c. 48, ed. S.Ch. t. 188.

Ein wesentliches Element der Vorbereitungen für die Hochzeitsfeier war die Ausschmückung der zukünftigen Wohnung des jungen Ehepaares so wie auch des Hauses der Brauteltern. Die eigeladenen Gäste kammen paar Tage vor der Hochzeitsfeier und schmückten das Brautbett, so wie auch die zukünftige Wohnung mit Kränzen und herrlichen Wandschmücken aus. Sie sorgten auch durch Aufhängen von Lampen für glänzende Beleuchtung. Für die Ausschmückung der Räumen entlieht man silbernes Tafelgeschirr und goldenen Schmuck von den Nachbarn. Dagegen borgte die Brautmutter Spiegeln und Kleider von den Nachbarn, um ihrer Wohnung ein besonders festliches Aussehen zu geben[30]. Wahrscheinlich war solches Benehmen typisch für die Familien aus unteren Schichten der Gesellschaft.

Nach dem Hochzeitsmahl, sind die Flöter-, Cymbeln-, und Zitherspieler hereingerufen worden. Es folgten noch Vorstellungen, die den Aufführungen im Theater sehr ähnlich waren[31]. In den späteren Stunden der Nacht setzte sich der Brautzug Richtung neue Wohnung des jungen Paares in Bewegung. Dieser Umzug durch die Straßen stellte den wichtigen Teil dieser Feier dar. Das Ehepaar war mit Kränzen geschmückt worden und in einem verdeckten Wagen ist es nach Hause gefahren[32]. Johannes Chrysostomus spricht von den Brautkränzen als von einem allbekannten, geheilligten Symbol und erklärt diesen Sinn: „Deswegen werden den Brautleuten Kränze auf das Haupt gesetzt, als Symbol des Sieges, weil sie als Unbesiegte (=jungfräulich) das Brautgemach betreten, als solche, über welche die Begierlichkeit keine Gewalt gewonnen hat"[33]. Johannes Chrysostomus spricht von diesem Brauch als von christlichen, obwohl noch im dritten Jahrhundert gegen den Brautkränzen Tertulian sich ereiferte.

Während des Umzugs war das Ehepaar von den Verwandten, Bekannten, Jungfrauen, Mimen, Sänger und Musikanten begleitet worden. Dabei wurden auch die „schamlosen" Lieder gesungen, die sich mit Ehebrüchen und verbotenen Liebesgeschichten beschäftigen hatten. Während dieses Umzugs wurden auch die Hymnen an die Aphrodite (ὕμνονς εἰς τὴν Ἀφροδίτην) gesungen[34].

Einige von den Hochzeitsgästen trugen Fackeln, um jene Kleinigkeit, die beim Umzug vorkommt, ins helle Licht zu setzen. Wenn der Zug den Markt überschritt, wurden von Jünglichen und Jungfrauen zusammen Tänze aufgeführt. Damals sang man auch obszöne Lider, trieb Scherze und machte Witze über das junge Ehepaar[35]. Auf solche Weise organisierte Hochzeit bezeichnet Chrysostomus mit dem Wort „πομπή"[36].

---

[30] Idem, *In Matth.*, hom. 49, c. 6, PG 57; *In Act. apost.*, hom. 34, c. 5, PG 60; Idem, *In ep. ad Eph.*, hom. 20, c. 7, PG 62; Idem, *In ep. ad Coll.*, hom. 12, c. 4, PG 62.

[31] Idem, *In illud propter fornicationem*, 1, c. 2, PG 61; *In ep. i ad Cor.*, hom. 12, c. 5, PG 61.

[32] Idem, *In Genes.*, hom. 48, c. 4, PG 54.

[33] Idem, *In ep. ad Timoth.*, hom. 11, c. 9, PG 62.

[34] Idem, *In illud propt. fornic.*, hom. 1, c. 2, PG 51.

[35] Idem, *In Genes.*, hom. 48, c. 4, PG 54; *In ep. I ad Coll.*, hom. 12, c. 4, PG 62; *In ep. I ad Cor.*, hom. 12, c. 5, PG 61; *In Matth.*, hom. 48, c. 3, PG 48.

[36] Idem, *In ep. ad Coll.*, hom. 4, c. 1-2, PG 62.

Die belustigte Hochzeitsgäste kamen endlich ins neue Brauthaus an, wo vor der Tür das Ehepaar sich von ihnen verabchiedete. Noch am nächsten Tag wurden die Feierlichkeiten fortgesetzt. Das Brautbett blieb sieben Tage lang festlich geschmückt[37].

Zusammen mit der Hochzeitsfeier wurden auch der Tanz und Trunkenheit durch Chrysostomus kritisiert. Chrysostomus meinte, daß die Trunkenheit der Gesundheit schädigt und deswegen auch durch den Weinmißbrauch machen wir die Sünde, weil wir Ungutes unserem Körper machen. Sonst steckt nach seiner Meinung in der Trunkenheit die Sittenlosigkeit[38]. Dann schreibt er folgendes: „Die Hochzeit ist ein Mysterium und ein Vorbild der Vermählung von Kirche und Christi ...und hier vollzieht sich ein großes Geheimnis" und deswegen auch zum Hochzeitsfeier sollen auch keine Dirnen eingeladen werden, mit denen man tanzte und die obszöne Lieder sang. Chrysostomus schreibt, daß während der christlichen Hochzeitsfeier niemand tanzen sollte, weil man das nur in Mysterien bei „Heiden" praktizierte[39].

Ganz ähnlich in diesem Fall klingt der 53. Canon der Synode zu Laodicea (v.J. 375), in dem man sagt, daß die Christen, wenn sie an einer Hochzeitsfeier teilnehmen, nicht springen und tanzen sollen, sondern in aller Würde die Mahlzeit einnehmen, wie es den Christen gestattet ist[40].

Der Tanz in der Chrysostomuszeit war der ungetrennte Teil bei Verehrung der Verstorbenen. Die Christen des 4. Jhds. hatten nach dem „hellenischen" Brauch die Gedächtnisfeier für die Verstorbenen mit dem Leichenschmaus weiter geübt. Der Brauch mußte auch für die Christen religiöse Bedeutung gewinnen, wenn man sich als Gemeinde bei Jahresfeiern für die Märtyrer an deren Gräbern versammelte. Johannes Chrysostomus, der scharfe Kritiker des Tanzes, sieht sich gezwungen, seine übliche Polemik zurückzustellen, wenn bei den großen Märtyrerfesten die Landbevölkerung nach Antiochien kam und die Märtyrer mit „schönen Tänzen" feiert[41].

Nicht nur Hochzeitsfeier und mit ihr verbundene Elemente, sondern auch die Bräuche, die mit Beerdigung verbunden waren, haben die Ablehnung und Verurteilung des Chrysostomus erfahren. Darüber schreibt er mit folgenden Wörtern:

„Wir wollen nicht (...) die Toten beweinen, sondern nur diejenige, welche in Sünden gestorben sind. Diese verdienen die Weheklagen, Jammer und Tränen. (...) Beweinen wir diejenigen, welche so hinscheiden, ich habe nichts

---

[37] Idem, *De resurrectione Christi et contra ebriosos*, c. 2 – 3, PG 50.

[38] Idem, *De resurrectione...*, c. 1 – 2, PG 50.

[39] Idem, *In ep. ad Coll.*, hom. 12, c. 4, PG 62: por. P.Ch. Baur, *Der heilige Johannes Chrysostomus und seine Zeit*, II, München 1930, S. 82 – 83; *Catech.* 10, c. 9, ed. S.Ch. t. 50; *De resurrectione*, c. 3, PG 50.

[40] Synode zu Laodicea (v.J. 375), Canon 53 (Hefele-Leclercq, *o. c.*, S. 1023).

[41] Joh. Chrys., *Ad pop. Antioch.*, hom. 19, c. 1, PG 49: Mehr darüber schreibt in seinem Beitrag C. Andersen, *Altchristliche Kritik am Tanz — ein Auschnitt aus dem Kampf der alten Kirche gegen das Heidentum*, Zeitschrift für Kirchengeschichte LXXII 1961, S. 241 – 251.

dagegen, aber nicht auf unschickliche Weise, nicht durch Zerraufen der Haare, nicht durch Entblösen der Arme, nicht durch Zerfleischen des Gesichtes, nicht durch Tragen schwarzen Kleider (πενθικαί στολαί), sondern dadurch, daß wir im Herzen still bittere Tränen vergießen. Man kann ja auch ohne solche äußere Schaustellung bitterlich weinen und nicht bloß ein erheucheltes Spiel treiben. (...) Manche geben doch einen lauten Wehklagen (θρηνῳδίαι) auf offener Strasse nicht aus innerer Teilnahme hervor, sondern aus dem Verlangen, Aufsehen zu erregen, aus Ehrgeiz und Eitelkeit. Viele Weiber machen daraus ein förmliches Gewerbe"[42]. Auch an den anderen Stellen Chrysostomus besonders beklagt, daß bei der Beerdigung die Scharen von nichtchristlichen Klageweibern (θρηνήτπιαι) anwesend sind. Am meisten stellten die vornehmen Frauen die Weiber an, weil es nicht ging ihren Schmerz öffentlich zu zeigen[43].

Wenn der Verstorbene ein bedeutender und reicher Mann war, so nahm eine Menge Menschen, Reichen und Armen, an dem Trauerzug teil und folgte der Bahre bis zum Grabe[44]. Nach Beerdigung fand gewöhnlich ein Leichenmahl (περίδειπνον) statt[45].

Eine besonders fröhliche Zeit für die Leute der Spätantike war die Jahreswende. Die Bräuche beim Feiern dieses Festes — die Chrysostomus als „ἑλληνικῆς πλάνης" bezeichnet — waren durch ihn scharf bekämpft. Mit folgenden Wörtern beschreibt er die Atmosphäre, die dem Neujahrfest begleitete:

„(...) die Stadt ist fröhlich und heiter, zeigt sich in Kränzen, und wie ein eitles, gefallsüchtiges Weib ist heute unser Markt geschmück, mit Gold und kostbaren Kleidern, und Schuhe und anderem Schmücken, in dem jeder in seinem Bude seine Arbeit ausstellt(...). Wenn du etwas schmücken willst, schmücke nicht deine Bude, sondern deine Seele, nicht den Markt, sondern den Verstand"[46]. Dann schreibt er weiter:

„(...) die Spiele die heute in den Wirthshaus vorkommen sind tadelnswert (...), weil sie voll Ausgelassenheit und Gottlosigkeit sind; voll Gottlosigkeit, weil

---

[42] Joh. Chrys., *In ep. ad Philipp.*, hom. 3, c. 4, PG 61. Forstner, *o. c.*, S. 117, schreibt, daß im jüdischen Kult Schwarz als Trauerfarbe ausgeschlossen war. Daraus sieht man, daß das Christentum diese Tradition vom Judentum übergenommen hat. Im Judentum galt Schwarz als Symbol der ewigen Dunkelheit, der Süden und teuflichen Kräfte.

[43] Joh. Chrys., *In Joh.*, hom. 85, c. 5, PG 59; *In Matth.*, 31, c. 3, PG 57; *In ep. I ad Cor.*, 12,2-3, 7, PG 61.

[44] Idem, *In Joh.*, hom. 85, c. 5, PG 59; *In Matth.*, hom. 31, c. 3, PG 57.

[45] Idem, *In ep. I ad Cor.*, hom. 28, c. 3, PG 61; *In ep. I ad Timoth.*, hom. 14, c. 5, PG 62, Johannes Chrysostomus stellt die Beerdigung bei den Mönchen, der welticher Beerdigung gegen, die nach Chrysostomus echt christlich ist: „Die Mönchen halten den Verstorbenen nicht als den Toten, weil sie von der Auferstehung wissen. Beim Hinaustragen des Verstorbenen sang man die Hymnen und bennent man das nicht als die Beerdigung sondern als die feierliche Begleitung (...). Bei der Beerdigung stehen weder Frauen mit zerraufenen Haare noch die Kinder, die seine Weisenheit beweinen, obwohl sie noch keine Weisen sind".

[46] Idem, *In kalendas*, c. 2, PG 48.

die auf Neumode achten, die solches treiben, den Vögelflug beobachten und wähnen, wenn sie den ersten Tag des Monats vergnügt und heiter zubringen, werde diese Heiterkeit, das ganze Jahr über, dann das Glück wird sie nicht verlassen; voll Ausgelassenheit, weil die Frauen und Männer Becher und Schalen füllen, und unmäßig Wein trinken. (...) Und ist es nicht die größte Torheit, wenn ein Tag gut vorübergeht, vom ganzen Jahre das zu erwarten? (...) Das Jahr wird dir gut vorübergehen, nicht wenn du am ersten Tage desselben betrunken liegst, sondern wenn du am ersten, wie letzten und jeden Tag gottgefälige Werke tust"[47]. Und weiter:

„Auf solche Tage sich zu freuen, auf sie mit Lust zu warten, mit Fackeln den Markt zu erleuchten und Kränze zu winden, ist kindische Torheit. Du bist aber von dieser Schwachheit befreit, (...) zünde also auf dem Markt kein Feuer an, sondern erweckt in deinem Herz das geistige Feuer. (...) Bekränze nicht die Türe des Hauses, sondern lebe so, daß mit dem Kranze der Gerechtigkeit Christus das Haupt dir schmückt"[48]. Und weiter:

„Du kannst um Gottes willen zu Hause bleiben. Wie? Wenn du den unanständigen Lärm hörst, den satanischen Umzug in der Stadt, und das Markt gefüllt sich mit bössen und ausgelassenen Menschen, so bleibe zu Hause, bleibe weg von einem solchen Schwarme, und du tust es zur Ehre Gottes"[49].

Für Chrysostomus galt auch als Zeichen der „hellenischen" Bräuche, als nicht nur Frauen, aber auch die Männer auf den Straßen und öffentlichen Plätzen klatschten[50], so wie auch, daß die Kinder in der christlichen Famillien anstatt Psalmen singen zu lernen, die populären Theatermelodien gesungen hatten[51]. Für törichtes Brauch hielt er auch die Sorge für Gräber und Denkmäler[52].

Wir sind endlich zum Schluß mit unseren Betrachtungen gekommen. So wie es gezeigt wurde, waren die nach dem Chrysostomus Meinung, „hellenische" Bräuche weiterhin lebendig unter den Christen der zweiten Hälfte des 4. Jhds. Das zeugt von oberflächiger Christianisierung des Teils der römischen Gesellschaft, die sich als christlich bezeichnete. Dann muß man natürlich die Frage nach den Ursachen der oberflächigen Christianisierung der frühbyzantinischen Gesellschaft stellen. Die Quellen zeugen davon, daß die oberflächige Christianisierung zum größten Teil wegen des Widerstandes des großen Teil der Gesellschaft gegen das Zurücktreten von der alten Traditionen, verursacht war, so wie auch wegen der heftigen Strömung der Leuten zur Kirche mußte man die Verlangen erniedrigen, die stellte man diesen die in die Kirche eintretten

---

[47] *Ibidem*, c. 2.

[48] *Ibidem*, c. 3. Forstner, *o. c.*, S. 436, schreibt, daß in der Ansicht der Menschen des Altertums die Ausschmückung der Haustüre mit dem Kranz, den Bewohner dieses Hauses das Glück bringen sollte.

[49] Joh. Chrys., *In kalendas*, c. 4 über den Neujahrfest Bauer, *o. c.*, Bd. 1, 1929, S. 208 – 209.

[50] Idem, *In Matth.*, hom. 4, c. 7, PG 62.

[51] Idem, *In ep. ad Coll.*, hom. 9, c. 2, PG 62.

[52] Idem, *In ep. I ad Cor.*, hom. 12, c. 7, PG 61.

wollten. Die weitere Ursachen der oberflächigen Christianisierung der römischen Gesellschaft in der Spätantike stecken in der teilweisen Duldung des Heidentums durch die christlichen Kaisern an den Anfängen seiner Regierungszeit. Sehr oft wurde damals dem heidnischen Kult die Freiheit zugestanden[53]. Es scheint, daß es nicht übertrieben wäre, wenn wir feststellen, daß für den Durchschnittsmensch der Spätantike, eine Deklaration, daß er ein Christ ist, nicht eindeutig mit Verzichtung auf die alten Bräuche und Gewohnheiten war. Wahrscheinlich gab es auch viele die sich gleichmäßig für Christen und Gläubiger der alten Götter hielten, der Götter ihren Vorfahren[54]. Der große Teil der Gesellschaft hat auch sehr schnell bemerkt, daß es viel leichter ist, öffentlich auf die alte Kulthandlungen zu verzichten, als wegen dieser Ursache sein Vermögen zu verlieren[55], oder die staatliche Amter zu verlassen[56], die am meistens gewinnbringend waren. Christ zu sein, im christlich gewordenen Staat, gewährte auch reale Vorteile. Sie betreffen der Begünstigung der Christen in der kirchlichen Liebestätigkeit, so wie auch bei der Verteilung der staatlichen Subsidien, die der Kirche seit Konstantin dem Großen jedes Jahr bezahlt waren. Über die Bestellung der staatlichen Subsidien, für die Kirche schrieb Jacob Burckhardt, daß sie „Ansehen der Konvertikenkassen hatten"[57].

In so einer Atmosphäre war es praktisch unmöglich, daß radikale Metamorphosen geschahen.

Deswegen stellte auch der christlich gewordene Staat seine Hilfe zur Verfügung, um durch gesetzliche Erlasse das Heidentum aus der Öffentlichkeit zu verbannen. Im Jahre 395 hat Kaiser Arkadios ein Gesetz ausgegeben, in welchem er das Begehen der heidnischen Festen unter die strenge Straffen stellte[58].

Wenn wir auf die Grundfrage unseren Beitrag zurückkkehren, dann müssen wir danach fragen, in welchem Grad das Apell des Johannes Chrysostomus (so wie auch der anderen Kirchenväter) die Adressaten beeinflüssen konnten. Wie C. Andresen hinweist darf man die Angriffe des Johannes Chrysostomus gegen den Tanz, die er in 15 Homilie „Ad populum Antiochenum" erhalten hat, nicht mit der Schließung der bekannten Balettschule von Antiochien durch den Kaiser Theodosius den Großen im Jahre 337 verbunden. Die Schließung der Balletschule sollte im Begriff des Kaisers eine Straffe für die Bewohner der Stadt

---

[53] Noethlichs, *o. c.*, S. 96; 166.

[54] J. Vogt, *Der Niedergang Roms* (polnische Ausgabe), Warszawa 1993, S. 129; D. Roba, *Die Kirche der Aposteln und Märtyrer* (polnische Ausgabe), Warszawa 1969, S. 597.

[55] C.Th. 16, 10, 23.

[56] C.Th. 16, 10, 21.

[57] J. Burckhardt, *Die Zeit Konstantins des Großen* (polnische Ausgabe), Warszawa 1992, S. 256. Weiter schreibt er auf Grund *Vita Constantini* (3,88; 4,28), PG 20, von Eusebius aus Cesarea, daß als der Konstantin der Große zu Heliopolis (in Syrien) ein Bistum gegründet hatte und die Stadt fast ganz heidnisch blieb, spendete er reichlich zum Unterhalt der christlicher Armen „damit desto mehrere sich zum Worte bekehrten".

[58] C. Th. 2, 8, 22.

Antiochien sein, weil es in der Stadt über hochgestiegene Steuer zu Krawallen gekommen war[59]. Das hat jedoch nicht dem Johannes Chrysostomus gestört um festzustellen, daß solches Benehmen des Kaisers in Folge seiner Predige geschah.

Wenn es um die Weise der Bekämpfung der sogennanten „hellenischen" Bräuchen durch Chrysostomus geht, muß man am besten die Wörter dieses Vaters anführen, in welchen er spricht:

„Ich weiß, daß man mich verlacht, (...) und ich weiß auch daß ich bei vielen wie wahnsinnig vorkomme, wenn ich an den alten Gebräuche zu rütteln wage"[60].

Zum Schluß muß man feststellen, daß das Appell des Johannes Chrysostomus, auf die alten Bräuche zu verzichten, die er an die Christen seiner Zeit gerichtet hat, nur fromme Wünsche bleiben könnten. Von einer Seite der durch das Christentum vorgeschlagene Vorbild des Benehmens war für Christen unakzeptierbar. Sonst, es scheint sich, daß nach der Meinung von vielen Christen, es war besser für sie — so zu sagen — sein Schicksal doppelt zu versichern, also von einer Seite dem Christ zu sein und dazu auch der alten Götter und Gewohnheiten zu huldigen. Der Kampf der alten Kirche gegen diese heidnischen Elemente des täglichen Lebens haben fast keine Erfolge gebracht. Man muß noch mehr feststellen: In der Spätantike ist ein Triumpf der klassischen „hellenischen" Sittlichkeit über der christlichen geschehen. Das sieht man doch auch heute, weil viele von diesen Bräuchen bis zur unseren Zeit erhalten geblieben sind.

Gdańsk

---

[59] Andersen, *o. c.*, S. 229 – 230.

[60] Joh. Chrys., *In ep. I ad Cor.*, hom. 12, c. 3, PG 51.

EOS LXXXIII 1995
ISSN 0012–7825

Pericles Georges, Barbarian Asia and the Greek Experience. From The Archaic Period to the Age of Xenophon, Baltimor & London, The Johns Hopkins University Press, 1994, ss. 358 + XX.

Książka P. Georgesa poświęcona jest analizie procesu tworzenia się wyobrażeń i formowania się postaw Greków wobec ludów Azji. Problem wzajemnych relacji między Grekami a barbarzyńcami był tak często podejmowany przez różnych badaczy, że pojawia się już na wstępie obawa, czy kolejna praca może wnieść coś nowego do naszej wiedzy na ten temat. Autor, świadom tych niebezpieczeństw, postanowił skoncentrować się na próbach odpowiedzi na pytanie, w jaki sposób tworzył się stereotyp barbarzyńcy w świadomości Greków. Swoje rozważania ograniczył do kilku przełomowych momentów w tym procesie oraz do kilku autorów, w których twórczości te zjawiska znalazły odbicie.

Autor uznał za stosowne rozpocząć swoją analizę od refleksji nad miejscem mitu w kształtowaniu wyobrażeń o świecie barbarzyńców „Mithology and Representation: The Greek Appropriation of the World" s. 1 – 2). Jedną z funkcji mitu jest, jego zdaniem, porządkowanie wiedzy o świecie, a przede wszystkim oswajanie tego, co nowe i nieznane. Grecy wchodząc w kontakt z obcymi ludami starali się wprowadzić ich przedstawicieli do swego mitologicznego obrazu świata. Doświadczenia z tych wczesnych kontaktów znalazły swoje odbicie w tonie mitologicznej tradycji. Niechętni Grekom Frygowie, trzymający ich na dystans od swoich pałaców, dali początek galerii niezbyt sympatycznych postaci: Midas, Marsjasz, Niobe i Tantal stali się ucieleśnieniem pychy ściągającej gniew bogów. Natomiast przychylni Grekom lidyjscy królowie Sardes zostali uznani za potomków Heraklesa i włączeni do greckich drzew genealogicznych. Koegzystencja i rozległe kontakty Heraklidów i małoazjatyckich Greków wyznaczyły model wzajemnych kontaktów opartych na daleko idącej zażyłości i prowadzący do powstania swoistej grecko-lidyjskiej *koiné*. Arystokracja jońska chętnie wchodziła w związki małżeńskie i przyjacielskie z dynastią lidyjską. P. Georges, na podstawie analizy mitycznych genealogii znanych z Homera, dochodzi do wniosku, że dla ówczesnych Jonów Lidyjczycy nie byli bardziej odlegli, niż sąsiadujący z nimi Dorowie.

Nową jakość w tych kontaktach miało przynieśść panowanie Mermnadów, drugiej dynastii lidyjskich władców „Asia nad the Image of Tyranny", s. 13 – 46). Nowi panowie Sardes, występując przeciwko zwolennikom ich poprzedników w miastach Jonii, rozpoczęli politykę agresji wobec nich. Gyges i jego następcy postrzegani przez Greków jako uzurpatorzy stali się wzorami dla greckich tyranów. Styl ich rządów i stosunki z poddanymi były naśladowane przez ambitnych Hellenów. W efekcie tyrania zaczęła być postrzegana jako typowa forma rządów wśród Azjatów, a gotowość podporządkowania się jej jako przejaw azjatyckiej fysis. Poglądy P. Georgesa są w gruncie rzeczy rozwinięciem tezy postawionej przez R. Drewsa w artykule „The First Tyranits in Greece", który dowodził, że ustanowienie pierwszych tyranii w Grecji było związane a wystąpieniem Gygesa w Lidii i Psametycha w Egipcie. Kypselos zdobywając władzę w Koryncie miał się posłużyć wzorami wspomnianych uzurpatorów i podobnie jak oni oprzeć swą siłę na najemnych hoplitach (epikuroi)[1]. P. Georges stara się natomiast zwrócić uwagę na realia polityczne kontaktów Mermnadów i Greków. Dzięki temu otrzymaliśmy dość szczegółową analizę stosunków między kolejnymi władcami Lidii a najważniejszymi miastami Jonii. Autor, zainteresowany Delfami, zwraca też uwagę na ich szczególne związki z Mer-

---

[1] R. D r e w s, *The First Tyrants in Greece*, Historia XXI 1972, s. 129 – 144.

mnadami i greckimi tyranami. Jego zdaniem Mermnadzi szukali w Delfach wsparcia w walce z Heraklidami i ich zwolennikami w miastach jońskich. Zwrócenie się do odległego i wciąż mało znanego sanktuarium było spowodowane niechęcią lokalnych jońskich wyroczni do nowych władców Sardes. Kontakty te mieli Lidyjczycy nawiązać za pomocą Kypselosa, znanego ze swych dobrych stosunków z wyrocznią. Georges podkreśla też związek między uzyskaniem przez Delfy roli sanktuarium panhelleńskiego a poparciem, jakie miały udzielać tyranom. Opowiada się więc przeciwko tezie wiążącej wzrost znaczenia Delf z ich udziałem w procesie kolonizacji (s. 37)[2].

Kolejnym ważnym momentem w kształtowaniu się postaw wobec barbarzyńców było pojawienie się Persów, którzy zastąpili dobrze już znanych Lidyjczyków. Temu jak zmieniał się stosunek do nich poświęcony jest kolejny rozdział książki („Tabula Rasa: The Invention of the Persians", s. 47 – 75). Persowie utożsamiani z Medami trafili do mitologicznych genealogii jako potomkowie króla ateńskiego Medesa. Później zostali włączeni do mitu trojańskiego jako potomkowie sojuszników Priama. Georges podkreśla, że były to propagandowe zabiegi greckich zwolenników Persów, którzy w ich interesie starali się złagodzić poczucie obcości wobec nowego ludu. Wartość tych zabiegów została potwierdzona przez Kserksesa, który złożył w Troi stosowne ofiary. Najazd Kserksesa przyniósł zasadnicze zmiany we wzajemnych kontaktach. Persowie starali się przedstawić Wielkiego Króla jako niezwyciężonego władcę, któremu nikt nie jest w stanie się oprzeć. Grecy w odpowiedzi stworzyli wizerunek Kserksesa jako człowieka przywłaszczającego sobie boską władzę. Tworzeniu tego wizerunku sprzyjały niezrozumiałe zachowania Persów wynikające z ich religijnych wyobrażeń. Bogowie wrogów są uznawani za fałszywych, co nakazywało niszczyć ich świątynie. Dla Greków było to zupełnie niezrozumiałe, bo bóg swój czy nieprzyjaciół pozostawał bogiem i nie podlegał ludzkiemu osądowi (s. 56). Klęska Kserksesa utrwaliła w oczach Greków jego nagatywny wizerunek.

W „Persach" Ajschylosa znalazły odbicie powszechne wśród Ateńczyków przeświadczenie postrzegające Persję jako państwo, w którym poddani są faktycznie niewolnikami swego króla. Przedstawiając swoją własną interpretację dramatu Ajschylosa („Aeschylus: The Human Fabric of the Persae", s. 76 – 114) P. Georges odrzuca jego tradycyjną interpretację dostrzegającą w nim nuty współczucia dla pokonanych wrogów. W zamian kładzie nacisk na przedstawiony w dramacie obraz Persji jako zamkniętego społeczeństwa niewolniczego, z którego nawet mentalna ucieczka jest niemożliwa. Starszyzna, której duch Dariusza nakazuje pouczyć pokonanego Kserksesa, nie wykonuje jego woli, sparaliżowana autorytetem żyjącego króla. Kwestia posłuszeństwa i nieposłuszeństwa jest centralnym tematem dramatu. Kserkses nie słucha poleceń Dariusza, zaś Rada nie jest posłuszna poleceniom Ducha i woli królowej, by pocieszyć króla, a nawet woli jego samego, by oświecić go odnośnie do dalszego postępowania. Dzieje się tak, ponieważ są niewolnikami swego pana, którzy nigdy nie poniosą ryzyka urażenia swymi radami. Georges dostrzega też w dramacie podobny motyw jak w lamencie Kserksesa po bitwie pod Salaminą u Herodota. Wielki Król skarży się tam, że mężowie stali się jak kobiety. U Ajschylosa mężczyźni lamentują i okazują strach, jedynie królowa zachowuje się jak mężczyzna. Ten służalczy stosunek do władcy Ajschylos wywodzi, zdaje się, ze sposobu traktowania króla jak boga. Jest to jednak świętokradztwo, które musi się obracać przeciwko Persom. Wobec takich stosunków nie można liczyć, że klęska była dla Persów jakąś nauką mogącą zmienić ich postępowanie. Dramat „Persowie" powstał w atmosferze obawy przed perskim odwetem i nawiązuje do głównego hasła propagandy ateńskiej tego okresu: imperium poniosło dotkliwą porażkę, ale szybko wraca do sił. Ajschylos utrwala ostry podział na barbarzyńców i Hellenów, który musiał być zapewne odbiciem powszechnej świadomości po wojnach perskich.

P. Georges podkreśla, że to Herodot jako pierwszy położył tak silny nacisk na różnice między Hellenami a barbarzyńcami i właśnie jego poglądom poświęca najwięcej miejsca w swojej pracy („Herodotus' Typology of Hellenism", s. 115 – 166); „Herodotus' Typology of Barbarism", s. 167 – 206). W odróżnieniu od Ajschylosa, Herodot nie postrzegał owej różnicy jako liniowej, ale pojmował hellenizm raczej jako pewien stan, kondycję, którą można osiągnąć i szybko utracić. Na potrzeby swojej analizy konfliktu między ludami Europy i ludami Azji, stworzył własny obraz Hellenów. Kiedy szuka się sposobu w jaki Herodot definiuje wspólnotę helleńską, to najczęściej wskazuje się na znany fragment ósmej księgi

---

[2] P. Georges odwołuje się tu do pracy I. M a l k i n a, *Religion and Colonization in Ancient Greece*, Leiden 1987.

(VIII. 144), w którym jest mowa o wspólnym pochodzeniu, języku, religii i sposobie życia. P. Georges zwraca jednak uwagę, że nie jest to jednak definicja samego Herodota. W tekście „Dziejów" przytoczona wypowiedź pada z ust Ateńczyka w konkretnej sytuacji politycznej wymagającej odwołania się do poczucia wspólnoty u Hellenów, sam Herodot wcale jej nie podziela i w wielu miejscach całkowicie się jej przeciwstawia. Szczególnie dużo uwagi poświęca więc kwestii pochodzenia. Ateńczyków, podobnie jak większość wywodzi Hellenów od Pelazgów, stwierdzając, że byli niegdyś barbarzyńcami i posługiwali się barbarzyńskim językiem (Hdt., I.56,3 – 58). Prawdziwymi Hellenami są tylko Dorowie, a wśród nich przede wszystkim Spartanie (130 – 132). Jonowie stali się Hellenami, ale nie pozbyli się elementów barbarzyńskiej fysis, która przejawia się w ich gotowości do akceptacji tyranii (andrapoda philodepsota). Podkreślił to przedstawiając ustanowienie tyranii przez Pizystrata. Dorowie natomiast jako jedyni prawdziwi Hellenowie z natury swej nie są zdolni do akceptacji tyranii. Jeśli więc wśród Dorów pojawili się tyrani, to byli oni niedoryckiego pochodzenia. Fejdon z Argos był Heraklidą, Kypselos pochodził od Lapitów, Batos z Cyrenajki od Minyjczyków, a Hekatomnejczycy w Halikarnasie byli Karami (s. 39 – 40). Podobnie było w przypadku najczystszych Dorów, Spartan, wolnych od skłonności do akceptacji tyranii. U nich pojawiły się jednostki, które, jak król Kleomenes, miały tyrańskie skłonności. Herodot dokłada jednak starań aby zapewnić nas, że Kleomenes był szaleńcem groźnym dla samej Sparty. Przejawiło się to zarówno w jego stosunku do samych Spartiatów, próbie przekupienia Pytii, czy wreszcie planach przywrócenia Pizystratydów. To jednak nie indywidualne cechy Kleomensa wyjaśniają jego niezwykłą skłonność ku tyranii ale jego pochodzenie. Eurypontydzi nie byli bowiem, zdaniem Herodota, Spartanami (V.40) Historyk dostrzega swoisty paradoks, że prawdziwie helleński lud Spartan jest rządzony przez królów barbarzyńskiego pochodzenia (s. 155 – 156).

Trudno oprzeć się wrażeniu istnienia pewnej sprzeczności w interpretacji poglądów Herodota. P. Georges raz stwierdza, że bycie Hellenem to kondycja, którą można zdobyć i utracić, innym razem wskazuje wagę jaką przywiązywał Herodot do kwestii pochodzenia. Teza o jednoznacznie negatywnym stosunku Herodota do tyranii została szeroko dowiedziona w artykule A. Ferill[3]. P. Georges poparł to stanowisko nie podejmując dyskusji z innymi poglądami wskazującymi, że stosunek Greków do tyranii ulegał zmianie i dopiero w późniejszym okresie nabrał całkowicie negatywnego wydźwięku. P. Georges podkreśla, że u Herodota tyrania to cecha charakteryzująca barbarzyński styl rządów, a skłonność do ulegania takiej władzy jest przejawem azjatyckiej fysis. Nie daje jednak żadnej odpowiedzi na pytanie, jak rozumieć w tym kontekście wzmiankę u Herodota mówiącą, że w 492 r. Mardonios obalił w Jonii wszystkich tyranów i zaprowadził tam demokracje.

Autor analizuje natomiast różny stosunek ojca historii do poszczególnych etapów perskich dziejów. Mówiąc o Cyrusie Starszym i początkach państwa perskiego Herodot stara się wykazać, że nie zawsze Persowie byli rządzeni przez tyranów. To ich natura spowodowała, że sami dobrowolnie oddali się rządom tyrana w osobie Dariusza. Podobnie uleganie wpływom cywilizacji pozbawiło ich pierwotnych cech, które pozwoliły im zdobyć władzę nad światem. Azjatyccy władcy próbowali osiągnąć grecką naturę, ale właśnie ich fysis i uleganie cywilizacji to im uniemożliwiało. Ich wysiłki skazane są na niepowodzenie. Społeczeństwa ewoluując bowiem ku cywilizacji zatracają pierwotną siłę. Dzikość jest silniejsza od niej i zawsze ją zwycięża. Dlatego też Scytowie i Kimerowie mogli najechać cywilizowaną Azję, a Persowie podbić Medów, Lidów i Jonów. Cyrus sądził, że może podbić również Spartan bo uznał, że są tacy sami jak Jonowie, ale był to wniosek całkowicie fałszywy. Spartanie są na niższym etapie ewolucji ku cywilizacji ale to właśnie daje im przewagę nad innymi. Wydaje się, że Herodot właśnie tak wyobrażał sobie dalszy rozwój wypadków w toczącej się wojnie peloponskiej.

P. Georges opowiada się za tezą, że Herodot był nastawiony przyjaźnie do Sparty. Nasze zdziwienie budzi wobec tego fakt, dlaczego autor tak mało miejsca poświęcił polemice z powszechnymi w literaturze poglądami o proateńskich sympatiach Herodota. Zamiast prób dyskusji autor odsyła czytelnika do prac Strasburgera, Fornary i Forresta, nie zaznaczając nawet, że ich poglądy wcale nie spotkały się z jednoznaczną aprobatą (s. 131)[4]. Nie znajdujemy też żadnego odniesienia do tradycji o nagrodzie

---

[3] A. Ferill, *Herodotus on Tyranny*, Historia XXVII 1987, s. 385 – 398.

[4] H. Strasburger, *Herodot und perikleische Athen*, Historia IV 1955, s. 1 – 25; C. Fornara., *Herodotus: An Interpretive Essay*, Oxford 1971; W. Forrest., *Herodotus and Athens*, Phoenix XXXVIII 1984, s. 1 – 11

przyznanej Herodotowi przez Ateńczyków. Niczego nie dowiadujemy się o jego związkach z Perykklesem i udziale w zakładaniu koloni Thurioi. Autor pomija uwagi Plutarcha, który sugerował niechętne nastawienie Heroda do Spartan. Słynnej debacie ustrojowej (Hdt., III.80 – 83) poświęca tyle uwagi tylko po to, by przedstawić ją jako element porażki Persów na drodze ku wolności. Georges w żaden sposób nie nawiązuje do rozległej dyskusji na temat możliwości odniesienia tej debaty do realiów ateńskich. Swobodnie używa pojęcia *demokracja* nie wyjaśniając, co ono właściwie u Herodota oznacza.[5]

Ostatni rozdział swej książki P. Georges poświęca Ksenofontowi („Satrap of Scillus", s. 207 – 243). Ksenofont jest postacią szczególną jako człowiek, który w Azji przyjaźnił się z Persami i który z nimi walczył. Te osobiste doświadczenia doprowadziły go do przekonania, że granica najważniejszego podziału nie biegnie między Hellenami a barbarzyńcami, ale między arystokracją a światem ludzi podlejszego stanu. Ci pierwsi, zarówno wśród Hellenów, jak wśród barbarzyńców, wyznają takie same wartości i prowadzą podobny styl życia. Pisząc „Cyropedię", Ksenofont dawał wyraz swojemu przekonaniu, że możliwe jest stworzenie państwa, w którym przy boku szlachetnego perskiego władcy, jakim był Cyrus Starszy, a mógł nim być również Cyrus Młodszy, znajdzie się miejsce dla szlachetnych Hellenów pokroju samego Ksenofonta, by wspólnie rządzić w zgodzie z sokratejską koncepcją władzy jako episteme. Chociaż Ksenofont nie doczekał się nowego Cyrusa, to jednak podobne myśli pojawiły się w umyśle innego władcy Wschodu — Aleksandra Wielkiego.

W opinii P. Georgesa „Cyropedia" wyrosła przede wszystkim z fascynacji Ksenofonta Cyrusem Młodszym. W ich wzajemnych relacjach dostrzega się nie tylko zachwyt osobowością młodego Persa, ale wręcz homoerotyczną miłość. Poza bardzo krótką wzmianką Georges nie poświęca żadnej uwagi znakomitej książce J. Tatuma poświęconej „Cyropedii"[6]. P. Georges odrzucając jej główną tezę postrzegającą dzieło Ksenofonta jako prototyp powieści historycznej, poczuł się zwolniony z konieczności odniesienia się do innych zamieszczonych w niej uwag. Tymczasem J. Tatum zdecydowanie pomniejsza znaczenie Cyrusa Młodszego dla powstania „Cyropedii". Zwraca przy tym uwagę, że fascynacja Ksenofonta Cyrusem Młodszym wcale nie musiała być tak duża, jak to widzi Georges. Powołuje się tu na fakt, że Cyrus Młodszy, w innym dziele Ksenofonta — „Anabazie", pojawia się jako tytułowy bohater obdarzony cechami człowieka, który potencjalnie mógłby być wielkim przywódcą. Jest on jednak centralną postacią tylko pierwszej księgi. W dalszej części pracy główną postacią staje się sam Ksenofont, a osoba perskiego księcia ginie bez echa (Tatum, s. 42 – 45). Szeroko dyskutowany problem autentyczności tak zwanego epilogu „Cyropedii" (VIII.8) Georges właściwie pomija milczeniem. Zaznacza tylko, że wyrażone tam zaskakująco negatywne opinie o Persji były wyrazem poczucia osobistego zawodu po śmierci Cyrusa Młodszego. „Cyropedia" miała bowiem powstawać w burzliwym dziesięcioleciu między bitwą pod Leuktrami w 371 r. a bitwą pod Montineją w 362 r. Był to krótki okres czasu, kiedy zbliżenie między Atenami a Spartą zbiegło się z nawiązywaniem współpracy ze zbuntowanymi satrapami. Bitwa pod Mantineją, śmierć Agesilaosa i wreszcie fiasko rewolty pogrzebała ostatecznie marzenia Ksenofonta.

Na koniec warto zwrócić uwagę na jedną kwestię. P. Georges powołując się na A. Momigliano[7] zauważa, że w kontaktach z obcymi ludami to barbarzyńcy dokonywali większej akomodacji kulturalnej. Podkreśla też, że znajomość greki u wyższych warstw Persów była częstsza niż perskiego u ich greckich odpowiedników. Ani Farnabazos ani Cyrus nie mieli przecież problemów w porozumiewaniu się ze swoimi greckimi partnerami w ich ojczystym języku. Wśród greckich elit politycznych znajomość perskiego była natomiast rzadkością i musiano się uciekać do pomocy tłumaczy albo liczyć na zdolności językowe Persów (317 przyp. 40). Sąd Georgesa jest jednak zbyt daleko idący. D. J. Mosley[8] wykazuje że znajomość perskiego u Greków była całkiem duża, także Spartanie nie mieli problemów z tłumaczeniem zredagowanych w akadyjskim pism królewskich. Oczywiście nie wyjaśnia to dysproporcji, na którą zwraca uwagę Georges co do znajomości języka partnera wśród elit politycznych. Ta dys-

---

[5] Zobacz W. Lengauer, *Pojęcie równości w greckich koncepcjach politycznych, od Homera do końca V w. p.n.e.*, Warszawa 1988, s. 100 – 119

[6] J. Tatum, *Xenophon's Imperial Fiction. On The Education of Cyrus*, Princeton, 1989.

[7] A. Momigliano, *Alien Wisdom: The Limits of Hellenization,* Cambridge 1975.

[8] D.J. Mosley, *Greeks, Barbarians, Language and Contact,* Ancient Society II 1971, s. 1 – 6.

proporcja może być jednak czysto iluzoryczna. Farnabozos czy Cyrus rządzili na terenach zamieszkanych przez Greków i znajomość greki była im bardzo przydatna w ich codziennym życiu. Wydaje się zresztą, że nie było to nic szczególnego i wpisywało się w bliskowschodnią tradycję wielojęzycznych miast i monarchii, gdzie znajomość kilku języków była czymś całkowicie naturalnym i wręcz niezbędnym. Inaczej w Grecji, gdzie potrzeba znajomości obcych języków była bardzo ograniczona. Niewątpliwie zaś ci spośród członków greckich elit, których kontakty z Persami były silniejsze, szybko uczyli się ich języka, co widać na przykładzie Histiajosa (Hdt., VI.29.2), Temistoklesa (Thuc., I.138.1) czy Alkibiadesa (Athen., XII 534B, 35 e). Zapewne do wyższej warstwy należał również Timesitheos z Trapezuntu mówiący językiem Mosynojków (Xen.,Anab.,V.4.4 – 10).

Trudno oprzeć się wrażeniu, że autor do końca nie był zdecydowany, kto jest adresatem jego pracy. Duża koncentracja na szczegółach, zawiła i niełatwa w śledzeniu narracja ograniczają przystępność pracy do grona przygotowanych odbiorców. Z drugiej zaś strony irytująca maniera unikania dyskusji z literaturą przedmiotu, mimo dość obszernych, ale mało czytelnych przypisów, bardzo utrudniająca rozpoznanie, co jest własnym wkładem autora, może zniechęcić specjalistów. W sumie otrzymaliśmy książkę zawierającą sporo oryginalnych, ale mocno kontrowersyjnych poglądów.

Sławomir Sprawski (Kraków)

EOS LXXXIII 1995
ISSN 0012–7825

Tomasz Wujewski, Symbolika architektury greckiej, Wydawnictwo UAM, Poznań 1995, s. 365, il. 201.

Książka stanowi rozprawę habilitacyjną autora, poświęconą analizom treści symbolicznych architektury greckiej. Podjęta tu szczegółowa interpretacja problemu wydaje się autorowi konieczna, albowiem, jak pisze w pracy, niektórzy, nawet wybitni badacze wciąż kwestionują istnienie jakichkolwiek wartości symbolicznych w budownictwie starożytnej Grecji. Tymczasem formy architektoniczne w kulturach wszystkich społeczeństw na przestrzeni wieków nie są jedynie pochodną ich konstrukcyjnej i funkcjonalnej celowości. Dzieło architektury, tak jak każde inne dzieło sztuki, pozostaje otwarte na znaczenia, a budowanie już w swej genezie jest czynnością symboliczną.

W słowie wstępnym autor jasno określa ramy czasowe poruszanych zagadnień. Obejmują one okres od początku III tys. przed Chr. do końca okresu hellenistycznego, tj. do ok. 30 r. przed Chr. Zgodnie z powszechnie przyjętym zwyczajem uwzględnia tu, obok greckiej, również problematykę architektury egejskiej okresu brązu, która stanowiła pendant do budownictwa Grecji czasów historycznych. Data końcowa odpowiada ogólnie przyjętym ramom chronologicznym przy tego typu opracowaniach. Autor pomija więc posthellenistyczną synkretyczną architekturę grecką rozwijającą się w ścisłym związku z architekturą imperium rzymskiego.

Książka podzielona została na dwie części. Pierwsza, obejmuje rozważania nad symbolicznymi aspektami budownictwa egejskiego. Autor poświęca tu wiele miejsca podstawowym elementom architektury kreteńskiej — filarom i kolumnom. Szczególnie interesujące wydają się jego dywagacje dotyczące funkcji pomieszczeń filarowych, jako imitacji neolitycznych grot, pierwotnych miejsc kultów zmarłych i bóstw chtonicznych. Według proponowanej koncepcji, kamienne filary odtwarzające stalagmity były nie tylko adekwatnym symbolem życia pozagrobowego, lecz ucieleśniając dusze zmarłych przodków świadczyły o niezniszczalności budowli i rodu. W opracowaniu po raz pierwszy zwrócono należytą uwagę na fakt pojawienia się filarów w pomieszczeniach o bardzo małej powierzchni, na osi usytuowanych wyżej drewnianych kolumn minojskich. Zastosowanie podpór filarowych miało, zdaniem autora, charakter raczej symboliczny niż konstrukcyjny i wyrażało ścisły związek między świętym drzewem (kolumna) a jego korzeniami (filar). Nietypowy kształt kolumny kreteńskiej, zwężającej się ku dołowi, autor traktuje jako wynik kontaminacji wyobrażeń antropomorficznych z wcześniejszymi symbolami filaru kojarzonego z betylem oraz drzewa, znaczeniowo równoważnymi. Uważa iż kolumna,

wykonana ze świętej rośliny ze względu na swą witalną boską energię, ewokowała możliwość mistycznego i autentycznego kontaktu z Bogiem. Dlatego umieszczano ją w najważniejszych znaczeniowo miejscach pałacu i domu, przeważnie na osi wejść. Już sama obecność kolumny w strukturze budowli sakralizowała całą strukturę. Ponieważ, jak pisze autor, wszystko co człowieka otacza, było dla Kreteńczyków autentyczną świętością natury, w której objawia się bóstwo, kultura minojska nie wytworzyła budowli o formach akcentujących swą funkcję religijną. Dolne, filarowe kondygnacje budowli mieszkalnych, zaopatrzone w bezodpływowe baseny do składania ofiar, traktowano jako miejsca kultów chtonicznych i zmarłych przodków, górne zaś, kolumnowe, mogły być kaplicami innych bóstw, np. Wielkiej Bogini. Przeświadczenie o rytualnym charakterze budownictwa kreteńskiego poparto w pracy symboliczną analizą detali wystroju architektonicznego, takich jak rogi sakralne zdobiące elewacje budynków, labrysy umieszczane na filarach, kolumnach i słupach sztandarowych, czy motywy z „natury" malowane wewnątrz pomieszczeń.

W rozważaniach nad budowlami mykeńskimi autor dostrzega symboliczne aspekty kolumn stawianych w megaronach pałacowych i głównych izbach domów. Dochodzi do wniosku, że podobnie jak na Krecie oznaczały one święte drzewa i organizowały semantycznie całą strukturę budynku. W znamiennych dla architektury lądowej domach absydalnych widzi pochodną funkcji kultowych wydzielonego aneksu, nawiązującego kształtem do symbolicznego okręgu.

Niezwykle interesujące wydają się tu wnioski autora dotyczące tolosów egejskich. Odrzuca on popularny pogląd o zbieżnościach budownictwa sepulkralnego z zabudową mieszkalną twierdząc, iż koło najprościej wyraża kosmos i wieczność, kopuła — niebo, a kamień — niezniszczalność.

W drugiej części książki, autor rozwija symboliczną interpretację architektury greckiej. Badania rozpoczyna od świątyni, gdyż jak zaznacza, symbolika stanowi zasadniczą rację istnienia budowli sakralnych. W przejęciu form egejskiej architektury cywilnej przez greckie budownictwo świątynne upatruje efektu zbieżności ich funkcji kultowych, wykluczając podobieństwo stricte bytowych cech domu i siedziby bóstwa. Wydłużone proporcje świątyni helleńskiej tłumaczy jako zamierzony skutek psychologiczny rozciągający czas przeżywania najważniejszego odcinka drogi procesyjnej. Autor poświęca tu wiele miejsca semantycznym analizom kolumny greckiej. Stwierdza, że mimo antropomorfizacji bóstw, kolumna ewokowała obecność Boga i zachowywała symbol świętego drzewa łączącego niebo z ziemią. Kolumny wewnątrz świątyni, niczym drzewa przy drodze, wzbogacały odczuwanie przestrzeni w strefie ścisłego sacrum. Umieszczone w perystazie, wspierały firmament niebieski (dach budowli), a jako wota były symbolem włączenia się do kultu na zasadzie równości i komplementarności. W powstaniu antropomorficznych podpór architektonicznych (kariatydy i atlanty) autor dopatruje się alternatywności znaczenia kolumny i filaru jako postaci ludzkiej. Symboliczną interpretację budowli sakralnych wzbogacają rozważania nad funkcją fasadowych otworów drzwiowych stanowiących miejsca epifanii bóstw oraz nad przedstawieniami przyczółkowymi, których zasadniczym przesłaniem była wiara w boską opatrzność rządzącą światem.

Zdaniem autora otoczone perystazą tolosy greckie należy identyfikować z heroonami, lecz jak sam stwierdza, aż do czasów hellenistycznych Grecy nie wykazywali zbytniego zainteresowania kultami zmarłych czy bóstw chtonicznych. Świątynia i teatr były, jego zdaniem, najlepszym obrazem „universum", wyrazem ładu kosmicznego i społecznego. W rozwijającej się agorze postrzega oznakę nowego społeczeństwa, a w samodzielności otaczających ją budowli publicznych widzi autonomię demokratycznej ludności polis. Dość interesujące wydają się supozycje autora dotyczące greckiej zabudowy mieszkalnej. Skromne fasady domów, na tle okazałych elewacji świątyń i budynków państwowych, wyjaśnia jako symboliczny sposób uniezależnienia się rodziny od państwa. Prostota wnętrza odzwierciedlała typ życia mieszkańców, układ zaś funkcjonalny oddawał podział ról w rodzinie.

Pod koniec drugiej części pracy, autor analizuje paragreckie budownictwo sepulkralne, podkreślając w nim nawiązanie do idei uniwersalnych (koło) i symboliki grobu jako świątyni zmarłego.

Przedkładana czytelnikowi książka stanowi, zgodnie z założeniem autora, próbę interpretacji treści symbolicznych budownictwa greckiego. Nie jest więc kolejną historią architektury. Niemal na każdej stronie autor dowodzi swego doskonałego znawstwa źródeł i pełnego oczytania w literaturze przedmiotu, wobec której występuje z pozycji krytycznej. Rozważania nad symboliką sztuki, w tym architektury, były, są i pozostaną zadaniem trudnym i kontrowersyjnym. Niemniej nawet jeśli pewne sugestie autora muszą pozostać w sferze hipotez, zaproponowany przez niego kierunek badawczy powinien

być w przyszłości kontynuowany i sukcesywnie rozszerzany. Walory naukowe pracy podnosi dobra orientacja autora w dziedzinie konstrukcji budowlanych, a solidnie przeprowadzone wywody uzupełniają fotografie, plany i rekonstrukcje rysunkowe obiektów. Pod koniec pierwszej części książki autor zamieścił tablicę chronologiczną kultury egejskiej, w zakończeniu zaś konkluzje dotyczące analizowanych kwestii. Niewątpliwą zaletą opracowania jest metoda uporządkowania spisu treści tak, by czytelnik mógł z łatwością zorientować się na jakich stronach poruszano poszczególne zagadnienia. Literaturę problemu, podaną w wyborze, poprzedza wykaz skrótów. Po niej następuje indeks i streszczenie w języku angielskim.

Małgorzata Iglewska (Poznań)

EOS LXXXIII 1995
ISSN 0012–7825

Andrzej Budzisz, Biblia i tradycja antyczna. Motywy analogiczne w łacińskiej poezji biblijnej Renesansu (Polska, Niemcy, Niderlandy, Wyspy Brytyjskie), Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 1995, ss. 191 + 1 nlb.

Andrzej Budzisz poddał analizie wybrane utwory poetyckie o tematyce biblijnej autorów z krajów północno-europejskich. Zbadał, jak przekazywali oni treści biblijne w klasycznej formie literackiej. Baza badawcza A. Budzisza jest dość szeroka. Obejmuje 17 poetów, a wśród nich trzech poetów polsko-łacińskich. Są to: Paweł z Krosna[1] (zm. 1517), Jan Dantyszek[2] (1485 – 1548) i Szymon Szymonowic[3] (1558 – 1629).

Badania swe przedstawił Budzisz w książce podzielonej na dwie części. W części I (s. 19 – 120) zatytułowanej *Materia dignior* omówił Autor sposoby przejmowania przez twórców poezji biblijnej motywów analogicznych zawartych w literaturze antycznej. W części II *Aurea vasa* zajął się kwestiami genologicznymi.

Dzieła analizowanych poetów połączył A. Budzisz w grupy według kościelnych okresów liturgicznych. Wyróżnił poematy dotyczące Adwentu, Bożego Narodzenia, Wielkiego Postu i Wielkanocy. Słusznie stwierdził, że cechą wspólną utworów „bożenarodzeniowych" jest opis czasów mesjańskich. Poeci sięgają zarówno do proroctwa Izajasza jak i do przedstawień złotego wieku w literaturze antycznej. Pozorne zaś podobieństwo sytuacji biblijnej i mitologicznej skłania poetów (Pawła z Krosna, Heliusa Eobanusa Hessusa[4] [1488 – 1540], Erazma z Rotterdamu[5] [1469? – 1536] do uwypuklenia różnic między mitem a wierzeniami chrześcijańskimi.

Z poematów związanych tematycznie z Wielkim Postem i Wielkanocą A. Budzisz poddał analizie kilka hymnów Jana Dantyszka (*Hymny* 12 – 27), dwa utwory Pawła z Krosna (*Sapphicon de inferorum vastatione et triumpho Christi; Hymnus in diem Paschalem, continens verni temporis descriptionem*) oraz poemat Erazma z Rotterdamu (*Carmen heroicum de solemnitate paschali atque de triumphali Christi resurgentis pompa et descensu eius ad inferos*). Do tej grupy utworów został dołączony poemat Eobana Hessusa *Victoria Christi ab inferis* (Erfurt 1517) oraz elegia (*Her.* I,3) ze zbioru elegii biblijnych Hessusa *Heroidum libri tres*.

A. Budzisz z wielką dociekliwością ukazał analogie między przekazami biblijnymi (*Stary Testament, Nowy Testament*, apokryficzna *Ewangelia Nikodema*) a opisem katabaz antycznych. Brak jednak

---

[1] Korzystano z edycji Pauli Crosnensis *Carmina*, ed. M. Cytowska, Varsaviae 1962.

[2] Joannis Dantisci poetae laureati *Carmina*, ed. S. Skimina, Cracoviae 1950.

[3] Simonis Simonidae Bendonski *Castus Joseph*, w: Simonis Simonidae Bendonski... *Opera omnia quae reperiri potuerunt*... Procurante Angelo Maria Durini, Varsaviae 1772.

[4] Korzystano z wydania: Helius Eobanus Hessus, *Dichtungen Lateinisch und Deutsch*. Hg. und übersetzt H. Vredeveld, Bern 1985.

[5] Desiderius Erasmus, *The poems*. Intr. and ed. C. Redijk, Leiden 1956.

w książce bodaj wzmianki o głównym wzorze omówionych utworów, to jest epilionie Mutiusa Macariusa *De triumpho Christi* (Venezia 29 III 1499, Venezia 1501). Poemat był bardzo popularny i wielokrotnie przedrukowywany w ówczesnej Europie (m.in. Dewenter ok. 1512, Strassburg 1514, Köln 1515, Kraków 1515 razem z utworami Pawła z Krosna). Jak się wydaje, Erazm z Rotterdamu był pierwszym naśladowcą epilionu Macariusa. Warto też wspomnieć o poemacie Matthiasa Funcka *Triumphus Christianus* (Frankfurt nad Odrą 1514), a także o utworze Pseudo-Juwenkusa *Triumphus Christi heroicus* (Migne PL 19, 385 – 388).

Do szczególnie interesujących należą w książce podrozdziałki zawierające omówienie dramatów o tematyce pasyjnej (s. 42 – 56). Tego typu dramaty zaczęły ukazywać się zwłaszcza po 1542 r., to jest po ogłoszeniu editio princeps dramatu *Christos paschon*[6], przypisywanego ówcześnie Grzegorzowi z Nazjanzu. Przekładu tego utworu dokonał Franciszek Fabrycjusz (Antwerpen 1550). Szkoda, że brak w książce analizy tego przekładu. Byłoby bowiem rzeczą interesującą stwierdzenie, czy ten łaciński przekład miał jakiś wpływ na renesansowych dramatopisarzy. Autorzy dramatów pasyjnych (N. Grimaldus, J. Foxe, B. Lochiensis, C. Schonaeus, Hugo Grotius) tak z obozu katolickiego jak i protestanckiego, jeśli chodzi o słownictwo i kompozycję, korzystali z pomocy Plauta i Terencjusza. Bardzo słuszna jest obserwacja Andrzeja Budzisza, że dramat pasyjny nie zawsze przybierał formę tragedii, niektórzy bowiem pisarze (np. N. Grimaldus: *Christus redivivus, Comoedia tragica, sacra et nova*; J. Foxe: *Christus triumphans, Comoedia apocalyptica*) za odpowiedniejszą dla tego tematu uważali komedię. Może, jak twierdzi A. Budzisz, forma komedii była bardziej przydatna do polemiki lub propagandy religijnej, ale może też na taki właśnie wybór gatunku wpłynął fakt, że utwory po przedstawieniu śmierci Chrystusa opisywały jego zmartwychwstanie, a więc zawierały tak jak komedie antyczne *laetus exitus*.

Dramatopisarze renesansowi w swoich utworach rozważali zagadnienia związane z problemem wolnej woli i przeznaczenia (była to kwestia sporna między katolikami i protestantami), Andrzej Budzisz omówił kilka dramatów poświęconych tej problematyce (s. 57 – 105). Szczególnie popularne były dramaty oparte na starotestamentowej historii o Józefie, synu Jakuba (*Rdz.* 37 – 45), dostrzegano bowiem motyw analogiczny w literaturze antycznej: mit o Hipolicie i Fedrze. Na historii Józefa i tragedii Eurypidesa *Hippolytos stefaneforos* oparł tragedię *Castus Joseph* Szymon Szymonowic. Różnice i podobieństwa między utworem Szymonowica i tragedią grecką omówiła J. Abramowska[7]. A. Budzisz zajął się przeto tylko kwestiami pominiętymi przez poznańską uczona, pewne zaś problemy poddał odmiennej interpretacji. Nie zgodził się m.in. z tezą Abramowskiej, że w sztuce Szymonowica przeważa katolicki woluntaryzm. Widział raczej w tym dramacie ukrytą polemikę z doktryną protestancką. Wydaje się, że kwestia ta wymaga jeszcze gruntownego przebadania. Zgodzić się natomiast można z twierdzeniem A. Budzisza, że Szymonowic starał się pogodzić estetykę antyczną ze wskazaniami *Biblii*. Interesująca jest też obserwacja Autora książki, iż większość renesansowych dramatów o Józefie stanowią komedie. Przedstawiany w nich Józef przypomina raczej młodzieńca z komedii Plauta lub Terencjusza, a nie syna Tezeusza, Hipolita.

Drugim tematem wykorzystywanym często przez dramatopisarzy była historia Jeftego (*Księga sędziów*, rozdz. 11). Pisarze renesansowi łączyli tę historię z mitem o Ifigenii i z eurypidesowską *Ifigenią w Aulidzie*. Wydawałoby się, że osią dramatu jest zagadnienie, czy należy zawsze dotrzymywać złożonej nierozważnie obietnicy. Jednak A. Budzisz słusznie dowiódł, iż problem konieczności spełnienia ślubu jest tylko pretekstem dla sprawy nadrzędnej, dla ukazania granic wolności człowieka.

W książce zostały też omówione dramaty oparte na przypowieści o synu marnotrawnym (*Filius prodigus*, *Łk.* 15,11 – 32). Na temat ten pisali utwory zarówno protestanci (m.in. G. Gnapheus, *Acolastus*), jak i katolicy (G. Macropedius, *Asotus evangelica de filio prodigo parabola*). Interpretacja przypowieści była zależna od przekonań religijnych twórców dramatów. Dla protestantów była ona dowodem, że sama wiara bez dobrych uczynków wystarcza do zbawienia, ten sam temat w ujęciu katolików miał dowieść tezy przeciwnej. Odmienne podejście do poruszanych problemów, jak to wy-

---

[6] A. Budzisz nie mógł skorzystać z opublikowanej już po ogłoszeniu jego książki bardzo cennej pozycji: Anonim, *Chrystus cierpiący. Pierwszy chrześcijański dramat grecki przypisywany św. Grzegorzowi z Nazjansu*. Przekł. J. Łanowski. Wstęp i oprac. ks. M. Starowieyski, Kraków 1995.

[7] J. Abramowska, *Ład i Fortuna. O tragedii renesansowej w Polsce*, Wrocław 1974.

kazał dr Budzisz, kazało dramatopisarzom szukać odmiennych wzorów w literaturze antycznej. Katolicy sięgali zwykle po komedie Plauta, wzorem dla protestantów był Terencjusz.

Część pierwsza książki kończy się omówieniem elegii biblijnych Eobana Hessusa *Heroides*. Analiza zbioru Hessusa prowadzi A. Budzisza do interesującego wniosku, że słownictwo erotyczne, zapożyczone z elegii Owidiusza, w poezji biblijnej Eobana Hessusa nabrało innego znaczenia. Teza ta jest naszym zdaniem całkowicie słuszna.

Budzą natomiast sprzeciw zawarte w pierwszej części książki twierdzenia, że włączenie wątków mitologicznych do utworów biblijnych nie zawsze jest uzasadnione funkcjonalnie, a poeci nie zawsze dbają o konieczny umiar. Autor zarzuca poetom brak wyczucia „quod decet". Stosowanie terminologii antycznej dla wyrażenia pojęć chrześcijańskich nazywa „neque aptum nec decorum". Rażą go poganizujące określenia Matki Boskiej. Taka jednak ocena jest typowa dla czytelnika dwudziestego wieku, w okresie Renesansu bowiem krytykowane przez A. Budzisza słownictwo było używane powszechnie.

Druga część książki *Aurea vasa* została poświęcona zagadnieniom genologicznym, ważne jest przy tym, że Autor odwołuje się do takiego rozumienia gatunku, jakie funkcjonowało w świadomości teoretyków Renesansu, korzystając także z osiągnięć dzisiejszych teorii genologicznych. A. Budzisz pokazuje, że granice między gatunkami epickimi i lirycznymi były jeszcze płynne, powszechne też było mieszanie gatunków i synkretyzm gatunkowy. Zjawisko to nie było cechą wyłącznie poezji renesansowej, ale występowało już w poezji antycznej.

Ażeby zakończyć tę pobieżną charakterystykę książki Andrzeja Budzisza, poruszającej problemy istotne dla poezji renesansowej, muszę podkreślić jej niepodważalną wartość. Tematyka dotycząca poezji biblijnej była dotąd poruszana tylko okazjonalnie przy omawianiu twórczości poszczególnych autorów. Dr A. Budzisz pierwszy ujął całościowo to zagadnienie, pierwszy też w obszernej książce przeprowadził z wielką dociekliwością analizę całej grupy utworów o tematyce biblijnej. Nie ograniczył się także tylko do badań poezji polsko-łacińskiej, ale sięgnął po utwory neolatynistów z innych krajów Europy. Tak szeroki zakres zainteresowań, tak rozległe pole badawcze rzadko się jeszcze spotyka w rozprawach dotyczących neolatynistyki.

Maria Cytowska (Warszawa)

EOS LXXXIII 1995
ISSN 0012–7825

1. **Pseudo-Plutarch, O Muzyce**, z języka greckiego przełożyła, wstępem i komentarzem opatrzyła **Krystyna Bartol**, Wrocław-Warszawa-Kraków 1992, PAN Komitet Nauk o Kulturze Antycznej, Ossolineum, Archiwum Filologiczne LI, s. XIV + 29.

2. **Krystyna Bartol, Studia historyczno- i teoretycznoliteracke nad Dialogiem Pseudo-Plutarcha „O Muzyce"**, Poznań 1995, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, Seria Filologiczna Nr 18, s. 108.

Obie publikacje stanowią ważny ewenement w nauce polskiej, ściślej mówiąc w badaniach nad spuścizną piśmienniczą starożytnej Grecji.

1. **Dialog „De Musica".** Jego przekład jest pierwszym, który ukazał się w języku polskim. Swoje przemyślenia, skonfrontowane z literaturą przedmiotu — wielopłaszczyznową i żmudną w opanowaniu (mam tu na myśli pisma dotyczące muzyki starożytnej, temat mało znany filologom klasycznym) — autorka zamieściła we Wstępie (s. I – XIV) oraz w obszernych przypisach. Prezentuje tu ona hipotezy dotyczące autorstwa (kwestia nadal otwarta) oraz tematyki „Dialogu", teorię ethosu muzycznego (inspirowanego przez pitagorejczyków i Platona), sposób poznawania muzyki oraz wymogi stawiane krytykom tej dyscypliny sztuki. K.B. wydobywa i komentuje podstawowe źródła „Dialogu", jakimi są poglądy Arystotelesa i Aristoksenosa z Tarentu, gramatyków z V w., jak również i dwie inskrypcje (Sykońska i Panatenajska). Na koniec Wstępu K.B. charakteryzuje słownictwo, styl i formę literackiego sympozjum, nawiązując do analogicznych utworów Platona i Ksenofonta.

K. Bartol opiera się na wydaniu K. Zieglera (Plutarchus. Moralia VI 3, Leipzig 1966, s. 1 – 37), które obecnie powszechnie uznaje się za najbardziej wiarygodną wersję, zgodną z najstarszą tradycją rękopiśmienną. Język polskiego przekładu, mimo wieloznaczności niektórych greckich terminów muzycznych oraz trudności samej tematyki, jest jasny i precyzyjny. Dla uniknięcia błędnej interpretacji tłumaczka — bardzo słusznie — pozostawia wiele terminów muzycznych w ich oryginalnym brzmeniu (np. tonos, nomos, anapejra, diapason itp.) objaśniając szczegółowo w odnośnych przypisach ich znaczenie.

2. **Studia historyczno- i teoretycznoliterackie nad dialogiem Pseudo-Plutarcha „O Muzyce"**

Inicjatywa Krystyny Bartol, aby spożytkować dotychczasowe „warsztatowe" wyniki swej pracy oraz rozszerzyć je i pogłębić w ciągu kilkuletnich badań w Polsce i za granicą — okazała się cenna i zaowocowała wyżej wymienioną książką. Należy podkreślić, że oprócz kilku wydań dialogu „De Musica" (Volkmann 1866, Weissenberger, 1896, Weil-Reinach 1990, Lasserre 1954 oraz Ziegler 1966) — nie licząc szeregu artykułów odnoszących się do drobniejszych kwestii tego dziełka — brak było nowej, wyczerpującej monografii, która by uwzględniła jego aspekt historyczny, genologiczny, literacki i muzykologiczny. Bliskie zapoznanie się z książką K. Bartol skłania mnie do stwierdzenia, że luka ta została wypełniona. Na szerokim tle tradycji literackiego greckiego utworu sympotycznego autorka ustawia dialog pseudo-plutarchowy, wydobywając zeń cechy strukturalne agonu. Są to jej zdaniem: (1) nawiązanie do proagonu określającego temat, miejsce i okazję, (2) liczba (dwóch) antagonistów, (3) gospodarz uczty gra rolę sędziego, (4) dwa długie wystąpienia, (5) ukazanie reakcji słuchaczy, (6) pytania stawiane w superlativie, na wzór „ἀγὼν σοφίας", (7) wysoka ocena arbitra, zakończona nierozstrzygnięciem sporu.

Po analizie kompozycji i układu traktatu i wywodów biesiadników (zwłaszcza mowy Soterichosa, szczegółowo omówionej), K.B. daje przegląd chronologiczny życia i twórczości wspomnianych w dialogu kompozytorów i pisarzy (s. 41), oraz komentuje cytaty i aluzje do filozofów i poetów. Na tym miejscu autorka kategorycznie stwierdza, że jej zdaniem chodzi tu o utwór jednego autora i sprzeciwia się opinii pewnego odłamu uczonych na temat jego nieudolności twórczej i pisarskiej, braku osobistych, oryginalnych przemyśleń i omyłek. Odwrotnie, K.B. widzi w nim dobrego znawcę literackich sympozjów i dyscyplin, takich jak historia i muzyka. Uważa go ona za zdolnego literata. Jej zdaniem „dokonując komplikacji ze źródeł wcześniejszych trzymał się on konsekwentnie obranej przez siebie zasady "opisu". Nieporozumienia — jak sądzi autorka — polegają na błędnym określaniu kategorii rodzajowych (kitarodia, nomos kitarodyczny — aulodia, nomos aulodyczny). Celem wyjaśnienia tych sprzeczności K. Bartol nakreśla archaicznej auletyki i kitarodii. Następnie omawia genologię wspomnianych w dialogu utworów (pean, dytyramb, hyporchema). Słusznie podkreśla kłopoty ówczesnych antycznych „literaturoznawców" wynikające z ubóstwa ówczesnej terminologii genologicznej, jak też i z płynnej granicy między zbliżonymi do siebie utworami lirycznymi. Autorka zwraca baczną uwagę na zjawisko „Sitz im Leben", to jest oznaczenie miejsca, czasu, autora, publiczności itp. elementów „premierowego" wykonania poematu. Następnie zastanawia się ona nad definicją „nomosu" w *De Musica* i nad wartościującą, względnie tylko objaśniającą, oceną tej odmiany literackiej. Sens ποικίλος — poza dosłownym (pstry, mieniący się, wielobarwny) w większości wypadków zbliżony jest do: inteligentny, przemyślny, sprytny, chytry (o czym świadczą liczne złożenia ποικιλόβουλος, ποικιλομήτης, ποικιλόφρων, ποικιλομήχανος). Wyraz ten ma również sens: złożony, kunsztowny, zawiły (por. moje badania nad tym terminem w „Studiach nad Pindarem i archaiczną liryką grecką..." [1979] s. 110, 137, 140, 141, 144, 147, 179, 262, 355 n.).

Na koniec K.B. przeprowadza ciekawą analogię między przekazem Hdt I 23 o Arionie (πρῶτος εὑρετής dytyrambu) a Ps-Plut. o Terpandrze (nomos kitarodyczny). Jej zdaniem zasługą Terpandra było nie wynalezienie (wieloznaczny termin ὀνομάζω) nowej odmiany literackiej, lecz wprowadzenie do istniejącej już odmiany pewnych innowacji treściowych.

Choć ostateczna ocena dialogu jest — jak zobaczymy — pozytywna i rehabilituje anonimowego autora tej rozprawki, nie znaczy to jednak, iż K.B. sądzi, że powiedziała ostatnie słowo w tej materii. Nadal pozostają kwestie wątpliwe i z wielu powodów nie dające się rozstrzygnąć.

Po tej szczegółowej części recenzji, spróbujmy wydobyć ogólne wątki i konkluzje zasługujące na uwagę. Na wstępie zaznaczmy trudności z jakimi autorka musiała borykać się w redagowaniu tej pracy,

żeby wymienić tylko kilka z nich: dyskusyjna kwestia autorstwa tak samego utworu jak i cytatów i streszczeń archaicznych; niepewne: chronologia, identyfikacja i zamierzona funkcja wypowiedzi postaci uczestniczących w biesiadzie; osobne i bardzo rozgałęzione zagadnienie to charakterystyka — formalna i merytoryczna samego dialogu (który autorka słusznie określa mianem „sympozjonu literackiego"), jego pokrewieństwa i analogie z innymi utworami tego typu (Athenaiosa „Deipnosophistai" i Plutarcha „Symposiaka"), osadzenie „De Musica" w tradycji i konwencji literackiej, związek treściowy prozaicznego dialogu z całym zespołem poetycko-muzycznych odmian literackich. Te ostatnie dziś możemy jedynie wskrzesać na podstawie nielicznych fragmentów, bo ich odpowiedniki od wieków nie istnieją w literaturze światowej. Last but not least, pozostaje do rozwiązania problem kompozycji utworu — tak namiętnie dyskutowany: czy jest to zlepek cytatów o różnym ciężarze gatunkowym czy też spójna całość?

Autorka rozpatruje dziełko Pseudo-Plutarcha przez pryzmat perspektywy badawczej, która uwzględnia wagę intertekstualnych relacji zachodzących jej rzucić nowe światło na wiarygodność informacji dotyczących greckiej poezji i muzyki różnych okresów.

Na przestrzeni całej książki K.B. stopniowo i konsekwentnie „rekonstruuje" dialog „O Muzyce", wydobywa te części, które jej zdaniem, wyszły spod pióra samego autora i wykazują harmonijną jedność, tworząc dojrzały utwór, przy czym wyraźnie odgranicza je ona od cytatów ilustrujących — w zamierzeniu autora — pewne jego teorie. K. Bartol próbuje odpowiedzieć na te wszystkie wątpliwości, solidnie wyważając i sondując wszystkie znane jej sądy, nie odrzucając żadnego *a priori* bez właściwej argumentacji, która każe jej ostatecznie zrezygnować z niektórych. Przyjmuje ona tylko te opinie, które znajdują potwierdzenie w tekstach źródłowych i w tradycji literackiej. Jest ostrożna i nie narzuca gołosłownie swych poglądów. Jej własne opinie wykazują doskonałą znajomość problematyki tak tekstów antycznych jak i obecnej literatury przedmiotu, w której swobodnie się porusza, przeprowadza polemiki, na których podstawie wysnuwa własne wnioski. Prezentuje je jasno, logicznie i przekonująco. W jej analizach uderza intuicja i wnikliwość trafiająca w sedno każdej kwestii. Na specjalne uznanie zasługują jej refleksje językowe w rozdziale o odmianach poetyckich utworów archaicznych. Łączy ona doskonałą znajomością teorii językowych. Ponadto frapuje mnie — cecha rzadka wśród filologów klasycznych — obeznanie z muzykologią, teoriami i instrumentami muzyki antycznej i ich stosowaniem w różnych sytuacjach publicznych i prywatnych życia starożytnych Greków.

Główny wniosek kończący wszystkie rozważania sprowadza się do odpowiedzi na zasadniczą wątpliwość odnośnie do kompozycji „Dialogu" i brzmi „wbrew powszechnej opinii należy uznać biesiadną dyskusję na tematy literacko-muzyczne Pseudo-Plutarcha za utwór dojrzały zarówno w sferze rozwiązań formalnych jak i na płaszczyźnie merytorycznej" (s. 101). Autorka słusznie upatruje w elemencie agonistycznym zawartym w tym literackim sympozjonie — tak dobrze nadającym się do prezentowania wielości poglądów — zasadniczy czynnik łączący tę wieloraką strukturę w jedną całość.

Książka formalnie odpowiada wszystkim dezyderatom odbiorcy-naukowca, który zechce ją wykorzystywać. Posiada: Indeks analizowanych miejsc; Indeks ważniejszych terminów i zwrotów greckich, Indeks nazwisk postaci starożytnych, Indeks cytowanych autorów i dzieł (Bibliografia). Streszczenie w języku niemieckim liczy 3 strony drobnego druku i jest poprawnym i wyczerpującym koncentratem całej rozprawy, która — jestem przekonana — będzie stanowić cenny wkład do nauki światowej.

Anna M. Komornicka (Warszawa)

Eos LXXXIII 1995
ISSN 0012-7825

D. Słapek, Gladiatorzy i polityka. Igrzyska w okresie późnej Republiki Rzymskiej, Wrocław 1995, ss. 226.

Problematyka związana z gladiatorami i igrzyskami gladiatorskimi nie cieszyła się dotąd wielkim zainteresowaniem polskich badaczy starożytności. Zajmowało się nią, ale raczej okazyjnie, zaledwie kilku. Bez wątpienia na pierwszym miejscu należy wymienić R. Kamienika[1]. W różnym stopniu pojawia się ona także w niektórych artykułach J. Axera[2]. Omawiając pokrewne kwestie, o gladiatorach w swoich pracach nadmienia również T. Łoposzko[3]. Tematyki tej dotyczą także bardziej lub mniej obszerne partie tekstu w dziełach ogólniejszej natury, poświęconych obyczajom, kulturze czy życiu codziennemu starożytnych[4]. W tej sytuacji, do niedawna jedynym poważniejszym opracowaniem dostępnym w języku polskim, a traktującym o gladiatorach i igrzyskach gladiatorskich w miarę wszechstronnie, ale raczej w sposób popularno-naukowy, było tłumaczenie niewielkiej objętościowo książki M. Granta[5].

Różne aspekty dziejów oraz funkcjonowania igrzysk gladiatorskich i gladiatorów w starożytnym Rzymie jako przedmiot swoich zainteresowań i badań naukowych wybrał także D. Słapek. Dotychczas ich efektem jest szereg artykułów omawiających: genezę walk gladiatorskich w Republice Rzymskiej[6], związaną z nimi terminologię[7], wpływ wydanych przez konsulów 105 r. p.n.e. igrzysk na ich dalszy rozwój i status[8] czy inne jeszcze kwestie[9]. Ponadto recenzowana książka, która jest ważniejszą pozycją w jego dorobku.

---

[1] Jest on autorem artykułów traktujących w różnych aspektach o gladiatorach i igrzyskach gladiatorskich w starożytnym Rzymie. Zob.: R. Kamienik, *Gladiatorzy i igrzyska gladiatorskie w ostatnim wieku republiki rzymskiej,* Rocznik Lubelski XXIII-XXIV 1981/1982, s. 7 – 22; idem, *Gladiatorzy w Galii rzymskiej w świetle inskrypcji i zabytków archeologicznych,* (w:) Antiquitas III, Wrocław 1970, s. 3 – 39; idem, *Igrzyska gladiatorskie na pogrzebie Kriksosa. Przyczynek do powstania Spartakusa.* Eos LXIV 1976, f. 1, s. 83 – 90.

[2] J. Axer, *Śmierć gladiatora. O pewnych aspektach techniki retorycznej w mowie Cycerona „Pro Milone",* Eos LXXVII 1989, f. 1, s. 31 – 43; por. też: idem, *Trybunał — scena — arena. Modelowanie sytuacji komunikacyjnej w mowach sądowych M. Tuliusza Cycerona,* Pamiętnik Literacki LXXIX 1988, z. 1, s. 183 – 192

[3] Zob. np.: T. Łoposzko, *Oddziały zbrojne Klodiusza w latach 61 – 53 p.n.e.,* Annales UMC-S sect. F, XXI 1966, s. 129 – 159; idem, *Mouvements sociaux à Rome dans les annés 57 – 52 av. J.C.,* Lublin 1980; idem, *Clodio e gli schiavi,* Acta Classica Universitatis Scientiarum Debrecenensis XXI 1985, s. 43 – 72; idem, *Sextus Clodius Damio?,* Historia XXXVIII 1989, s. 498 – 503. Zob. też pracę T. Łoposzki (współautorstwo) w przyp. 9.

[4] Por. np.: J. Carcopino, *Życie codzienne w Rzymie w okresie rozkwitu cesarstwa,* Warszawa 1960; O. Jurewicz, L. Winniczuk, *Starożytni Grecy i Rzymianie w życiu prywatnym i państwowym,* Warszawa 1968; K. Kumaniecki, *Historia kultury starożytnej Grecji i Rzymu,* Warszawa 1975; L. Winniczuk, *Ludzie, zwyczaje i obyczaje starożytnej Grecji i Rzymu,* Warszawa 1983.

[5] M. Grant, *Gladiatorzy,* Wrocław - Warszawa - Kraków - Gdańsk 1980.

[6] D. Słapek, *Geneza i charakter igrzysk gladiatorskich w Rzymie w okresie republiki rzymskiej,* Annales UMC-S, sect. F, XL 1985, s. 49 – 63.

[7] D. Słapek, *Munus, ludus czy spectaculum gladiatorum? Terminologia igrzysk gladiatorskich u schyłku republiki rzymskiej* Acta Universitatis Nicolai Copernici. Historia XXVII 1992, z. 254, s. 59 – 66; idem, *Termin lanista u Cycerona,* Antiquitas XVI, Wrocław 1992, s. 141 – 154.

[8] D. Słapek, *Rok 105 p.n.e. w rozwoju igrzysk gladiatorskich w republikańskim Rzymie.* (w:) W 2500-lecie powstania Republiki Rzymskiej. Red. A. Kunisz, Katowice 1995, s. 110 – 123.

[9] Zob.: D. Słapek, *Gladiatorzy na denarze Tytusa Dydiusza,* Lubelskie Wiadomości Numizmatyczne I 1992, s. 26 – 31; idem, *Przestępcy na arenach w republice rzymskiej,* Folia Societatis Scien-

Pierwszą dostrzegalną zaletą pracy D. Słapka jest krytyczna charakterystyka stosowanych w badaniach igrzysk gladiatorskich metod i uzyskanych przy ich pomocy rezultatów. Zwłaszcza ukazanie spotykanych w literaturze, szczególnie o szerokim zasięgu oddziaływania, subiektywnych i powierzchownych ocen igrzysk oraz mechanizmów je kształtujących wraz z rolą, jaką w ich wytworzeniu i upowszechnieniu odegrało stosowanie współczesnych nam kryteriów i skali ocen. W tym kontekście wniosek autora książki, odnoszący się także do jego rozważań, iż badanie igrzysk gladiatorskich, zjawiska złożonego i skomplikowanego, wymaga od historyków nowego podejścia, przede wszystkim uwzględnienia ich genezy i ewolucji, jest jak najbardziej słuszny. Przeprowadzona przez D. Słapka ocena dotychczasowych wyników badań walk gladiatorskich w starożytnym Rzymie wykazała istnienie w historiografii luki odnoszącej się do politycznego znaczenia igrzysk gladiatorskich. W związku z tym postanowił on przede wszystkim skoncentrować się na przedstawieniu powiązań walk gladiatorów z polityką, a konkretnie ich polityczną rolę w okresie późnej republiki. Próbę uzupełnienia braków w naszej wiedzy na ten temat podjętą przez D. Słapka należy więc traktować jako inicjatywę w dużym stopniu nowatorską.

Wstępem do zasadniczych rozważań są dwa początkowe rozdziały książki. Pierwszy z nich został poświęcony genezie i charakterowi igrzysk gladiatorskich w starożytnym Rzymie. Celem lepszego przedstawienia tych zagadnień omówiono w nim także istotę i ewolucję igrzysk ukazując wszystkie kwestie również w świetle poglądów innych badaczy. Uczyniono to w bardzo szerokim, gdy było to wskazane, nawet pozaitalskim kontekście oraz uzupełniono rozważaniami na temat związków walk gladiatorskich z wojną i bardzo kontrowersyjnych więzi ze sportem. Pozwoliło to na wyeksponowanie wniosków o wpływie czasu i miejsca kształtowania się igrzysk gladiatorskich na ich charakter, różnych drogach ich ewolucji, a w konsekwencji o ich geograficznym i narodowym zróżnicowaniu. Dało też autorowi dobrą podstawę do przedstawienia początków oraz dziejów walk gladiatorów w republikańskim Rzymie. Ponadto, także do wszechstronnego ujęcia politycznej roli igrzysk gladiatorskich w III i II wieku p.n.e. oraz czynników determinujących rozwój tego zjawiska, co autor uczynił w kolejnym rozdziale. Bezsprzeczną zaletą przeprowadzonych w nim rozważań jest ukazanie związków między coroczną rywalizacją rzymskich polityków o urzędy podczas wyborów, a możliwościami wpływania na ich wyniki poprzez organizowanie dla wyborców walk gladiatorów. D. Słapek wykazał bowiem, iż z politycznego punktu widzenia igrzyska gladiatorskie to doskonała, chociaż niekonwencjonalna, forma zabiegania o głosy, dająca szczególne możliwości wpływania zwłaszcza na wyborców pochodzących z niższych warstw społecznych, pomagająca w manipulowaniu nimi i mobilizowaniu wokół określonego celu — w tym przypadku sukcesu wyborczego edytora igrzysk. Ich atrakcyjność w tym kontekście autor dostrzega także w dużej popularności tych widowisk, gdyż regularnie przyciągały liczne rzesze widzów. Twierdzenie D. Słapka, że igrzyska gladiatorów były w Rzymie jednym z czynników kreujących kariery wydających je urzędników, jest więc jak najbardziej uzasadnione.

Omawianie politycznej roli igrzysk gladiatorskich w schyłkowym okresie republiki autor rozpoczyna od rozpatrzenia jednego z aspektów owego zagadnienia — przedstawienia ich jako miernika nastrojów politycznych. Czyni to bardzo sugestywnie. Na uwagę zasługuje zwłaszcza umiejętne w tym kontekście wyeksponowanie znaczenia walk gladiatorów, wiarygodności reakcji publiczności, wyrazistości i czytelności wyrażanych przez nią opinii, a więc czynników mających pierwszorzędne znaczenie przy poznawaniu i interpretowaniu jej intencji. Podobnie podkreślenie, istotnego z punktu widzenia

---

tiarum Lublinensis XXIV 1, 1993, s. 35 – 47; idem, *Udział gladiatorów w oddziałach zbrojnych Katyliny,* Annales UMC-S, sect. F, XLIX (Terra, mare et homines. Volumen in memoriam Thaddei Łopuszko), Lublin 1994, s. 39 – 52; idem, *Retiari — symbolika morska w igrzyskach gladiatorskich?,* [w:] Morze w kulturze starożytnych Greków i Rzymian, red. J. Rostropowicz, Opole 1995, s. 197 – 201; idem, *Aspekt militarny początkowej fazy rozwoju igrzysk gladiatorskich w Rzymie,* [w:] Pod znakami Aresa i Marsa, red. E. Dąbrowa (Zeszyty Naukowe Uniwesytetu Jagiellońskiego. Prace historyczne CXVII, Kraków 1995, s. 43 – 52; idem, *Damnatio ad bestias w rozwoju venationes okresu republiki rzymskiej,* [w:] Kara śmierci w starożytnym Rzymie, red. H. Kowalski, M. Kuryłowicz, Lublin 1996, s. 127 – 142. Ponadto: D. Słapek, T. Łoposzko, *Gladiator w obozie Publiusza Klodiusza,* Eos LXXVII 1989, s. 275 – 287

rozpatrywanego problemu, faktu traktowania zachowań widowni jako opinii ludu rzymskiego, gdyż jak słusznie sugeruje autor, uczestnictwo w igrzyskach gladiatorów nie było wyłącznie domeną uprzywilejowanych warstw społecznych. Ponadto zaznaczenie, iż reakcje widzów miały cechy manifestacji publicznych. Ze względu bowiem na dużą liczebność oraz koncentrację w jednym miejscu tworzyli oni najliczniejsze zgromadzenia obywateli, mające poczucie realnej siły. Z powyższych powodów, konkluduje autor, warstwy rządzące w Rzymie bardzo szybko zorientowały się, że reakcje widowni na igrzyskach gladiatorskich mogą pełnić rolę swego rodzaju „barometru" nastrojów opinii publicznej. Rachuby te potwierdzało zachowanie widzów, którzy korzystając z okazji często demonstrowali swe sympatie lub antypatie polityczne. Dlatego, podkreśla D. Słapek, wpływowi Rzymianie wykorzystywali udział w igrzyskach do konkretnych celów, traktując je jako wyśmienite miejsce, a zarazem narzędzie poznawania opinii ludu wobec interesujących ich wydarzeń, kolegów czy rywali. Reakcje publiczności niejednokrotnie wyzyskiwali potem do podejmowania określonych działań już na arenie politycznej.

Silne powiązania igrzysk gladiatorskich z polityką D. Słapek dostrzega również na innej płaszczyźnie — w ich związkach z wyborami. Kolejny fragment swej pracy poświęcił więc wykorzystywaniu owych widowisk do przekupywania wyborców. Punktem wyjścia bardzo interesujących rozważań uczynił — dając im tym samym mocną podstawę — opinię Cycerona, który w tym kontekście związki między walkami gladiatorów a wyborami postrzegał następująco: Igrzyska to ulubiona rozrywka ludu. Podczas wyborów popiera więc on tych, którzy mu jej dostarczają. Dlatego kandydaci na urzędy chcąc wygrać wybory, są zmuszeni organizować tego rodzaju widowiska. Stanowisko wielkiego mówcy posłużyło autorowi do wysunięcia konkluzji, iż wydawanie igrzysk gladiatorskich stało się w Rzymie jedną z najczęściej stosowanych form przekupywania wyborców. Było bowiem jednym z czynników w bardzo dużym stopniu decydujących o karierze polityków. Ponadto, iż fakt wydania igrzysk miał dla ich edytora podczas wyborów korzystne następstwa, nawet jeżeli ten nie wykorzystywał go do zabiegów o przychylność głosujących. Zaletą rozważań autora jest także wnikliwe przedstawienie drugiej strony omawianego zjawiska. Jego narastanie doprowadziło bowiem do licznych ingerencji senatu w wydawanie igrzysk poprzez posunięcia prewencyjne czy ustalanie limitów ograniczających ich atrakcyjność i rozmach, a gdy to nie odniosło skutku organizowanie walk gladiatorów przez kandydatów do urzędów ustawowo zaliczono do coraz surowiej ściganych przestępstw wyborczych. Przeglądowi owych działań mających doprowadzić do likwidacji lub co najmniej ograniczenia tej formy wykroczeń towarzyszy obszerne omówienie inicjatyw omijających wspomniane zakazy i stanowiące je prawa oraz będące rezultatem tych poczynań przestępstwa pokrewne.

Ostatni omawiany problem, tworzenie z gladiatorów prywatnych oddziałów zbrojnych, podobnie jak poprzedni, wiąże się z narastającym w ostatnim stuleciu p.n.e. kryzysem republiki. Autor eksponuje dwie przyczyny tego zjawiska. Pierwsza to zapotrzebowanie polityków na ochronę. Druga, istotniejsza i w tym czasie szeroko rozpowszechniona, to dążenie do zastraszenia przeciwników politycznych lub oddziaływania na instytucje i organy władzy państwowej celem osiągnięcia korzystnych decyzji. D. Słapek podkreśla, iż dla wielu przedstawicieli rzymskiej elity wydawanie igrzysk było wyśmienitym pretekstem do gromadzenia gladiatorów, a następnie grupowania ich w zbrojnych oddziałach. Rozpatrując problem z takiego punktu widzenia dostrzega, że organizowanie igrzysk miało kilka zalet. Dawało pozory poszanowania prawa — dzięki temu gladiatorów można było gromadzić i posiadać legalnie. Umożliwiało również ukrycie rzeczywistego powodu takich praktyk. Odkrycie prawdziwych zamiarów właścicieli gladiatorów i udowodnienie im naruszenia prawa — sugeruje autor — było niezwykle trudne. Dlatego podczas licznych konfliktów wewnętrznych na przestrzeni ostatnich stu lat funkcjonowania republiki zwykle wszystkie zwalczające się strony używały oddziałów złożonych z gladiatorów. Dobrą ilustracją tej tezy jest przegląd przykładów ich wykorzystania podczas walk wewnętrznych w Rzymie w tym czasie.

Cennym uzupełnieniem przedstawionych już rozważań są znacznie skromniejsze objętościowo uwagi o gorzej w źródłach uchwytnych, a przez to mniej znanych, aspektach politycznej roli igrzysk gladiatorskich zamieszczone w zakończeniu. Dotyczą one takich kwestii jak: propagowanie za pomocą walk gladiatorów cnót żołnierskich, edukacyjnej funkcji igrzysk, ich wpływu na funkcjonowanie aparatu państwowego czy pełnienia przez nie za pryncypatu, podczas zaniku zgromadzeń ludowych, roli „parlamentu" ludu, znaczenia w likwidowaniu przestępców, a nawet w romanizacji prowincji.

Podsumowując wywody autora należy stwierdzić bardzo interesujące zakreślenie problemu badaw-

czego. Również wszechstronne i dogłębne realizowanie badań, co umożliwiło mu w efekcie ukazanie jego różnorodnych aspektów. D. Słapek przeprowadził je profesjonalnie i w sposób dojrzały warsztatowo. Umiejętnie, a zarazem krytycznie wykorzystał materiały źródłowe. Dzięki temu mógł uzyskać maksimum informacji potrzebnych mu do rozwiązania roztrząsanych zagadnień. Wykazał się także umiejętnością formułowania właściwych wniosków i stawiania na ich podstawie zasadnych tez. Zaletą sposobu pracy autora książki jest również bieżące śledzenie i posługiwanie się literaturą przedmiotu, jak i krytyczne, niezależne spojrzenie na ustalenia innych badaczy, wysuwanie własnych sugestii oraz odważne podejmowanie prób rozwiązania trudnych, nie wyjaśnionych dotąd kwestii. Na uwagę zasługują także: profesjonalny aparat naukowy, obszerna bibliografia zawierająca najnowsze opracowania dotyczące igrzysk gladiatorskich i ułatwiający śledzenie rozważań autora słownik ważniejszych pojęć i terminów oraz indeksy. W sumie jego książka stanowi więc interesująco się prezentującą całość.

Wrażenie to osłabiają nieco niektóre fragmenty tekstu, jak się należy domyślać, dopracowane w pośpiechu i w rezultacie napisane mniej starannie. Znajdują się w nich niezbyt szczęśliwie pod względem stylistycznym dobrane określenia czy słowa, niekiedy nie oddające także dobrze intencji zawartych w stwierdzeniach autora. Na przykład: „Uwagi Cycerona o igrzyskach wyrażają jego subiektywne **uczucia**" — (s. 9), lub „Koniec III wieku p.n.e. **otworzył** nagminne powiększanie funduszu igrzysk..." — (s. 52). Niekiedy brak w tekście precyzji, występują w nim wieloznaczne czy skomplikowane sformułowania, sprawiające, iż myśli autora są trudne w odbiorze. Podobny skutek sprawiają luki w zdaniach czy skróty myślowe (zob. np. niektóre fragmenty tekstu na s. 16, 18, 23 - 24). Zdarza się również, że z tych samych powodów autor sformułował niejednoznaczne opinie np. o początku igrzysk gladiatorskich w Rzymie czy odnoszącej się do tej kwestii relacji Liwiusza. W rezultacie niektóre wnioski dotyczące sposobu opisywania igrzysk przez tego dziejopisa, zwłaszcza przypuszczenie o ich hierarchizowaniu przy opisach lat poprzedzających 264 rok p.n.e. są zbyt daleko idące lub oparte na bardzo kruchych podstawach (zob. tekst na s. 36 – 39). Nie sposób zgodzić się z mającym podobne podłoże stwierdzeniem, iż: „Z pewnością ta luka w historiografii (odnosząca się do roli igrzysk gladiatorskich jako swego rodzaju „barometru" nastrojów politycznych publiczności — N. R.) bardzo zubaża faktyczne znaczenie i funkcje igrzysk gladiatorskich", (s. 16). Autor chciał zapewne powiedzieć, że owa luka w historiografii umniejsza naszą wiedzę o znaczeniu i funkcjach igrzysk gladiatorskich. Przesadą jest również zbyt częste stosowanie w tekście książki różnych terminów odnoszących się do świąt, widowisk, igrzysk itp. Autor czyni to z lubością, często zdarza się więc, że w zdaniach używa np. dwóch, zamazując ich czytelność. Omówienie kwestii związanych z wyznaczeniem cezur chronologicznych dla rozwijanych w książce rozważań jest momentami ogólne i niejednoznaczne (zob. s. 15). Zawiera także, zwłaszcza w świetle uwag zamieszczonych w innych fragmentach tekstu (por. s. 20, 22, 39 – 42, 57 – 58, 73 – 74) pewne niedomówienia. Ich wyjaśnienie, tak samo jak dodatkowe uzasadnienie niektórych tez czy sposobów ujęcia wiążących się z nimi zagadnień zdecydowanie poprawiłoby wymowę tego fragmentu wstępu.

Wymienione usterki mają, jak to widać, raczej techniczny i marginesowy charakter. Uwzględnienie związanych z nimi uwag nie zmieniłoby wyników zrealizowanych przez D. Słapka badań. Mogłoby przyczynić się jedynie do polepszenia czytelności tekstu recenzowanej książki, którą w świetle całej przedstawionej opinii należy uznać za udaną i bardzo interesującą. Można więc wyrazić nadzieję, iż ustalenia autora, będące w znacznej mierze także efektem krytycznego, a zarazem konstruktywnego podejścia do poglądów np. G. Ville'a, E. Baltruscha, K. Hopkinsa, L. Havasa, M. Clavel-Lévêque, A. Piganiola czy innych badaczy, wejdą do obiegu naukowego. Ułatwić to powinno dość obszerne, sporządzone w języku angielskim, streszczenie, przedstawiające najistotniejsze wątki omawianych w tekście książki rozważań.

Norbert Rogosz (Katowice)

Eos LXXXIII 1995
ISSN 0012-7825

Maria Jaczynowska, Dzieje Imperium Romanum, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN, 1995, ss. 678, il., mapy.

Profesor Maria Jaczynowska od wielu lat kieruje Zakładem Historii Starożytnej na Uniwersytecie im. Mikołaja Kopernika w Toruniu. Niewątpliwie więc zarówno aktywność organizatorska jak i dydaktyczna wpłynęły w istotny sposób na jej działalność naukową.

W związku z tym obok monografii obrazujących naukowe zainteresowania autorki (*Collegia iuvenum* czy *Religie świata rzymskiego*), opublikowała ona również prace o charakterze podręcznikowym (*Historia starożytna* i wielokrotnie wznawiany skrypt *Historia starożytnego Rzymu*). Wprawdzie niedawno wydane *Dzieje Imperium Romanum* są bezsprzecznie podręcznikiem, to jednak uwzględniają w znacznym wymiarze ulubione wątki tematyczne autorki. Analizowana książka łączy więc oba wskazane powyżej nurty działalności naukowej Marii Jaczynowskiej. W dodatku, jak wskazano to *explicite* w przedmowie, późnemu cesarstwu poświęcono w tej książce niewspółmiernie więcej uwagi niż okresom wcześniejszym (s. 5). Wynika to z potrzeby wypełnienia istotnej luki w polskiej historiografii, co jest całkowicie zrozumiałe w wypadku pracy o charakterze podręcznikowym. Równocześnie jednak obecna publikacja stanowi świetne uzupełnienie bardzo pożytecznego skryptu *Historia starożytnego Rzymu*.

Motywem przewodnim rozważań Marii Jaczynowskiej jest, jak się wydaje, prezentacja czynników trwałości cesarstwa rzymskiego. I jest to niezwykle cenne. W większości podręczników bowiem (zarówno polskich jak i obcojęzycznych) uwaga skupiona jest raczej na przedstawianiu rzymskich podbojów czy przeanalizowaniu przyczyn upadku cesarstwa rzymskiego na Zachodzie. Tymczasem jednak Imperium Romanum to jedna z najdłużej istniejących cywilizacji ludzkich (poza chińską). Stąd też należy powitać z zadowoleniem każdą próbę wyjaśnienia fenomenu tak wielkiej trwałości rzymskiego systemu społeczno-państwowego. Rzym stworzył nie tylko najlepszą w świecie starożytnym armię, którą stopniowo reformował i udoskonalał. Umiał wytworzyć społeczne zainteresowanie zależnej ludności dalszymi podbojami (s. 5). Zdaniem autorki kluczem do zrozumienia trwałości systemu rzymskiego jest wskazanie na rosnące zainteresowanie społeczne utrzymaniem Imperium. Oczywiście zainteresowanie to dotyczyło prawie wyłącznie wyższych warstw ówczesnego społeczeństwa (arystokracja municypalna). Pamiętać jednak należy, iż dopiero wraz z wprowadzeniem powszechnego prawa wyborczego na przełomie dziewiętnastego i dwudziestego wieku, warstwy niższe uzyskały poważniejszy wpływ na losy państw europejskich. Wskazać należy na ogromną siłę przyciągania rzymskiej cywilizacji — wyrażającą się w dążeniu do uzyskania rzymskiego obywatelstwa, w nasilającym się procesie prowincjonalizacji rzymskiego senatu czy w ozdabianiu miast wspaniałymi budowlami (np. stoa Herodesa Atticusa na ateńskiej agorze). Armia rzymska nie była nigdy zbyt liczna w stosunku do olbrzymiego terytorium Imperium — liczyła zaledwie około 300 tys. żołnierzy za Augusta czy około pół miliona za Dioklecjana. Nie można zatem twierdzić, że państwo rzymskie utrzymywało swe panowanie i pokój wewnętrzny tylko siłą (s. 6). Maria Jaczynowska wskazuje w przedmowie (a szerzej egzemplifikuje w dalszym toku narracji) na takie czynniki trwałości systemu rzymskiego jak:

— proces romanizacji podbitych ludów (jednak przy zachowaniu ich autonomii i kulturowych odrębności);

— atrakcyjność kultury rzymskiej;

— skuteczność rzymskiej administracji: umiejętność kompromisu między potrzebami władzy centralnej a poszanowaniem odrębności lokalnych to jedna z tajemnic rzymskiego panowania (s. 6);

— unifikujące znaczenie chrześcijaństwa (dodać można jednocześnie tolerancyjny charakter tradycyjnego rzymskiego panteonu).

Imperium Rzymskie nie upadło na skutek przyczyn wewnętrznych (choć nie należy ich nie doceniać), lecz z braku dostatecznej siły oporu wobec narastającej fali najazdów różnych ludów, coraz lepiej przygotowanych do walki z Rzymem. Koniec zachodniego cesarstwa nastąpił w 476 r., ale cesarstwo wschodnie utrzymało się jeszcze i ewolucyjnie przekształciło w państwo bizantyjskie (s. 6 – 7). Bardzo cenne jest więc (rozwinięte w dalszej części pracy) podkreślenie ciągłości kulturowej

pomiędzy cywilizacją rzymską a bizantyjską. Niezwykle liczne i różnorodne koncepcje upadku cesarstwa rzymskiego na Zachodzie (tworzące już sporej wielkości bibliotekę!) podzielić można z grubsza na dwa nurty: akcentujące znaczenie czynników zewnętrznych lub wewnętrznych. Wskazany przez autorkę brak dostatecznej siły oporu należy jednak bez wątpienia do grupy czynników wewnętrznych. Narastająca niechęć rzymskich obywateli (najpierw mieszkańców Italii a potem i co bardziej zromanizowanych prowincji) do służby w armii wymusiła rosnący proces barbaryzacji armii. Podobny skutek przyniosły nasilające się kłopoty z kadrą dowódczą — na co wskazywało już odsunięcie senatorów od służby wojskowej przez Galiena. Oczywiście na to wszystko nałożyły się czynniki zewnętrzne: coraz to liczniejsze i silniejsze najazdy barbarzyńców — pobudzone przez wielką wędrówkę ludów.

Książka Marii Jaczynowskiej zawiera szereg cennych elementów, mogących zainteresować nie tylko studentów, ale i specjalistów. Szczególnie istotne są wskazówki bibliograficzne i analizy źródeł literackich — również pod kątem ich wiarygodności. Autorka nie ucieka bynajmniej od przedstawiania zagadnień kontrowersyjnych, posiłkując się każdorazowo bardzo kompetentną prezentacją dyskusji historiograficznej. Przykładem może być przeanalizowanie genezy stanu ekwickiego (s. 88). Istotne jest również, iż książka promuje analityczne prace polskich historyków, między innymi Mariusza Mielczarka (s. 416 – 417). Bardzo dobrze dobrano ciekawy materiał ilustracyjny.

Jednocześnie przy lekturze omawianej publikacji powinniśmy zawsze pamiętać, iż została ona pomyślana jako podręcznik akademicki, a więc do użytku przez studentów. Powinny więc zostać wyjaśnione niektóre pojęcia znane specjalistom, ale mogące sprawiać trudności studentom. Przykładowo brak wyjaśnienia funkcjonowania systemu klienteli i patronatu (s. 29), kluczowego dla zrozumienia rzymskiego systemu społecznego. Równocześnie pisząc o nowych osobach wchodzących do senatu rzymskiego powinno się wprowadzić termin *homo novus*. Niewyjaśniony pozostał termin *religio licita* (s. 393) czy termin *teurgos* (s. 443, 444), którego brakuje też w słowniku pojęć i terminów. Równocześnie nie wyjaśniono znaczenia niektórych stanowisk (*primicerius domesticorum* czy *schola secunda scutariorum*), ani występującego niejednokrotnie w historiografii (np. R. Syme) pojęcia *capax imperii*. Konstantynopol starał się odsunąć niebezpieczeństwo najazdów od swoich granic przesuwając je na *pars Occidentis* (s. 476). Wyjaśnienie tego fenomenu pojawia się jednak dopiero dwadzieścia stron dalej (s. 497). W pracy przeznaczonej dla studentów można było pokusić się o tłumaczenie cytatów z dzieł łacińskich (np. s. 455). Jak wskazano to *explicite* (s. 112) głównym adresatem książki jest student roku 1995. Podkreślono równocześnie wyższość podręcznika N.A. Maszkina w stosunku do wcześniejszej syntezy L. Piotrowicza. Wprawdzie w istocie książka sowiecka kładzie nacisk raczej na problematykę społeczno — gospodarczą (zgodnie z zasadami historiografii marksistowskiej), to jednak brak jej prezentacji działań wybitnych jednostek (co zawiera z kolei praca Piotrowicza). Niewątpliwie każda rzetelna synteza powinna uwzględniać oba wskazane punkty widzenia; trudno w istocie stwierdzić, który z nich jest ważniejszy. Na szczęście zarówno udaną syntezą, jak i wypadkową różnych spojrzeń jest właśnie analizowana książka Marii Jaczynowskiej.

Jedną z ważnych, a jednocześnie trudnych do osiągnięcia cech każdego podręcznika, jest wyważenie relacji pomiędzy poszczególnymi partiami książki i różnymi wątkami tematycznymi. Przykładowo trudno uzasadnić zamieszczenie dużo więcej informacji o systemie monetarnym trzeciego wieku p.n.e., niż o całym społeczeństwie tego okresu. Szczególnie dużo uwagi poświęcono zagadnieniom religijnym (a szczególnie chrześcijaństwu) — zgodnie zresztą z zainteresowaniami autorki. Cały rozdział analizuje wielkie prześladowania (s. 393 – 398), a omawiając okres panowania Konstantyna osobny podrozdział to Cesarz wobec konfliktów wewnątrz Kościoła (s. 408 – 412). Chyba jednak zbyt mało uwagi poświęcono przemianom społeczeństwa rzymskiego. Można dyskutować, czy właściwe jest umieszczanie etapu przejściowego pomiędzy pryncypatem i dominatem na lata 193 – 284 (s. 187), zamiast na okres 235 – 284. Dyskusyjne jest również pisanie o cesarstwie wschodnim już w latach 384 – 385 (s. 465) a więc na dziesięć lat przed rokiem 395. Przecież sama autorka pisze o Teodozjuszu Wielkim jako ostatnim władcy całego Imperium Romanum (s. 473). Rozdrobnienie prowincji stwarzało bliższy kontakt między poddanymi a namiestnikami, utrudniało jednak stałe więzi z władzą centralną (s. 388). Przede wszystkim jednak podział prowincji miał w założeniu zapobiegać uzurpacji władzy cesarskiej. Trudno zgodzić się z opinią, iż regułą było sprawowanie najpierw stanowiska konsula uzupełniającego (*suffectus*), dopiero po upływie około 10 lat można było zostać ewentualnie konsulem eponimicznym (*ordinarius*) (s. 201). Znamy przecież szereg przykładów senatorów uzyskujących od

razu konsulat eponimiczny (*consul I ordinarius*). W tym samym miejscu autorka pisze, iż urzędy senatorskie w okresie pryncypatu nie były ograniczone w czasie. Jednak przykładowo senatorscy namiestnicy prowincji Azji czy Afryki (*proconsules provinciae Asiae/Africae*) służyli z reguły jeden rok.

Właściwy tekst uzupełniony jest aż stu pięćdziesięcioma stronami różnego rodzaju dodatków (s. 527 – 678). Najpierw zamieszczono obszerne tablice chronologiczne (s. 527 – 553), obejmujące dużą część rzymskiej cywilizacji, począwszy od powstania republiki (509 p.n.e.), a skończywszy na tak zwanej rewolucji Fokasa (602 n.e.). Trudno odmówić sensu umieszczaniu tablic chronologicznych w podręcznikach akademickich, jednak zdecydowana większość informacji została już podana w tekście książki. Tablice genealogiczne zawierają jedynie powiązania rodzinne rodu Augusta i Konstantyna Wielkiego (s. 554 – 555). Można było jeszcze przykładowo umieścić drzewa genealogiczne dynastii Flawiuszy, Antoninów czy Sewerów. Bezsprzecznie natomiast bardzo potrzebny jest słownik ważniejszych pojęć i terminów (s. 556 – 572). Obszerna bibliografia (s. 573 – 616), w opracowaniu Marka Stępnia, została przygotowana wyraźnie pod kątem czytelnika-studenta. Bibliografia zawiera bowiem wyłącznie prace wydane w języku polskim. Osobno umieszczono wybrane publikacje obcojęzyczne (s. 613 – 616). Książkę kończą indeksy (w opracowaniu Andrzeja Hermanna): indeks bóstw i postaci mitologicznych (s. 617 – 619), indeks osób (s. 620 – 641), indeks nazw geograficznych i etnograficznych (s. 642 – 656), spis map (s. 657), spis ilustracji (s. 658 – 663, w wyborze Marty Piątkowskiej). Spis treści podano w wersji angielskiej (s. 664 – 668), włoskiej (s. 669 – 673) i polskiej (s. 674 – 678). Może szkoda, że zamiast tłumaczenia spisu treści nie zamieszczono streszczenia najważniejszych tez książki (szczególnie czynników trwałości Imperium Romanum). Dobrze, iż w indeksie podano nazwy geograficzne zarówno w wersji antycznej, jak i współczesnej. Bowiem w tekście stosowano obie formy bardzo niekonsekwentnie.

W książce znajduje się niestety sporo błędów natury redakcyjnej, które mogą utrudnić lekturę studentom. Niewątpliwie przy kolejnym wydaniu (na które omawiana publikacja bezsprzecznie zasługuje!), warto by pokusić się o dokładniejszą korektę. Mapa zamieszczona na stronie 254 jest praktycznie nieczytelna, gdyż zbyt dużo miejscowości ujęto na małej powierzchni. Zupełnie nieczytelna jest natomiast mapa cesarstwa, obejmująca zaledwie 1/3 strony (s. 471) — jej odczytanie wymaga silnego szkła powiększającego. Całostronicowa mapa pojawia się natomiast na stronie 498. W mapie na końcu okładki na pewno chodzi o podboje Trajana na Wschodzie a nie o podboje Trojan; powinno też być Judeia a nie Jedaea. Wybitny angielski numizmatyk nosił imię Harold Mattingly a nie Harald (s. 30), a uczony węgierski to Jenö Fitz a nie Jeno (s. 259). Jedno z kolegiów vigintiviratu to *IV viri viarum curandarum* a nie *III viri* (s. 200, 570, 572). Praca zawiera też niepotrzebne powtórzenia — na przykład dwukrotnie pisze się o wadze monet (aureus, denar) za panowania cesarza Augusta (s. 199, 267). Autorka kilkakrotnie pisze też o poborcy podatkowym jako symbolu znienawidzonej władzy (s. 392, 418), czy o wysokich pensjach cesarskiej biurokracji (s. 391, 420, 441).

Bezsprzecznie otrzymaliśmy bardzo cenną pozycję z dziejów antyku. Wprawdzie *Dzieje Imperium Romanum* zostały przeznaczone przede wszystkim dla studentów, to jednak i bardziej doświadczeni badacze cesarstwa rzymskiego mogą znaleźć w niej sporo cennych tez i przemyśleń. Profesor Marii Jaczynowskiej niewątpliwie udała się niezwykle trudna sztuka ujęcia w jednej zwartej publikacji kilkusetletnich dziejów rzymskiej cywilizacji. Tak — właśnie rzymskiej cywilizacji. Książka ta bowiem (może trochę nawet wbrew tytułowi) nie ogranicza się bynajmniej do przedstawienia rzymskich podbojów czy polityki imperialnej. Równy, a niejednokrotnie i większy nacisk położono na zagadnienia społeczno-kulturalne, a zwłaszcza religijne. Zamieszczone w recenzji uchybienia mają z reguły charakter redakcyjny i absolutnie nie obniżają oceny tej wybitnej syntezy dziejów rzymskich. Należy oczekiwać jak najszybciej kolejnego wydania, a być może i tłumaczenia na języki obce.

Marek Żyromski (Poznań)

EOS LXXXIII 1995
ISSN 0012–7825

La Pannonia e l'Impero Romano. Atti del convegno internazionale (Roma 13.-16.01.1994), a cura di **Gábor Hajnóczi**, pubblicato nell'anno del centenario dell'Accademia d'Ungheria in Roma. Milano, Electa, 1995, s. 380.

Niniejsza publikacja opublikowana została z okazji stulecia istnienia węgierskiej akademii w Rzymie. Zrozumiałe więc, iż na początku książki umieszczono słowo wstępne nie tylko ambasadora Węgier, ale i Austrii. Austria była zresztą, co podkreślił we wprowadzeniu Silvio Panciera, współorganizatorem sesji naukowej, stanowiącej podstawę analizowanej pracy. Następnie zamieszczono spis treści oraz plan Panonii, opracowany przez A. Mócsy'ego. Praca stanowi zbiór szereg szkiców, ujętych w dziewięć części tematycznych.

Pierwsza część zajmuje się relacjami pomiędzy Imperium Romanum a poszczególnymi prowincjami. Silvio Panciera wyliczył cztery różne podejścia do problemu rzymskiej historii okresu cesarstwa — a w szczególności do naczelnej kwestii w badaniu rzymskich prowincji, to znaczy relacji pomiędzy rządem centralnym a peryferyjną rzeczywistością (s. 22): polityczno-militarne, prawo-instytucjonalne (Mommsen), społeczno-gospodarcze (Rostowcew) oraz model kulturowy. Oczywiście w miarę możliwości należy uwzględniać wszystkie wskazane podejścia. Najważniejszy szkic całej pracy, zatytułowany „Panonia a cesarstwo rzymskie", zaprezentował Géza Alföldy. Podstawowy problem postawiony przez tego badacza to próba odpowiedzi na pytanie: od którego momentu Panonia stała się częścią świata rzymskiego i na czym polega jej znaczenie dla Rzymu? Od razu można znaleźć banalną odpowiedź: Panonia zmieniła się w prowincję na trwale wpisaną w system rzymski i równocześnie stała się bastionem Imperium o wielkim znaczeniu militarnym i politycznym (s. 26). Zdaniem G. Alföldy'ego Panonia stała się w pełni częścią rzymskiego świata dopiero mniej więcej półtora wieku po podboju. Równocześnie autor opowiada się za szerokim rozumieniem terminu romanizacja, jako wszystkie zaplanowane i spontaniczne formy rzymskiego wpływu na myśl i działanie ludności początkowo obcej (s. 26). W Panonii w chwili podboju rzymskiego obserwujemy stosunkowo niski poziom rozwoju rodzimej ludności, zwłaszcza w porównaniu do większości innych prowincji (szczególnie Hiszpanii). Podział Panonii nastąpił prawdopodobnie dnia 11 czerwca 106 roku. Garnizon obu prowincji obejmował w sumie cztery legiony i około trzydziestu jednostek wojsk pomocniczych (*auxilia)*, co stanowiło ogółem ponad 10% *exercitus Romanus*. Dlatego też w Panonii brak było powstań rodzimej ludności. Autor wskazał na ścisłą współzależność pomiędzy procesem romanizacji a urbanizacji. Podobnie jak w innych prowincjach zachodniej części Imperium urbanizacja przybierała dwie podstawowe formy: kolonie weteranów oraz nadawanie rangi *municipium* lokalnym centrom miejskim. G. Alföldy szacuje liczbę centrów miejskich w Panonii na 25, podczas gdy w prowincjach hiszpańskich znajdowało się około 330 miast. W Panonii jednak większa część miast została założona w celu stworzenia dla każdej pojedynczej *civitas* miejskiego centrum administracyjnego (s. 32). Cecha ta odróżnia Panonię od wielu innych prowincji.

Druga część pracy zajmuje się kwestiami romanizacji. W jej ramach Ekkehard Weber zanalizował relacje administracyjne pomiędzy Panonią a Noricum (s. 43). Związki obu prowincji szczególnie wyraźnie występują w dziedzinie kultury materialnej. Autor analizuje jednak tylko związki na polu militarno-administracyjnym. Weber uzasadnia tezę, iż pod względem militarnym Noricum zależało przez cały okres pryncypatu od Panonii, co znalazło też swą kontynuację w epoce dominatu. Następnie Claudio Zaccaria zbadał zagadnienie roli Akwilei i Istrii w procesie romanizacji Panonii (s. 51). Jego zdaniem założenie Akwilei stanowiło pierwszy etap podboju Panonii przez Rzymian. Akwileja, bogate miasto kupców i rzemieślników, wraz z Tergeste (Triest) utrzymywało ożywione kontakty gospodarcze z obszarem Istrii i Panonii. Szkic Lászlo Borhy'ego pomimo ogólnego tytułu („Rzymianie i Panończycy. Aspekty akulturacji prowincji granicznej" — s. 71) skupia się jedynie na procesie rozprzestrzenienia kultury rzymskiej w okolicach Brigetio. Niemniej struktura osiedleńcza przypomina okolice innych obozów legionowych (np. Vindobona, Carnuntum, Aquincum). W pobliżu obozu legionowego w Brigetio (540 × 430m) znajdowały się *canabae*, a miasto cywilne było położone w odległości około 2 km od obozu.

Trzecia część pracy obrazuje zagadnienia wojskowe (zarówno kwestie historyczne, jak i archeologiczne). Najpierw Zsolt Visy zaprezentował kilka uwag o systemie obronnym Panonii w drugim i trzecim wieku naszej ery (s. 85). Blisko osiemset kilometrów granicy Panonii broniło około 42.000 żołnierzy, co wystarczało w czasach rzymskich. Charakterystyczne, iż liczba ta nie uległa zwiększeniu w okresie kryzysu przełomu wieku drugiego i trzeciego. Analizując panońskie forty jednostek pomocniczych autor stwierdził, iż ich cechą charakterystyczną był fakt, że fundamenty kamiennych murów zostały położone wzdłuż zewnętrznego wału, zbudowanego z drewna i ziemi, wydobytej z poprzedniej fosy (s. 90). Z kolei Gnette Di Vita-Evrard przebadała środowisko legionistów afrykańskich w Panonii w drugim wieku naszej ery (s. 970). Spośród 25 legionistów, znanych nam obecnie ze źródeł z imienia, co najmniej pięciu poległo podczas pełnienia służby. Ponad połowa (13-tu) powróciła nad Morze Śródziemne, a dziewięciu osiedliło się w Panonii. Z terenu Panonii, podobnie jak z innych prowincji cesarstwa, nie znamy stempli wcześniejszych niż okres panowania cesarza Klaudiusza (s. 115). Najwięcej stempli notujemy z drugiego wieku naszej ery, zanikają natomiast od połowy lat 370-tych. Margi Németh przedstawia rzymskie militarne obozy w Aquincum (s. 139). Pierwsza forteca została zbudowana tam w roku 89, w ramach reorganizacji granicy dunajskiej, przeprowadzonej przez cesarza Domicjana. Nowa forteca legionowa powstała za czasów rządów Hadriana, a służyła aż do przełomu trzeciego i czwartego wieku, kiedy to zbudowano większą warownię (720 × 300m).

Czwarta część książki zabiera szkice prezentujące stosunki handlowe i kulturalne. Tomas Bezeczky zbadał panoński handel amfor. Handel ten stopniowo zmniejszał się począwszy od rządów Hadriana, kiedy wzmocniono rzymską granicę wzdłuż linii Dunaju, a żołnierze stacjonowali wzdłuż limesu (s. 161). Amforami zajęła się w swym szkicu też Daniele Manacorda, a Maurizio Buora przestudiował fibule. Kolejna, piąta część pracy, poświęcona została miastom rzymskim. Paula Zsidi zaprezentowała topografię Aquincum jako stolicy Panonii Dolnej. Zapewne właśnie stołeczny charakter Aquincum spowodował, iż również miasto cywilne było otoczone murem obronnym; uzyskało ono status *colonia* za Septymiusza Sewera. Również tym miastem zajęła się Klára Póczy, wskazując na trzy funkcjonalne części, na które można podzielić *canabae* Aquincum: strefa przemysłowa, rynek oraz magazyny portowe. Prawdopodobnie już pierwszy namiestnik Panonii Dolnej (P. Aelius Hadrianus) rozpoczął budowę pałacu namiestnika (120 × 120m) na wyspie na Dunaju. Dwaj badacze (Ottó Sasztarits i Tihamér Szentléleky) omówili najnowsze prace wykopaliskowe w Savarii, a János Gömöri zaprezentował topografię Scarbantii. W części szóstej analizowane są dwie rzymskie wille — w Bálaca (Sylvia Palágyj) oraz w San Potito di Ovindolo we Włoszech (Dénes Gabler i Ferenc Redö). Część siódma prezentuje dwa szkice dotyczące sztuki rzymskiej, jednak o wyraźnie przyczynkarskim charakterze:

1) Sandro de Maria, „Cassius Dio, Ammianus Marcellinus a łuki triumfalne w Panonii. Architektura i tematy ideologii cesarskiej" (s. 299);

2) Luca Bianchi, „W sprawie reliefu z Intercisa ze scenami heroicznej walki" (s. 313).

Część ósma zawiera trzy szkice poświęcone zagadnieniu ochrony zabytków. Werner Jobst zaprezentował archeologiczny park w Carnuntum, a Ágnes Vladár i Calogero Bellanca przedstawili bardziej ogólne refleksje dotyczące problemu ochrony rzymskich pozostałości na Węgrzech. Ostatnia i najmniejsza część książki (dziewiąta) zawiera tylko jeden szkic: Massimiliano Pavan, „Panonia pomiędzy Zachodem a Wschodem" (s. 365). Na końcu pracy zamieszczono (nota bene bardzo bogaty) program działalności węgierskiej akademii w Rzymie w roku akademickim 1993/94.

Przypisy umieszczono na końcu każdego szkicu, co oczywiście utrudnia lekturę. Rzadko podana jest biografia (C. Zaccaria, B. Lörincz). Poszczególne szkice obrazują różnorodne powiązania pomiędzy jedną z granicznych prowincji Imperium Romanum (Panonia) a centrum rzymskiej cywilizacji. Wskazują one na znaczenie tej prowincji w systemie obronnym cesarstwa. Jedną z najważniejszych zalet omawianej publikacji jest ukazanie najnowszych osiągnięć współczesnej historiografii.

Marek Żyromski (Poznań)

Eos LXXXIII 1995
ISSN 0012–7825

M. Grant: The Antonines. The Roman Empire in Transition, 1994, s. XII+210, ilustracje, mapy; **Greek and Roman historians. Information and Misinformation**, 1995, s. XII+172, mapy, London, Routlege.

Michael Grant, profesor uniwersytetu w Belfaście oraz autor ponad pięćdziesięciu książek, opublikował niedawno dwie kolejne pozycje, poświęcone historii antyku. Prace te wyraźnie różnią się od siebie — nie tylko zakresem tematycznym, ale i charakterem. Pierwsza poświęcona jest rzymskiej dynastii Antoninów, ma dość popularny charakter i niestety nie jest pozbawiona mniej lub bardziej poważnych uchybień. Wydane rok później studium o antycznych historykach zawiera wiele oryginalnych i interesujących przemyśleń autora.

Lata panowania dynastii Antoninów, w ujęciu autora, od cesarza Antonina Piusa aż do śmierci Kommodusa (138 – 192r.) to kluczowy, jego zdaniem, okres dziejów Rzymu. Najwyraźniej więc autor nie uznaje za przedstawicieli dynastii Antoninów nie tylko krótko panującego cesarza Nerwy, ale nawet Trajana czy Hadriana. Zdaniem M. Granta epoka Antoninów ma wyraźnie przejściowy charakter. Zamierzeniem Autora było zbadanie, czy i na ile długi okres pokoju i stabilizacji wyznaczony przez rządy Piusa (138 – 161r.) zawierał w sobie zarodki późniejszego zmierzchu i upadku cesarstwa rzymskiego. „Różne jest znaczenie [okresu] Antoninów, jednak głównie opiera się na fakcie, iż reprezentowali oni okres przejściowy, jeden z najważniejszych punktów zwrotnych w historii świata. Na początku okresu wielkie imperium znajdowało się w zenicie, na końcu okresu doświadczało pierwszych oznak klęski, która doprowadziła do jego upadku" (s. 4). Ta zasadnicza teza autora jest jednak wysoce dyskusyjna. Wprawdzie istotnie panowanie dynastii Antoninów zakończyło się znacznymi perturbacjami (wojny markomańskie, wojny domowe po śmierci Kommodusa), to przecież Imperium Romanum jeszcze wielokrotnie odradzało się i kilkakrotnie przeżywało okresy kryzysu. Wystarczy wspomnieć panowanie cesarza Septymiusza Sewera (193 – 211) i kryzys wieku trzeciego (235 – 284) oraz czasy odbudowy państwa za rządów Dioklecjana. Trudno więc uznać już czasy dynastii Antoninów za okres przejściowy, prowadzący nieuchronnie do upadku cesarstwa rzymskiego.

Praca składa się z dwóch zasadniczych części; najpierw w układzie chronologicznym (w pięciu rozdziałach) zaprezentowano czasy rządów poszczególnych władców. Następnie trzy obszerniejsze rozdziały przedstawiają kilka problemów ogólniejszej natury.

Jak pisze M. Grant, August przyjął władzę trybuna ludowego, aby pokazać jak wielkim był demokratą, stojąc jako trybun na straży praw ludu (s. 11). Przede wszystkim jednak założyciel pryncypatu przyjął — podobnie jak i jego następcy — uprawnienia trybuna ludowego (*tribunicia potestas*), gdyż zapewniało mu to osobistą nietykalność. Omawiając czasy rządów Antonina Piusa autor nieco opacznie chyba ocenił radę cesarską (*concilium principis*). „Obejmowała ona ekspertów wojskowych, na których opierał się w rezultacie braku osobistego doświadczenia na tym polu" (s. 14). Jednak rada cesarska, jak pokazują chociażby badania Crooka, obejmowała różnego rodzaju doradców — niekoniecznie o militarnym doświadczeniu. O aktywności armii rzymskiej może świadczyć natomiast inskrypcja wystawiona w roku 174 (CIL III 21567), pochodząca z miejsca odległego aż o około 400 km od *limesu* afrykańskiego (Agneb). Niewątpliwie warto wspomnieć w tym miejscu (nie cytowaną jednak przez Granta) inskrypcję z Leugaricio (dzisiejszy Trenczyn nad Wagiem), poświadczającą zimowanie w tym miejscu położonym aż 120 km na północ od Dunaju, 855-osobowego oddziału wydzielonego *legionis I Adiutricis* na przełomie 179/180 roku (CIL III 13439 = D.9122). Trudno więc chyba o bardziej jednostronne podsumowanie okresu panowania cesarza Marka Aureliusza niż wskazanie, iż „prawdziwym upodobaniem tego władcy było studiowanie i myślenie, jak wykazują jego *Rozmyślania*" (s. 54). Można natomiast zgodzić się z autorem w negatywnej ocenie planów utworzenia nowych prowincji (Marcomania i Sarmacia) jako kosztownych i nieefektywnych mrzonek. Podobnie zresztą usprawiedliwia on decyzję Kommodusa zakończenia wojny na północnych rubieżach cesarstwa. Grant jednocześnie rozgrzesza Marka Aureliusza z zarzutu przekazania sukcesji Kommodusowi; jak wskazał autor, poprzedni cesarze posiłkowali się adopcją głównie dlatego, że nie mieli rodzonych synów.

Cały pierwszy rozdział drugiej, bardziej syntetycznej części książki, poświęcony został analizie pisarzy antycznych, tworzących w epoce rządów dynastii Antoninów. Szczególnie dużo uwagi poświęcono *Metamorfozom* Apulejusza (s. 90 – 93). Charakterystyczne, iż w okresie tym bardzo wielu rzymskich pisarzy (wraz z samym Markiem Aureliuszem) posługiwało się greką. „Autorzy okresu Antoninów bardzo różnili się pod względem jakości. Pisarzami wyróżniającymi się byli Marek Aureliusz i Lukian spośród piszących po grecku oraz Apulejusz (i może też Fronton) spośród posługujących się łaciną." (s. 127). Kolejny rozdział zajmuje się architekturą i sztuką badanego okresu. „W samym Rzymie [...] większość budowli z czasów Antoninów nie było zbyt interesujących czy oryginalnych z powodu nadmiernego entuzjazmu dla monumentalnego tradycjonalizmu" (s. 128). Przykładem takiej budowli może być zachowany duży fragment (11 kolumn i *cella*) z *Hadrianeum*, położonego blisko centralnej ulicy stolicy Włoch — Corso (na Piazza della Pietra). Grant podał też szereg przykładów budowli powstałych na terenie różnych rzymskich prowincji. Ostatni rozdział pracy ma charakter podsumowania, zapewne dlatego, iż brak jest osobnego zakończenia. Autor wskazał na pogłębiającą się w okresie Antoninów przepaść społeczną pomiędzy bogatymi a biednymi warstwami rzymskiego społeczeństwa. Natomiast „zmniejszająca się przepaść pomiędzy prowincjami a Rzymem była dalej stymulowana przez coraz większy udział prowincji w stale rosnących związkach handlowych z obszarami leżącymi poza granicami imperium" (s. 158).

Książkę kończy tablica chronologiczna (lata 138 – 197), wykaz skrótów (zaledwie siedmiu!), liczne przypisy oraz bibliografia. Charakterystyczne, iż przy okazji bibliografii zamieszczono również omówienie niektórych źródeł literackich, odnoszących się do epoki Antoninów (Scriptores Historiae Augustae, Cassius Dio, Herodian).

Analizowana pozycja ma wyraźnie popularyzatorski charakter. Zamieszczono w niej dużo tłumaczeń cytatów ze źródeł literackich, podkreślono też niektóre nazwy. O charakterze tym mogą też świadczyć porównania — na przykład: jedna z podstawowych różnic pomiędzy rzymskim cesarzem a brytyjskim premierem czy amerykańskim prezydentem to ilość czasu jaką ten pierwszy musiał poświęcić jako sędzia (s. 41). Przypisy umieszczono na końcu książki, co mocno utrudnia lekturę. Z reguły nie podano źródeł zamieszczonych ilustracji (tylko 1 na 27). Natomiast istotne i ważne są odniesienia do przedstawień na monetach, co nie często zdarza się we współczesnej historiografii. Trudno wytłumaczyć z kolei cytowanie przez autora mów, których historyczność jest mocno wątpliwa (np. s. 9 – 10). Zamieszczona mapa prowincji (obrazująca stan na rok 161) nie uwzględnia podziału Mezji czy Panonii, ale za to uwzględnia podział Syrii i Hiszpanii. Omawiana pozycja może być wykorzystywana przede wszystkim dla potrzeb dydaktycznych.

W pracy poświęconej historykom świata antycznego M. Grant ograniczył się do następujących historyków: Herodot, Tukidydes, Ksenofont, Polibiusz, Cezar, Sallustiusz, Liwiusz, Józef [Flawiusz], Plutarch, Tacyt, Swetoniusz i Ammianus Marcellinus (s. 2). Charakterystyczne, iż na końcu pracy autor zaprezentował krótko jeszcze innych czterdziestu historyków. Przesłaniem i podstawowym zadaniem niniejszej publikacji jest stwierdzenie wiarygodności antycznych historyków. Pomimo wszystkich swych uchybień z naszego punktu widzenia, to właśnie ci historycy nadal dostarczają nam większość informacji, jakie posiadamy o świecie antycznym. Zasługują oni na staranne studia właśnie z powodu swej niedokładności (s. 3). Należy wskazać jednak w tym miejscu, iż coraz większą liczbę informacji uzyskujemy z innych kategorii materiału źródłowego (inskrypcje, materiały archeologiczne czy ikonograficzne, papirusy itd.). Materiały te raczej nie są obciążone subiektywizmem charakterystycznym dla źródeł literackich, mogą więc stanowić cenne uzupełnienie prac antycznych historyków.

W pierwszym rozdziale książki zaprezentowano opis i krótką ocenę prac autorów antycznych przez historyków nam współczesnych. Dobrze, iż autorzy antyczni ujęci zostali w porządku chronologicznym. Można zakwestionować sensowność zamieszczania krótkich życiorysów omawianych postaci i to na poziomie dostępnym w większości encyklopedii. Następny rozdział omawia relacje pomiędzy antyczną historią a innymi dyscyplinami. „Ogromny był dług antycznych historyków wobec Homera" (s. 25). Szczególnie silne związki występowały pomiędzy historiografią a epiką, gdyż antyczni historycy niejednokrotnie preferowali opis poetycki nad prawdą faktyczną. „Greccy i rzymscy historycy nie troszczyli się zbytnio o dokumenty — rzadko je cytowali czy nawet parafrazowali" (s. 34). Grant częściowo

tłumaczy to faktem niewielkiej dostępności ówczesnych dokumentów, z których większość znajdowała się w prywatnych archiwach.

Trzeci rozdział książki zajmuje się kwestią źródeł informacji antycznych historyków. „Kiedy greccy i rzymscy historycy napotykali dwa sprzeczne ze sobą źródła, często wybierali to, które uważali za bardziej prawdopodobną wersję. Jednak jest to czasem mylące" (s. 43). Zresztą starożytna historiografia nie znała w ogóle przypisów. Antyczni historycy szczególnie chętnie krytykowali natomiast swych poprzedników. Bardzo często przytaczali oni różnego rodzaju plotki — zwłaszcza dużo ich spotykamy u Sallustiusza. Dzieła antycznych historyków pełne są również przemówień. „Prawdopodobnie nie mogły być one wygłoszone w formie później przytaczanej" (s. 44). Nikt przecież nie prowadził wtedy notatek przed bitwą! Z drugiej strony, wprawdzie przemówienia te nie są autentyczne, ale odzwierciedlają z kolei motywy i cele starożytnej historiografii. Grant zadał sobie sporo trudu, aby policzyć, iż Tukidydesa 40 mów zajmuje 24% dzieła. „Inny główny powód, dla którego antyczna historiografia różni się od współczesnej to dygresje" (s. 53). Dygresje zastępują — oczywiście tylko do pewnego stopnia — przypisy oraz tworzą tło opisywanych wydarzeń. W antycznej historiografii dużą rolę odgrywała też religia. Bardzo rzadko mamy natomiast do czynienia z historią gospodarczą czy społeczną.

Rozdział czwarty ma, jak się wydaje, zasadnicze znaczenie dla omawianej publikacji. Zajmuje się mianowicie fałszywą informacją i błędami antycznych historyków. Kolejne podrozdziały prezentują takie niedociągnięcia antycznej historiografii jak: samousprawiedliwienie (Ksenofont, Cezar), uleganie wpływom, anachronizm, szowinizm, biografie, moralizowanie. „Wpływy rodzin i genealogii mocno ciążyły na antycznych historykach" (s. 65). Szczególnie istotne i jednocześnie groźne były jednak wpływy związane ze światem polityki. Polityka nie tylko stanowiła najbardziej istotny motyw ówczesnej historiografii, ale również prowadziła do skrzywienia prezentowanego obrazu rzeczywistości. Grant przedstawia liczne przykłady postaw szowinistycznych występujących zarówno u greckich, jak i u rzymskich historyków. „Silna tendencja do szowinizmu wśród antycznych historyków oznacza, że słyszymy za dużo o Atenach i o Rzymie, a za mało o innych miejscach" (s. 74). Często główny nacisk antycznej historiografii położony jest na wojny, jednocześnie jednak bardzo rzadko analizuje się ich przyczyny. W podrozdziale poświęconym biografom autor stara się nieco bronić starożytnych historyków. „Najczęściej uważamy obecnie, iż starożytni pisarze greccy i rzymscy posuwali się za daleko w podkreślaniu losów wybitnych postaci jako głównego czynnika i składnika historii. W istocie nie możemy jednak pójść zbyt daleko w przeciwnym kierunku, jak czynią to niektórzy marksiści" (s. 80). Podobnie, zdaniem autora, powinniśmy być bardzo ostrożni w potępianiu starożytnych za nadmierne moralizowanie, gdyż często robimy to samo.

Ostatnie dwa rozdziały stanowią rodzaj podsumowania analizowanej książki. Rozdział piąty został zatytułowany nieco przewrotnie: „czy powinniśmy czytać antycznych historyków?" (s, 90). Oczywiście pytanie to ma wyłącznie charakter retoryczny; bowiem w przypadku negatywnej odpowiedzi Grant podważyłby sensowność napisania samej książki. Zapewne próbą usprawiedliwienia uchybień antycznych historyków jest podanie trzech powodów, dla których nawet współczesny historyk nie może być w pełni obiektywny. „Po pierwsze historyk żyje w określonym czasie i w danym społeczeństwie" (s. 92). Podlega więc wpływom postaw i mentalności przeważających w danym systemie społecznym. Po drugie, sam historyk ma pewne upodobania czy uprzedzenia; a po trzecie wreszcie, konieczność selekcji materiału źródłowego uniemożliwia zachowania pełnej obiektywności. „Zasadniczym powodem, dla którego powinniśmy czytać antycznych historyków nie jest fakt, że byli wielkimi historykami (czego, na mocy współczesnych standardów, nie można w ogóle od nich oczekiwać), ale dlatego że byli mistrzami literatury" (s. 97).

W tym miejscu pozwoliłbym sobie jednak nie zgodzić się z brytyjskim badaczem. Wprawdzie wartość literacka prac antycznych historyków jest bezdyskusyjna, to chyba jednak na czym innym polega ich znaczenie dla współczesnej historiografii. Starożytni historycy, pomimo swej całej stronniczości (a może właśnie dzięki niej), stanowią przecież świetne źródło informacji do poznania poglądów i mentalności najwyższych warstw ówczesnych społeczeństw, których zapatrywania i interesy z reguły prezentowali. W ostatnim szóstym rozdziale książki, autor omawia bardzo skrótowo (w granicach 1/3–1/2 strony) kilkudziesięciu mniej znanych antycznych historyków, których prace z reguły nie dochowały się do naszych czasów. Trudno natomiast wskazać na celowość bardzo krótkiego omó-

wienia innych źródeł informacji, jeśli przykładowo na przedstawienie źródeł archeologicznych poświęcono zaledwie jedną stronę druku. Pracę kończą przypisy, bibliografia oraz indeks.

Omawiana pozycja niewątpliwie zasługuje na uwagę i to już nie tylko z uwagi na walory popularyzatorskie (tak jak poprzednio analizowana monografia dynastii Antoninów). Chciałbym wskazać jedynie na dwie wątpliwości. Wprawdzie przywilejem autora kilkudziesięciu książek jest możliwość powoływania się w przypisach na swoje własne prace, ale chyba nie należy z tym przesadzać. Mapy umieszczono na początku książki (s. VII – XII): Italia (z uwzględnieniem Lacjum), prowincje w roku 161, Grecja i Bałkany, Azja Mniejsza, Zachód, Wschód. Mapy są jednak bardzo pobieżne — przykładowo nie uwzględniono tak ważnego północnoitalskiego miasta jak Akwileja. Brak też, co wskazywałem, podziału Mezji i Panonii (a uwzględniono podział Hiszpanii czy Germanii).

Marek Żyromski (Poznań)

C O M M E N T A R I I

Eos LXXXIII 1995
ISSN 0012-7825

Thales revisited

Annae Mariae Komornicka,
Universitatis Lodziensis Professori
Amicae Dilectae et Mulieri Eruditissimae

We know, or we think we know, a good deal about Thales. "The Histories" of Herodotus, Plutarch's "Lives", "The Lives of Philosophers" by Diogenes Laertius, Überweg's "Geschichte", M. Canton's "Vorlesungen", or simply the 11th edition of the Britannica, inform us about his dates, parentage, successful speculation in olive futures, capacity for practical affairs, travels in Egypt, and so on. Even without them the educated lay-people will have heard of him as the first physicist because he described the properties of magnet and amber. The Greek word for the last is *elektron*, hence our *electric*. He is also regarded as the first philosopher from having been the first to dare postulate a natural rather than a supernatural principle. It is not clear what was understood in those days by *principle*; the Greek word *arche* might mean *the beginning*. At any rate, Thales postulated water; however little sense this makes as an answer to a philosophical riddle, it makes excellent sense economically, biologically, and geographically. Thales is called an astronomer, or rather the astronomer, and is credited with having been able to predict eclipses, for instance the one of May 28, 585 B.C. This appears to be the first exactly known date in human history; the eclipse interrupted the battle of river Halys between the Medes and Lydians, and we are pleased to hear that the two agreed to a peace. However, the eclipse-predicting is heavily doubted nowadays.

To make up for it, Thales is acknowledged to be the initiator and father of geometry, having brought it from Egypt and having developed it in Greece. That much is stated by a learned lady of Nero's time, a certain Pamphila; she also informs us that he proved each angle on diameter in circle to be the right angle, whereupon he sacrificed an ox. And for a good reason, too, for this was the world's first mathematical proof. The learned Pamphila, however, is not quite correct. Thales could not have brought geometry from Egypt for the simple reason that Egypt did not have any. It did have a few remarkable formulas, especially the correct one for the volume of a pyramid truncated by a plane parallel to the base. Today we know it as the prismoidal formula or as Simpson's rule; the Egyptians almost certainly got it by careful counting and reckoning how much stone was needed to build a pyramid or a mastaba, for they did not have any concept of geometry or of a proof. To wrap it all up, Thales was the first of the seven wise men of Greece, and he is claimed to have produced wonderful answers to silly questions, as for instance: what is hardest? to know oneself, what is easiest? to give advice, what is rarest? an aged tyrant.

On the whole, mathematicians are far from being learned or even informed in the history of their subject. For instance, many teachers and professors of it are convinced that Plato himself records the saying attributed to him, ἀγεωμέτρητος μὴ εἰσίτω (let no one ignorant of geometry enter). They do not know that there are two versions and the one given is due to the Byzantine historian Ioannes Malalas. The other vision, μηδεὶς ἀγεωμέτρητος εἰσίτώ μου τὴν στέγην. (let no one ignorant of geometry enter under my roof) comes from another Byzantine, Ioannes Tzetzes. Malalas lived about eleven hundred years after Thales, Tzetzes about seventeen hundred; both were known even to their contemporaries as crude and gullible. But is all that detail really necessary or is it rather peripheral hair-splitting? Well, not many mathematicians (or others) realise the considerable difference between

the two versions of Plato's dictum. The earlier one fits in with the tradition of his having taught simply out-of-doors, in the grove of Academus. The other version would imply that there was a building, world's first prototype university. Generally, it is not suprising that the older histories of mathematics fail even to suggest the true importance of Thales for the beginning of their subject, while the newer ones merely regurgitate the older ones.

No names or titles will be mentioned here except for one pair, the second chapter of Alfred North Whitehead's "Science and the Modern World". Here an elaborate rhetoric and quasi-technological guile cover the author's ignorance of his subject, which is precisely the origin of mathematics. It must be remembered that in his first avatar the Harvard philosopher Whitehead was an English professor of mathematics, and of applied mathematics as that. He ascribes the whole and complete origin of the subject to Pythagoras and fails even to mention Thales by name in this context. To put it very concisely (and therefore inaccurately), Whitehead labours under the completely wrong impression that mathematics is really about numbers whereas in actuality it is about structure, the rock-bottom structure of things. In my elementary school in Warsaw, nearly sixty years ago, there was used a beautifully written text by three Polish mathematicians: Banach, Nikliborc and Stożek. In that text the importance of Thales and his simple but basic theorem on proportionality was nicely explained in terms suitable for the comprehension of children. I remember that handbook well; it contributed to my eventually becoming a professional mathematician.

Whitehead, on the other hand, states (p. 33 of the paper-back edition) that "The science of trigonometry arose from that of the relations of the angles of a right-angled triangle, to the ratios between the sides and the hypotenuse of the triangle. Then, under the influence of the newly discovered mathematical science of the analysis of functions, it broadened out into the study of the simple abstract periodic functions which these ratios exemplify. Thus trigonometry became completely abstract; and in thus becoming abstract in became useful". Whitehead's insistence on the right-angled triangles comes of course from the important Pythagorean theorem; it is important but not too important. In fact, this theorem was known more than a millenium before Pythagoras but the Babylonian tablet testifying to it, the Plimpton 322, has been deciphered by 0. Neugebauer and A. Sachs only in 1945, so that this piece of Whitehead's ignorance is excused while several other items are inexcusable. The science of trigonometry did not arise from angles which mathematical axiomatics are not the easiest concept. The first trigonometric ratios studied and used were in fact cotangent and tangent, therefore the hypotenuse of the triangle did not enter. As a matter of fact cotangent was known originally as *umbra recta* and tangent as *umbra inversa;* even that might have warned Whitehead and adverted him to the importance of Thales, had he known it. Trigonometry was really *useful* long before the analysis and the Fourier series. But first and foremost, it is not the Pythagorean theorem that is fundamental to trigonometry, it only makes it simpler; it is the Thalesian theorem that makes it possible. Simply: it states that the trigonometric ratios can be defined because they do not depend on the size of the right — angled triangle.

Having said that much, I shall now proceed to state the Thales similarity theorem, and I shall then attempt to outline its terribly simple, terribly concrete, terribly fundamental, and tragically unsuspected importance. The main point is this: the subject is sufficiently simple to be profitably explained even to young school-children. Unfortunately, my colleagues at the universities do not know it, and allow the whole thing to go to pot, preferring, as George Boole puts it, a debilitating premature converse with abstractions which are of no use whatever to many students. And now for the promised theorem of Thales. It has two equivalent forms; one of them is strikingly simple: triangles with the same angles are similar. The other form is merely very simple: if two intersecting straight lines are cut by several parallel straight lines, then the corresponding segments are proportional.

The application is well-known: how to measure the height of a pyramid? Or more generally, how to measure an inaccessible quantity, such as, for instance, the distance between two ships at sea? The pyramids come first because Thales, having made his pile, laid it out in foreign travel, went to Egypt, hobnobbed there with the priests, and was given the problem of measuring the height of a pyramid. An interesting point is that while Egypt possessed the organisation and despotism to plan and build the pyramids, it is Greece that had the genius, that was Thales of course, to measure them. and it came to pass that the measurement was far more important than the building. To the intensely practical

Egyptian mind measurement meant applying a ruler or stick or rope to the measured object, and taking off its length in terms of some agreed-upon unit. Thus it constituted what may completely accurately be called a direct measurement. And so the only seemingly possible way to measure the pyramid's height would have been to drill a vertical shaft from the pyramid's top to its base, and to let down a rope. This could not be thought of, if only because it would have been a desecration since the pyramid was a king's monument. Thales managed to evade the difficulty precisely by the use of his theorem which employs the similarity structure and allows the crucial introduction of proportion: the unknown height H of the pyramid is to the length of its known shadow S as the known height h of a vertical stick is to the stick's known shadow-length s. Thus the unknown height H is obtained from the simple proportion H:S = h:s. The rest is mere detail even though that detail leads to strange and wonderful things, the structure of complex numbers for instance.

Even if that is allowed, all nice and dandy, some soi-disant practical people, engineers for instance and their hard-nosed likes, might ask: yes, so what? Why blow it all up out of proportion (no pun intended)? At this juncture the mathematician, the true Platonic theoretician, only begins. And he might begin with the etymology of four words: mathematics, theory, geometry, geometres. The first word is pure and barely disguised Greek *matheme* or *learning*. the second word is also pure Greek: *theoria,* which means *contemplation. Geometry* comes from γῆ or *earth* and μετρεῖν or *to measure.* Al that is trivial but the real pay-off is the last word; in old Greek it had nothing to do with geometry but was ἁρπεδονάπται which literally means the stretchers of rope. This last is completely supported by Sanskrit: the oldest Indian text of geometry is called *Sulva Shutras* which means the rules of the rope. This proves my point: the pre-Thalesian ancients recognised only the direct measurement, and further, the guys we call *geometres* they would call *surveyors*. And has one reached now the end of it all? By no means. By his theoretical genius Thales conceived the immensely practical idea of indirect measurement. It is no longer necessary to apply ruler, stick, or rope directly to the measured object. We can measure things inaccessible. But can one imagine modern world without modern science and modern technology, and these without the modern (or not so modern) concept of indirect measurement? Could one stick to the primitive and vestigial notion of direct measurement? No.

In my lectures on the history of mathematics I would ham up a dramatic demonstration at this point. I would pretend to tear out a hair and I would tell my audience: "Recently, for me if not for you, a group of scientists has made a measurement. It was forty microns, the approximate thickness of a human hair. There was nothing outstanding in it because far finer measurements had been executed earlier. Ah, but the speciality of those scientists matters: they were astronomers and forty microns was the change of the diameter of the neutron star in the Crab nebula, due to a light. So: a measurement of forty microns, the thickness of a hair, was done at the distance of several thousand light-years, almost a thousand times as far as the nearest star. But even those astronomers themselves may not have realised that they stood on the shoulders of Thales and based themselves on his central concept of indirect measurement". And to finish it all, it is a pity that the Whiteheads of this world have no Greek. They might have realised that Greek for *proportion* or *ratio* is *analogia*, that analogy or metaphor is the very soul or language, and that to be sane is to have a sense of proportion.

Zdzisław A. Melzak (University of British Columbia, Vancouver)

POZNAŃSKA DRUKARNIA NAUKOWA
Poznań, ul. Heweliusza 40

CONSPECTUS MATERIAE

COMMENTATIONES

Sucharski Robert A.: The Pylian word wa-na-so-i — some observations . . . . . 5 – 9
Kaczyńska Elwira: Mykeński ośrodek kultury w miejscowości ma-sa (Malla) (A Mycenaean cult place at Malla) . . . . . 11 – 15
Witczak Krzysztof Tomasz: Non-Greek elements in the animal terminology of the ancient Polyrrhenians 17 – 25
Casevitz Michel: Sur une formule homérique: ἴκμενος οὖρος . . . . . 27 – 32
Turasiewicz Romuald: Pericles 'Funeral Oration' in Thucydides and its interpretation . . . . . 33 – 41
Duhoux Yves: Les diathèses du parfait en attique littéraire aux V^e – IV^e s. . . . . 43 – 45
Jäkel Siegfried: Everyday life in Athens after the Peloponnesian war under the tyranny of the so-called 'Thirty' . . . . . 47 – 63
Wójtowicz Henryk: Nazwy i odmiany winorośli u Teofrasta (De nominibus et varietatibus vitis viniferae apud Theophrastum) . . . . . 65 – 75
Schmude Michael P.: Nomos und Physis auf der Bühne - Entwicklung und Gestaltung einer Antithese von der klassischen griechischen Tragödie zur hellenistischen neuen Komödie. Eine Skizze . . . 77 – 83
Iglewska Małgorzata: Interpretacja symboliczna zespołu złotych naczyń z Panagiuriszte (Die symbolische Interpretation des Komplexes der Goldgefäße von Panagjurište) . . . . . 85 – 107
Mańczak Witold: Origine de l'imparfait latin en *-bam* . . . . . 109 – 113
Frings Irene: Die Klage der Roma - Lukan 1,186 ff. in der literarischen Tradition . . . . . 115 – 132
Pankiewicz Ryszard: Zu einigen verkannten Funktionen der frührömischen Opfern und Strafen. Ein vorläufiges Überblicksversuch . . . . . 133 – 140
Ryan Frank M., The early career of M. Terentius Varro Lucullus . . . . . 141 – 145
Wesch-Klein Gabriele, Eingriffe Hadrians in das römische Heerwesen . . . . . 147 – 165
Milewski Ireneusz: Die „hellenischen" Sitten im täglichen Leben der Christen im Lichte der Schriften von Johannes Chrysostomus. Ein Beitrag zum Kampf der alten Kirche gegen das Heidentum im 4. Jh. 167 – 177

CENSURAE LIBRORUM

P. Georges, Barbarian Asia and Greek experience, London 1994 (Sławomir Sprawski) . . . . . 179 – 183
T. Wujewski, Symbolika architektury Greckiej, Poznań 1995 (Małgorzata Iglewska) . . . . . 183 – 185
A. Budzisz, Biblia i tradycja antyczna, Lublin 1995 (Maria Cytowska) . . . . . 185 – 187
K. Bartol, Pseudo-Plutarch o muzyce. Studia historyczno- i teoretycznoliterackie nad dialogiem Pseudo-Plutarcha „O muzyce", Poznań 1995 (Anna M. Komornicka) . . . . . 187 – 189
D. Słapek, Gladiatorzy i polityka. Igrzyska w okresie późnej Republiki Rzymskiej, Wrocław 1995 (Norbert Rogosz) . . . . . 190 – 193
M. Jaczynowska, Dzieje Imperium Romanum, Warszawa 1995 (Marek Żyromski) . . . . . 194 – 196
La Pannonia e l'Impero Romano, Milano 1995 (Marek Żyromski) . . . . . 197 – 198
M. Grant, The Antonins. The Roman empire in transition; Greek and Roman historians, London 1994, 1995 (Marek Żyromski) . . . . . 199 – 202

COMMENTARII

Thales revisited (Zdzisław A. Melzak) . . . . . 203 – 205

INDEX AUCTORUM

Casevitz Michel (Parisii) 27
Cytowska Maria (Varsaviae) 185
Duhoux Yves (Lovanii Novi) 43
Frings Irene (Coloniae) 115
Iglewska Małgorzata (Posnaniae) 85, 183
Jäkel Siegfried (Turku) 47
Kaczyńska Elwira (Lodziae) 11
Komornicka Anna M. (Varsaviae) 187
Mańczak Witold (Cracoviae) 109
Melzak Zdzisław A. (Vancuverii) 203
Milewski Ireneusz (Gedani) 167
Pankiewicz Ryszard (Bochumi/Gedaniae) . 133
Rogosz Norbert (Catoviciae) 190
Ryan Frank M. (Principitoniae) 141
Schmude Michael P. (Baudobrigae) 77
Sprawski Sławomir (Cracoviae) 179
Sucharski Robert A. (Varsaviae) 5
Turasiewicz Romuald (Cracoviae) 33
Wesch-Klein Gabriele (Heidelbergae) . . . 147
Witczak Krzysztof T. (Lodziae) 17
Wójtowicz Henryk (Lublini) 65
Żyromski Marek (Posnaniae) 194, 197, 199